

**T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT
ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI**

**EĞİTİLEBİLİR EĞİLİMLER
-KUR'AN PERSPEKTİFİNDEN BİR YAKLAŞIM-**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELİF ÇAKIR

HAZİRAN 2018

**EĞİTİLEBİLİR EĞİLİMLER
-KUR'AN PERSPEKTİFİNDEN BİR YAKLAŞIM-
ELİF ÇAKIR
2018**

EĞİTİLEBİLİR EĞİLİMLER
-KUR'AN PERSPEKTİFİNDEN BİR YAKLAŞIM-

ELİF ÇAKIR

TARAFINDAN

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNE
SUNULAN TEZ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS

HAZİRAN 2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM
Enstitü Müdür V.

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm şartları sağladığını tasdik ederim.

Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Yüksek Lisans derecesi için
gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını beyan ederiz.

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN
Danışman

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN (AYBU, Temel İslam Bilimleri)

Prof. Dr. Mevlüt ERTEN (Kırıkkale Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri)

Dr. Öğr. Gör. Ahmet YEMENİCİ (AYBU, Din Bilimleri)

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı: Elif ÇAKIR

İmza:

ÖZET

EĞİTİLEBİLİR EĞİLİMLER KUR'AN PERSPEKTİFİNDEN BİR YAKLAŞIM

Çakır, Elif

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri Bölümü

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Haziran 2018, XII + 125 sayfa

Bu tez, Kur'an'da geçen psikolojik insan eğilimleri olarak seçtiğimiz bazı eğilimlerin eğitilebilir olup olmadıklarını değerlendirmeyi hedefleyen kavramsal bir çalışmadır. Kur'an'da tanımlandığı şekliyle insan özellikleri çıkış noktası alınarak bazı eğilimlerin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Eğilimleri anlayabilmek için öncelikli olarak bazı kavramları tanımlamamız, eğilimlerle ilişkisini saptama gerekliliğinden ilk bölümde konunun esasını teşkil eden kelimeler üzerinde kavramsal bir analiz çalışması yapılmıştır. 'Eğitim' ve 'eğilim' kavramları çeşitli yönleriyle ele alınarak hem Din Psikolojisi hem de Din Eğitimi literatürlerinde kaynak gösterilen eserler ışığında genişçe tahlil edilmiştir. Bu sırada 'eğitilebilir' kelimesine yeni bir tanımlama yapılarak kavramsallaşma önermesinde bulunulmuştur. Ayrıca 'eğitilebilir oluş' Kur'an'ın insan için kullandığı üç temel kavram olan 'zihin', 'kalp' ve 'nefis' düzleminde incelenmiştir. Kur'an'ın insan psikolojisine ve eğilimlere bakışı üzerinden, ilk bölümde esas alınan ayırım ile insana ait eğilimlerin birkaçının eğitilebilir olup olmadığı değerlendirmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, Tefsir, Din Eğitimi ve Din Psikolojisi bilim dalları arasında ortak (interdisciplinary) çalışma niteliğine haizdir.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Eğitilebilir, Eğilim, Kur'an-ı Kerim

ABSTRACT

EDUCABLE TENDENCIES AN APPROACH FROM QURAN'S PERSPECTİVE

Çakır, Elif

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

June 2018, XII + 125 pages

This thesis is a conceptual study aimed at assessing whether some of the tendencies we have chosen as psychological human tendencies in the Qur'an can be educable. It is aimed to evaluate some tendencies by taking the human characteristics exit point as defined in the Qur'an. In order to understand trends, firstly we need to identify some concepts to determine their relationship with tendencies. A conceptual analysis study was conducted on the words that constitute the basis of the first part. The concepts of 'education' and 'tendency' have been extensively analysed in light of the literature that has been cited in various perspectives, both in Religion Psychology and Religious Education literature. Meanwhile, for the concept of 'educatable' has been proposed a new definition. In addition, 'educatable' has been studied in three levels of 'mind', 'heart' and 'nafs', which are the three basic concepts that the Qur'an uses for man. Through the Qur'an's view of human psychology and tendencies, it has been tried to evaluate whether some of the tendencies of human beings can be educated with the classification based on the first chapter. This study has the characteristic of interdisciplinary study between Tafseer, Religious Education and Religious Psychology branches.

Key words: Education, Educable, Tendency, Holy Qur'an

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ	x
I. KONUNUN ÖNEMİ	x
II. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	xi
III. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI	xi
IV. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	xii
I. BÖLÜM:.....	1
KAVRAMSAL ANALİZLER.....	1
A. “EĞİTİM” KAVRAMI	1
1. Tanım	1
2. Kapsam	4
3. Kavramlar.....	4
a. Terbiye	5
b. Fıtrat	9
c. Kişilik.....	13
i. Mizaç, Karakter ve Şakile	15
B. “EĞİTİLEBİLİR” KAVRAMI	18
1. Tanım	18
2. Kapsam	20
3. “Eğitilebilir” Olma Yönünden İnsan	22
a. Zihnin Eğitilebilir Oluşu.....	23
b. Kalbin Eğitilebilir Oluşu	26
c. Nefsin Eğitilebilir Oluşu	28
C. “EĞİLİM” KAVRAMI.....	30
1. Tanım	30
2. Kapsam	33
3. Eğilimin Ortaya Çıkışı.....	34
a. Davranış	36
b. İhtiyaç	38
c. Güdü	39
d. Dürtü	39
e. İçgüdü.....	40

f. İrade	41
4. Eğilimlerin Özellikleri	44
5. Eğilimlerin Türleri	47
a. Egoist- Altruist- İdeal Eğilimler	48
b. Bilinçli- Bilinçsiz- Altbilinçli Eğilimler	51
c. Doğuştan- Sonradan Kazanılan- Karma Eğilimler	54
6. Eğilimi Etkileyen Faktörler	56
a. Yaratılış Özellikleri	56
b. Çevresel Faktörler	57
c. Bireyin Tutumu	59
II. BÖLÜM:	60
KUR'AN VE EĞİLİMLER.....	60
A. İNSAN PSİKOLOJİSİ VE KUR'AN	60
1. Kur'an'ın İnsan Psikolojisine Bakışı.....	61
2. Kur'an'ın Eğilimlere Bakışı	63
B. KUR'AN'DA GEÇEN BAZI EĞİLİMLER.....	65
1. Zihnin Eğilimleri	66
a. Öğrenme ve Bilmeye Yönelik Eğilim ve Merak	67
b. Doğruyu Benimseme	72
c. Eski Fikirlerde Sabit Kalma.....	76
2. Kalbin Eğilimleri.....	80
a. Kıskançlık	81
b. Kibir- Üstünlük Tutkusu.....	87
c. Alaycılık.....	92
3. Nefsin Eğilimleri.....	96
a. Öfke	96
b. Bencillik	104
c. Cinsellik.....	108
SONUÇ.....	115
KAYNAKÇA	117

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

bkz. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

dpn. : Dipnot

ed. : Editör

Hız. : Hazreti

krş. : Karşılaştırınız

mad. : Madde

s. : Sayfa

SAÜİFD : Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve selem

Sdş. : Sadeleştirilmiş

sy. : Sayı

thz. : Tarihsiz

Trc. : Tercüme

vb. : Ve benzeri

Yay. : Yayınları

ÖNSÖZ

İslami bakış açısıyla insan psikolojisini anlamaya çalışırken insanın yaratılış özelliklerini göz önüne almak gerekmektedir. Bu durumda insanı hem olumlu hem de olumsuz yönden tanımlamaya yarayan geniş içerikli bir kavram olan ‘*eğilim*’ kavramıyla karşılaşırız. Kur'an-ı Kerim açısından baktığımızda, diğer varlıklar hakkında bahsedilen eğilim niteliklerinden çok farklı, insanı gerçek kıymetine eriştirecek, inişli çıkışlı yollarını anlamlandıracak insanî yönelimlerin var olduğunu görürüz.

Biz bu çalışmamızda, eğitim kavramından yola çıkarak insanı daha iyi anlamak adına eğilimlerinin eğitilebilir olup olmadıklarını araştırmaya giriştik. Bu amaçla Kur'an'da tanımlandığı şekliyle insan özelliklerini çıkış noktası olarak bazı eğilimleri değerlendirmeye aldık. Bu eğilimleri anlayabilmek için de öncelikli olarak bazı kavramları tanımlamamız, eğilimlerle ilişkisini saptamamız gerektiğinden ilk bölümü konunun esasını teşkil eden kelimeler üzerinde kavramsal bir analiz çalışmasına ayırdık. ‘*Eğitim*’ ve ‘*eğilim*’ kavramlarını çeşitli yönleriyle ele alarak onları hem Din Psikolojisi hem de Din Eğitimi literatürlerinde kaynak gösterilen eserler ışığında genişçe tahlil ettik. Bu sırada ‘*eğitilebilir*’ kelimesine yeni bir tanımlama yaparak kavramsallaşma önermesinde bulunduk. Ayrıca ‘*eğitilebilir oluş*’u Kur'an'ın insan için kullandığı üç temel kavram olan ‘*zihin*’, ‘*kalp*’ ve ‘*nefis*’ düzleminde inceledik. İkinci bölümü ise Kur'an-eğilim ilişkisine ayırdık. Bu bölümde, Kur'an'ın insan psikolojisine ve eğilimlere bakışını göz önüne alarak, ilk bölümde esas aldığımız ayırım üzerinden insana ait eğilimlerin birkaçının eğitilebilir olup olmadığını değerlendirmeye çalıştık. Bu çalışma, Din Eğitimi, Din Psikolojisi ve Tefsir bilim dalları arasında ortak (interdisciplinary) çalışma niteliğine haizdir. Dolayısıyla nüfuz edemediğimiz noktalar şahsıma aittir.

Çalışmam esnasında bilgilerini esirgemeyen, gösterdikleri kaynaklarla ufkumu açan Sn. Dr. Öğr. Gör. Ahmet YEMENİCİ ve Sn. Dr. Öğr. Gör. Behlül TOKUR hocalarıma, çalışmamın konusunun belirlenmesinden son ana kadar desteğini esirgemeyen, yönlendiren, teşvik edici tavırlarıyla bana yardımcı olan danışmanım Sn. Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN’a teşekkürü bir borç bilirim. Hatırı sayılır desteğiyle her zaman yanımda olan, hayatımı kolaylaştıran anneme, babama ve kardeşlerime minnettarım.

Elif ÇAKIR

Ankara 2018

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ

Eğilim, insanı tanımlayan ve kişiliğini kapsayan önemli bir kavramdır. Çünkü bir insandaki eğilim onun karakterinin bir tezahürü olarak algılanır. Ancak eğilimin kaynağı, nedeni, davranışa dökülme şekli veya eğitime tabi tutulup tutulamayacağı birbirinden farklı konulardır ve üzerinde bir ayrımın yapılması gerekli görülmektedir. Bu çalışma “eğilim” kavramının doğru bir şekilde tanımlanması ve bu tanımın hem Temel İslam Bilimleri hem de Din Bilimleri literatürüne girmesi için ön çalışma olmayı hedeflemektedir. Aynı şekilde “eğitilebilir” türemiş kelimesinin de yeniden tanımlanarak akademik sahada kullanılabilir olması, çalışmanın amacından öte önemini ortaya koymaktadır.

Günümüze kadar ortaya konan eserlerde “eğitilebilir eğilimler” kavramının bu şekliyle bulunmayışı ve spesifik olarak Kur'an-ı Kerim ile ilişkisinin araştırılmamış olması bu konunun önemini göstermektedir. Biz de çalışmamızda literatüre yeni bir eşdizimli kavram (*collocation*) dahil etmek amacıyla bu çalışmayı yapıyoruz.

Bu çalışmada “Eğitilebilir Eğilimler” Kur'an-ı Kerim perspektifinde araştırılacaktır. Eğilimlerin ortaya çıkışı, özellikleri, türleri ve eğilimi etkileyen faktörlerin incelenmesinin yanında bazı temel kavramların tanımları da yapılacaktır. Mevcut tanımlamaların yanında yenileri de eklenerek ilgili bilim dallarına katkı sağlanması hedeflenmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Eğitimi, bireyin yaşamında olumlu değişiklikler sağlamak üzere uygun yöntem ve şartlarda, insanın tüm özellikleri (fiziksel, psikolojik ve sosyolojik durumları) ve bireysel farklılıkları gözeticilerle yapılması gereken, güncelliğini ve önemini hiçbir zaman kaybetmeyen bir süreç olarak tanımlayacağız. Eğitilebilirlik için de bireyde eğitime konu olabilecek bir durumun ortaya çıkarılması veya düzeltilmesi, geliştirilmesi veya korunup sürdürülmesi haline olan elverişlilik durumu tanımını vereceğiz. Bu duruma ‘eğitilebilirlik’, bu durumda olan kişiye ve onun bu haline ve niteliğine de ‘eğitilebilir’ denilebileceğini söyleyeceğiz. Çalışmamız boyunca ele aldığımız eğilimlerin bu tanımlamalara uyup uymadığına dair sonuçlara ulaşmak temel amacımızı teşkil etmektedir. Kur'an-ı Kerim bu konuda ilk destekleyici kaynağımız olacaktır. Amacımız Tefsir Anabilim dalında yapılan bir çalışma olarak Kur'an'ın bakışıyla eğilimlerin eğitilebilirliğine bakmak olacaktır.

III. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Biz, ele aldığımız eğilimleri eğitilebilir olup olmadıklarına göre tartışmaktayız. Elbette eğilimin eğitilebilir oluşu, nasıl eğitileceği sorusunu akla getirmektedir. Ancak bu, kapsam genişliğinden dolayı yeni bir çalışmanın konusu olmaktadır. Bu yüzden çalışmamıza dahil edilmemiştir. Ayrıca eğilim konusunun hem psikoloji bilimi hem de diğer beşerî bilimler dahilinde geniş içeriğe sahip karmaşık bir konu olması nedeniyle çalışma alanımıza bir başka sınırlandırma getirmemiz kaçınılmaz olmaktadır. Bu nedenle Tefsir ilmine bir katkısı olması niyetiyle yalnızca Kur'an-ı Kerim’de yer alan insan özelliklerinden eğilim niteliği taşıyanları ele almayı tercih ettik.

Aynı şekilde Kur'an'da insanı tanımlayan pek çok nitelik ve eğilim bildiren ifade bulunduğundan bunları tasnif ederek ele almayı kararlaştırdık. Yaptığımız araştırmalarda gördük ki İslami kaynaklarda insan eğilimleri “zihin, kalp ve nefis” düzleminde ele alınmaktadır. Ancak kanaatimize göre bunlar arasında keskin ayrılıklar bulunmamaktadır. Biz de birbiri yerine veya birlikte kullanılabilen bu ifadeleri “zihne, kalbe ve nefse ait eğilimler” başlıkları altında ve bu kavramlar düzleminde

değerlendirmeye karar verdik. Fazlasıyla girift olan bu konuyu kesin ayrıma tabi tutmadan genel bir bakışla sınıflandırmış olduk.

Bununla birlikte kapsam ve sınırlılıkları aşacağından yer verilmeyecek konulardan biri de toplumsal eğilimlerdir. Bu tez ile amaçlanan psikolojik bireysel eğilimler olduğu için kolektif eğilimler tezin sınırlarını aşan ikinci bir çalışmayı gerektirmektedir.

IV. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Öncelikle nitel yöntemi kullanarak alanda yapılan diğer çalışmaları kitap, dergi makale, çeviri gibi kaynaklardan; kütüphane, sanal kaynaklar, seminer, panel gibi ortamlar yoluyla ve literatür taraması yaparak elde ettik. Topladığımız kaynakları kritiğe tabi tutarak çalışmamızla doğrudan bağlantılı olanları ayırdık. Bunun yanı sıra çeşitli İngilizce metinlerden konu bağlamında kendimiz çeviriler yaparak çalışmamıza ekledik. Ayrıca ansiklopedi maddeleri, İngilizce ve Arapça sözlükler ile Kur'an fihristlerini taradık. Bunların neticesinde “eğitilebilir” ve “eğilim” kavramlarına orijinal birer tanım vermeye çalıştık. Yaptığımız bu tanımlar üzerinden seçtiğimiz eğilimlerin tanıma uygunluğunu yani eğitilebilirliklerini tartıştık. Bunu yaparken konuyu Kur'an-ı Kerim ile ilişkilendirerek tanımlayıcı bir yöntem izledik. Ayrıca “eğitilebilir” kavramını tanımlarken kurduğumuz hipotezi sayısal ifadelere dökerek alanda farklı bir tanımlama yöntemi denemiş olduk.

Öncelikli olarak kendimize başlangıç noktası kabul ettiğimiz Kur'an'ın bakışını göz önüne aldıktan sonra savımızı bazı İslam düşünürleri ve fikir öncülerinin görüşleriyle destekledik. Bunun için çeşitli tefsir kaynaklarını, farklı müfessirlerin yorumlarını ve birkaç İslam düşünürünün bakış açısını sunduk.

I. BÖLÜM:

KAVRAMSAL ANALİZLER

İlk bölümde, “eğitim” kavramının tanımı yapılacak, kapsamı belirlenecek ve ilişkili kavramlara değinilip çalışmanın isminde yer alan “eğitilebilir” kelimesine ulaşmaya çalışılacaktır. Eğitilebilir olma yönünden insan, zihin, kalp ve nefis bağlamlarında üç yönlü bakış ile ele alınarak insanın bu yönlerdeki eğitilebilirliği değerlendirilecektir. Daha sonra “eğilim” kavramı ortaya çıkışı, özellikleri, türleri ve eğilimi etkileyen faktörler gibi çeşitli yönleriyle tanıtılacaktır. Böylelikle yapılan kavramsal analizler eğilimlerin kastettiğimiz manada anlaşılmasını sağlayarak çalışmanın birinci bölümünü oluşturacaktır.

A. “EĞİTİM” KAVRAMI

1. Tanım

İnsan eğitimi, insanın varlık aleminde yerini aldığı günden bugüne kadar güncelliğini koruyan bir olgudur. Eğitimin istenilen düzeyde gerçekleşebilmesi, eğitimin kendisinin ve konusu olan insanın özellikleri nedeniyle ciddi bir çaba gerektirmektedir. Eğitim kavramının tanımları da hem insanın hem de eğitimin özelliklerinden yola çıkılarak oluşturulmuştur. Eğitimin çok yönlü bir kavram oluşunu göz ardı etmeden birkaç tanım verelim:

Eğitim, “Bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir.”¹

Eğitim, “Kişinin yetişmesi, gelişmesi, topluma intibakı bakımından ferdî, sosyal ve siyasi müessesedir. Eğitim hem bir oluş hem de bir sonuçtur. Hem bir tecrübe konusu hem de intibak yoludur.”²

Eğitim kavramının çok geniş bir muhtevaya sahip olduğu ve bu kavramın herkesçe üzerinde anlaşılan tek bir tanımının olmadığı genel bir düşüncedir. Bunun nedenini, eğitimi konu olarak inceleyen her disiplinin, kendi bakış açısına göre eğitimi ele almaları olarak gösterebiliriz. “Bu farklılıklara rağmen bütün disiplinlerin eğitim kavramının içeriğine ilişkin birleştikleri temel noktalar vardır. Bunlar kısaca şöyle özetlenebilir:

1. Eğitim bir değiştirme sürecidir.
2. Eğitim süreci sonunda meydana gelen değişme, istenilen yön ve doğrultuda, başka bir deyişle olumlu yönde olmalıdır.
3. Eğitim sürecine tabi tutulacak bireyin yetersiz olduğu varsayılır.
4. Eğitim süreci belli bir amaca yöneliktir.
5. Eğitim süresince etkileşim esastır.
6. Etkili bir eğitim, uygun bir ortamda, uygun yöntem ve araçlarla yapılabilir.
7. Eğitim sürecini düzenleme ve yürütmede görev alan eğitici, etkili bir role sahiptir.”³

“Eğitim, geniş anlamda kişinin, toplum değerlerine ve yaşama biçimlerine sağlıklı uyumuna yardım eden bir süreç olarak görülebilir.”⁴

“Eğitim, fertte doğuştan gelen yetenekleri geliştiren, insanların bilgi ve görüşlerinde geçerli saydığımız şeyleri yeni nesillere nakleden ve ilerde kaydedilecek tekamülü hazırlama iddiasında bulunan en üstün görüş yüceliğini kazandırma isteğidir.”⁵

İnsanın eğitime muhtaç olması gerçeğinden hareket eden İslam düşüncesine göre, eğitimin insanın öz niteliklerine uygun ve aşamalı olarak yapılması gerekliliği söz

¹ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara, 1993, s. 12.

² Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, İstanbul, 1982, s.14.

³ Sezgin Kızılcıkel -Yaşar Erjem, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Konya, 1992, s.135-136.

⁴ Fatma Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 1978, s.110.

⁵ Leif, J., Rustin, G., *Genel Pedagoji*, Çev. Nevzat Yüzbaşıoğulları, İstanbul, 1980, s.23.

konusudur. Bunu gerçekleştirirken eğitime konu olan bireyin iyi tanınması, tüm yönleriyle bilinmesi gerekmektedir.

“İnsanın eğitilebilmesi için nefsindeki özelliklerin anlaşılması zaruridir. Mademki eğitim insan üzerinde bir tasarruftur. Öyle ise bu tasarruf, bilmeden yapılmaz. İnsanın insan elinde bir oyuncak olmaktan çıkması için onu tanımalıyız. Onun şahsiyetindeki ilahi unsurları zedelemeyen, birini diğerine kurban etmeden eğitebilmemiz için onu iyi bilmeliyiz.”⁶

İnsanın eğitime muhtaç ve eğitimsizken aciz olduğu ve alacağı eğitimle mevcut potansiyelini açığa çıkararak insan oluşunu gerçekleştirecek işler başarabileceği bilinmektedir: “İnsan yavrusu, kâinatın en aciz yaratığıdır ve hiçbir zaman kendi kendine yeter değildir”.⁷ “Fakat o dünyaya hâkim olacak potansiyel taşır.”⁸

“Din eğitimi biliminin de önünde, duyguları, eğilimleri, anlama ve kavrama kapasitesi, uyum ve intibak yetenekleri, fıtratı ve bireysel farklılıkları ile bir bütün olarak insan vardır”⁹ diyen Cebeci, insanın çeşitli yönlerini ifade ederek onun eğitiminde göz önünde bulundurulması gereken hususları vurgulamaktadır. Çalışmamız, bu özelliklerle birlikte insanın farklı yönlerinin eğilimler düzleminde eğitilmesi konusunu kapsamaktadır.

Çeşitli eğitim tanımlamalarından sonra bizim eğitim tanımımız da şu şekilde olacaktır: Eğitim, bireyin yaşamında olumlu değişiklikler sağlamak adına uygun yöntem ve şartlarda, insanın tüm özellikleri (fiziksel, psikolojik, sosyolojik durumları) ve bireysel farklılıkları gözetilerek yapılması gereken, güncelliğini ve önemini hiçbir zaman kaybetmeyen bir serüvendir.

Eğitim kavramını değerlendirirken, Kur'an-ı Kerim'de geçen yahut İslam dini ile kavramsallaşmış bazı kelimelere değinmemiz gerekmektedir. Bu kelimeler, psikoloji ve eğitim bilimleri anabilim dallarının ortak kullanımında olan kavramlar olmakla beraber eğilimlerin eğitilebilirliği konusunu işlerken bize destek olabilecek temel kavramlardır.

⁶ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, İstanbul 1983, s.103-104.

⁷ Karl Jaspers, *Felsefeye Giriş*, Çev. Mehmet Akalın, İstanbul 1981, s.77.

⁸ Yünni Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İFAV, İstanbul, 1990, s.46.

⁹ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara, 1996, s.36.

Bazı kavramları etimolojik olarak ele alırken kimisini de alanda kabul gören eğitimci, psikolog ve din bilimcisinin ifadeleriyle açıklayacağız.

2. Kapsam

Eğitim gibi pek çok bilim dalını ilgilendiren, konusu insan olduğu için çok çeşitli tanımlamaları ve uygulamaları bulunan bir kavramın, konumuza bakan yönleriyle kapsamını belirlemek durumundayız. Bunu yapmamızın birinci nedeni, bizi aslında eğitimin kendisi değil bu kelimedenden türemiş olan başka bir kelime; “eğitilebilir” kelimesi ilgilendirmektedir. Bu kelimeyi bu haliyle kavramsallaştırıp “Eğitilebilir Eğilimler” dediğimizde kastettiğimiz manaya ulaşabilmiş olmak için belirli sınırlamalar getirmemiz gerekmektedir.

İkinci neden olarak eğitimi ve dolayısıyla “eğitilebilir” i Kur'an-ı Kerim bağlamında İslami telakkiye ait bir terim olarak ele almamız gerekliliğini gösterebiliriz. Bunun için İslam literatürüne ait bazı kavramları tanımlayıp, alanda uzman kişilerin görüşlerine yer vereceğiz. Böylece bu kavramı tanımlayabilmek ve ne kastettiğimizi anlatabilmek için seçtiğimiz bazı önemli kavramları konumuz bütünlüğünde yukarıdaki iki nedeni gözeterek ele alacağız.

3. Kavramlar

Bu bölümde eğitim kavramını inceleyerek eğitilebilir ifadesine ulaşmaya çalışacağımızdan konunun esasını teşkil eden üç ana kavramı ele alacağız. Bunlar hem eğitim hem de eğilim konuları için ortak ifadelerdir. Böylelikle konunun temel kavramlarını değerlendirmiş olacağız.

İlk kavram, Kur'an-ı Kerim’de eğitim anlamında kullanılan Arapça bir ifade olan terbiye kelimesidir. Kur'an'ın eğitime dair bakışını anlamamız için İslam geleneğinin temel terimlerinden kabul edilen bu kavramın çalışmamızda yer alması elzem görünmektedir. Tanımlayacağımız ikinci kavram ise insanın doğasını ifade eden bir kavram olan fitrattır. Fıtratın ne olduğunu bilmek insanı anlamak adına önemli bir adım kabul edilebilir. Üçüncü kavram da eğitimin ana unsuru olan insanın kişiliğidir. Kişilik, insanın doğuştan

getirdiği özellikler ile kişinin sonradan kazandığı niteliklerin oluşturduğu bütün kabul edildiğinden, onun kalıtsal yönlerini anlatmak için *mizaç* kavramını; eğitim, kültür, çevre gibi etkenlerle şekillenmiş yönünü ifade etmek için de *karakter* kavramını kullanacağız. Kur’ânî bir ifade olan *şâkile* kavramı da tanımlamalarımızdan biri olacaktır.

a. Terbiye

İslam’da eğitim kavramının oluşumuna kaynaklık eden kelimelerden ilk akla geleni “rabb”dir. Terim olarak Rabb “Bir nesneyi tamamlık (kemal, olgunluk veya yetişkinlik) sınırına ulaşıncaya değin aşama aşama, tedricen inşa eden, besleyip büyüten¹⁰, halden hale, nitelikten niteliğe geçirerek olgunluk amacına erişinceye kadar yetiştiren yaratıcı mutlak kudret sahibi”¹¹ anlamına gelmektedir.

Kur’an’da “Allah” kelimesinden sonra en sık tekrarlanan kelime olan “Rabb” ile aynı kökten türeyen “terbiye” genellikle herkes tarafından bugünkü “eğitim” terimi yerine kullanılmaktadır.¹²

Terbiye kelimesi, sözlükte “korumak, ıslah etmek, gözetmek, yükseltmek” anlamlarıyla yer alan “rabv” kökünden türemektedir. Fîrûzâbâdî (ö.1414), *Kâmûsü’l-Muhît*’inde terbiyeye “çocuğu veya ekini besleyip büyütmek, geliştirmek”¹³ manasını verir. Beyzâvî (ö.1286) ise terbiyeyi “bir şeyi derece derece geliştirerek kemaline ulaştırmak” diye açıklayarak bunun bütün canlılar için söz konusu olduğunu söyler.¹⁴ “Yetişme ve gelişme bütün canlılarda görülürse de terbiye daha çok insan hakkında kullanılan, onun bedenî, zihnî, ahlâkî gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlamayı ifade eden bir terim haline gelmiştir. Bu faaliyetin önemi, ilkeleri, metotları, etkileri ve hedefleri gibi konulardan bahseden disipline de terbiye ilmi veya kısaca terbiye denilmiştir.”¹⁵

Kur’an’da “terbiye” kelimesi bu lafızla geçmemekle birlikte “rabv” kökünden türeyen başka kelimeler; “arzın kabararak bitkilerin büyümesine elverişli hale gelmesi”¹⁶, “mal

¹⁰ Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât, Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, çev: Yusuf Türker, Pınar Yay., İstanbul, 2007, s.587.

¹¹ Nevzat Ayasbeyoğlu, *İslamiyet’in Eğitimimize Getirdiği Değerler Ve Kuranıkerim’in Eğitim İle İlgili Ayetlerinin Tahlili*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968, s.17.

¹² Turgay Gündüz, *İslam, Gençlik ve Din Eğitimi*, İstanbul, 2003, s.23.

¹³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, Darü’l-Marife yay., Beyrut, 2007, s.488.

¹⁴ Nasîrüddin Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Envarü’t-Tenzil ve Esrarü’t-Te’vil*, Dar Sader yay., tsz. Beyrut, 2001, c.1, s.14.

¹⁵ Ziya Kazıcı- Halis Ayhan, “Tâlim ve Terbiye”, *DİA*, c. 39, 2010, s.515.

¹⁶ Hac 22/5, Fussilet 41/39.

artışı”¹⁷, “bereketlendirme”¹⁸, “çoğalma, fazlalık”¹⁹, “güçlü, şiddetli”²⁰, “yükselme, kabarma”²¹ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bazı ayetlerde terbiye masterından fiiller “himaye etmek, büyütmek”²² manasında geçmektedir. Mevdûdî (1903-1979) de, Rabb kelimesinin Kur'an-ı Kerim’de pek çok yerde sözlük anlamlarına uygun şekilde, terbiye etmek, yetiştirmek, yüklenmek, ıslah etmek, koruyup gözetmek; üstünlük, efendilik, başkanlık, sözünü geçirmek, istediğini yapabilmek; malik olmak, sahip olmak anlamlarında kullanıldığını ifade eder.²³

“Terbiyenin yanında kullanılan bir diğer terim de “tâlim”dir. Tâlim, genellikle öğretimin karşılığında kullanılır. Ayrıca öğrenim için tahsil ve daha çok eğitimi ifade etmek üzere *tadrîs*, *te’dîb*, *tehzîb*, *siyaset*, *tezkiye*, *irşad* gibi kelimelere yer verilmektedir.”²⁴ *İlm* kökünden türeyen *tâlim* “bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, bir nesnenin şekli zihinde oluşmak, nesneyi gerçek haliyle bilmek” anlamındaki “birine bilgi öğretmek, ders okutmak” demektir.²⁵

“Terbiyeden başka eğitim karşılığında kullanılan bir diğer kelime “iyi tutum, incelik, kibarlık” anlamındaki edeb kelimesinin türevi olup “eğitmek, bilgilendirmek” mânası taşıyan *te’dîb*dir.” Te’dîb, Cevherî (ö.1009) tarafından “kişinin eğilim ve davranışlarının bizzat kendi iradesiyle veya dış bir otoritenin etkisiyle kontrol edilip yönlendirilmesi” diye açıklanmaktadır.²⁶ Ayrıca, “Kur'an-ı Kerim’de “e-d-b” kökünden herhangi bir kelime yer almamaktadır. Buna karşılık hadislerde *edeb*, *te’dîb* ve *müeddib* gibi türevleri ile pek çok yerde geçtiği görülmektedir.”²⁷

¹⁷ Rum 30/39.

¹⁸ Bakara 2/276

¹⁹ Nahl 16/92

²⁰ Hâkka 69/10

²¹ Ra’d 13/17

²² İsrâ 17/24; Şuarâ 26/18

²³ Ebu’l-Alâ Mevdûdî, *Kurana Göre Dört Terim*, çev. Osman Cilacı- İsmail Kaya, Beyan Yay., 15.bs., İstanbul, 1989, s.33-35.

²⁴ Ziya Kazıcı- Halis Ayhan, “Tâlim ve Terbiye”, *DİA*, c. 39, 2010, s.515.

²⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s.1037-1041.

²⁶ Ziya Kazıcı- Halis Ayhan, “Tâlim ve Terbiye”, *DİA*, c.39, 2010, s.515.

²⁷ Hayati Hökelekli, Eğitim ve Edeb İlişkisi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dem Dergi*, yıl 1, sayı 4, s.33.

Terbiye kavramını tanımlarken, yalnızca günümüzdeki anlamıyla “eğitim” kelimesinin tanımını kullanmanın sakıncasını, “Bilginin İslamileştirilmesi”²⁸ konusundaki tezleriyle tanınan Seyyid Muhammed Nakib el-Attas şöyle dile getirmektedir;

*“Terbiye kavramını eğitim yapmak için bu kavrama bilgiyi yansıtan temel anlamı yüklediğimiz zaman bu kesinlikle suni bir şey olacaktır. Çünkü terbiyenin kavramsal yapısında var olan anlamlar içerisinde bilgi doğal olarak yer almamaktadır. Ayrıca Rabb veya terbiye kelimesi, eğitime ya da İslam eğitimine kaynaklık eden bir terim olarak alındığında, bu kelimenin anlam muhtevasından dolayı, eğitimin öğretmen merkezli olacağı peşinen kabul edilmiş olmaktadır.”*²⁹

Rabb kelimesini gerek sözlük anlamlarına gerek Kur’an ve hadislerdeki kullanımlarına ve gerekse bu alanda yazılan eski literatüre bakıldığında Attas’ın, “*Terbiyenin amacı normalde fiziki, maddi ve niceliksel ve terim içerisinde mündemiç olan kavramların hepsi fiziki ve maddi büyümeye ve olgunlaşmaya yöneliktir*”³⁰ görüşü ile eğitimde temel olan düşünsel unsurun terbiye kavramı içerisinde yer almadığı, dolayısıyla insanın, gerçek sahibi tanrısına göre kendi yerini bilmesini, bunu tasdik etmesini ve buna uygun davranmasını sağlayan eğitim gerçeğinin terbiye konusu değil, te’dib meselesi olduğu³¹ şeklindeki iddiasının doğru olabileceği söylenebilir. O’na göre “terbiye” eğitim süreci değil rahmet (رحمة), “te’dib” ise bilgi (علم) dir ve böylece İslami anlamda eğitimi ifade etmek için kullanılacak en net kavramdır.³²

Attas’ın bu görüşünden sonra modern bir görüşe bakalım: “Eğitim kavramının Rabb kökünden türemiş terbiye kavramının bazı anlamlarını dışarda bıraktığı doğrudur. Ancak, bilinmelidir ki, kavramlar kelimelerin sadece etimolojik anlamlarını değil, o kelimelere yüklenen anlamaları da ifade ederler. Yani kavramların içerikleri etimolojik olmaktan çok epistemolojiktir. Eğitim kavramının anlam yükünün çoğunluğu, kelime kökünden değil insanların yüklemelerinden gelmektedir. Dolayısıyla, terbiye kelimesinin anlam yükünün

²⁸ Seyyid Muhammed Nakib Attas’ın hayatı ve Bilginin İslamileştirilmesi konusunda ileri okuma için; *Biography of Syed Muhammad Naquib Al-Attas and His Thought Toward Islamization of Knowledge*, <http://eprints.walisongo.ac.id/6914/4/BAB%20III.pdf> Erişim tarihi: 13.10.2017.

²⁹ Seyyid Muhammed Nakib Attas, *İslam ve Laisizm*, (çev. Selahattin Ayaz), Pınar yay., İstanbul 1994, s.140.

³⁰ Attas, *Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*, (çev. Mahmut Erol Kılıç), İnsan yay., İstanbul, 1989, s.213.

³¹ Attas, *Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*, s.213 vd.

³² Attas, *a.g.e.*, s.216.

tamamını eğitim kavramına yüklemek biraz zorunluluk olmayabileceği gibi, gerekli olanların yüklenmesi için de terbiye kavramına dönülmesi zorunluluğu yoktur. Dini ve ahlaki içerik bahanesiyle din eğitimi alanında daha çok terbiye kavramını kullanmak ise, kavramlarla anlaşabilme, bilimsel bilgi üretme ve ilgili bilimlerle bu bilgileri paylaşma imkânlarını sınırlamaktadır. Eğitimcilerin ve din eğitimcilerinin bu hususta bir birlik sağlamaları zorunlu gözükmektedir. Aksi takdirde Eğitim bilimcileri ile Din Eğitimi bilimcileri arasında bilimsel dilde ayrılık devam edecek, bu da Din Eğitiminin ve Din Eğitimi bilimcisinin anlaşılması problemini devam ettirecektir.”³³

Bu değerlendirmelerin ardından bir diğer İslami tabir olan “tebliğ”e bakalım. Kur'an'ın bir yöntemi olarak bu kelime ile aslında çok yönlü bir eğitim gözettiğini şu ifadeler ortaya koyacaktır: “Tebliğ ile Allah'ın Kur'an'ında yer alan bütün kelimeleri insanlara bildirmekte ve açıklamaktadır. Bu, basit ve kuru bir bilgilendirme süreci değildir; aynı zamanda bu bilgilendirmenin inanmayı ve inandırmayı hedeflediği de bir gerçektir. Bundan da maksat, insanın Allah'ın taleplerine uygun yetiştirilmesidir. Bunun da eğitim ve öğretim ile olacağı aşîkârdır. Şu hâlde Kur'an tebliğinin özünde hem bilgilendiricilik (öğreticilik) hem de yönlendiricilik özelliği, yani insanın terbiyesi söz konusu olmaktadır. Netice itibari ile Kur'an'ın hem ferdi bilgilendirmeye (personalisation) hem de toplumsal öğrenmeye (socialisation) açıldığı gibi, ferdi ve toplumsal yönlendirmeye öncelik tanıdığını da söylemeliyiz.”³⁴

Yukarıdaki tespitlerden hareketle Kur'an'ın eğitime olan bakışının, sadece bilgi aktarımından öte, insanı insan yapacak temel donanımların aktive edilmesi üzerine kurulu, çoğunlukla sistematik olarak uygulanması istenilen bir yaşam vazgeçilmezi olduğu anlaşılmaktadır. İdeal insanı³⁵ oluşturmak üzere İslam dininin yüce kitabı Kur'an-ı Kerim'in rehber ve ilk eğitim kaynağı seçilmesi ve bunun yanında mevzu bahis eğitimi sağlayacak muallimin tayin edilmesi, Allah'ın kulları üzerindeki tasarrufunun “akıl” ekseninden çıkmaması gereken bir süreç olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Eğitimin bireyselliğinin yanında sosyal boyutu da bu kavramın varlık amacının kaçınılmazlığını vurgulamaktadır. Çünkü eğitim, ancak toplum içinde anlaşılır ve kıymet bulur. Zaten toplumların “eğitimsiz” ve “terbiyesiz” kelimelerini kullanma alanlarındaki farklılık,

³³ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara, 2012, s.20.

³⁴ Kerim Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi*, Adana, 1998, s.30-31.

³⁵ “İdeal insan” için bkz.; Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Pınar yay., İstanbul, 2011, s.285-288.

kelimelerin anlamsal farkını göstermektedir. Bu durumda da eğitim kavramının terbiye ve öğretim kavramlarının yerine bütün alanlarıyla kullanılabileceğini söylemek güç olur. Kendilerine ait etimolojik görüntülerinin yanında epistemolojik anlamlarıyla ayrı ayrı kullanmanın uygun olacağı kanaatindeyiz.

Eğitimin Eğilimlerin eğitilebilir olması yönüyle ele aldığımız “terbiye ve te’dib” kavramları, eğilimlerin iyi yöne çevrilmesi, toplumsal değer ve normlara uygun olarak geliştirilmesi ve korunmasında Kur'an'ın ilk destekleyici kaynak olduğu hakkındaki görüşümüzü desteklemektedir.

b. Fıtrat

Bu bölümde insan eğilimlerinin genel müsebbibi olarak görülen fıtrat kavramının konumuz çerçevesinde değerlendirilmesi gerekli görülmektedir. Bu sebeple öncelikle bu kavramın temel kaynaklardaki tanım ve yorumlamalarına değindikten sonra konumuz bağlamında neden önemli olduğuna vurgu yapacağız. Bu kavramın gerçekten eğilimlerin kaynağı olup olmadığını tartışacağız.

Fıtrat kelimesinin asıl anlamı "uzunlamasına yarılmak" manasına gelen Arapça bir isim olan “ftr” kökünden gelir. Yarılma kimi zaman bozmak, kimi zaman da düzeltmek yoluyla olur. Terim olarak "yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş" anlamında kullanılır. “Bu kelime Kur'an-ı Kerim’de, on dokuz yerde “ftr” kökünden türemiş çeşitli isim ve fiil halleriyle bulunurken, Rum suresi 30. ayette isim olarak geçmektedir.”³⁶

“İlk yaratılış, bir bakıma mutlak yokluğun yarılarak içinden varlığın çıkması şeklinde telakki edildiğinden fıtrat kelimesiyle ifade edilmiştir. Buna göre fıtrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir.”³⁷

Fıtratın dilbilimsel kökenine inerek bir tanımlı yapıldığında, onun ilk yaratılış ve mutlak yokluktan varlığa çıkmayı, yani henüz mevcut olmayan varlığın orijinal haliyle bir varlık kazanmasını ifade ettiğini görüyoruz. Aynı zamanda bu varlığın ilk ve hiçbir etkiye maruz kalmamış yani saf, katışıksız olduğu da anlaşılmaktadır.

³⁶ Mahmut Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lügati -İlavelerle Mu'cemül Müfehres*, Timaş yay., İstanbul, 2005, s. 370.

³⁷ Hayati Hökelekli, “Fıtrat”, *DİA*, 1996, c.13, s. 47.

“Yüce Allah, insan dâhil bütün canlıları yaratırken, onları türlerine, başlangıçta takdir ettiği özelliklerin tamamını, her fertte ayrı ayrı bulunduracak şekilde yaratılışı sistemleştirmiştir. Yani her insan ana rahminde, yaratılışını 9 ay 10 günde tamamlayarak dünyaya geldiğinde, insan olmanın bütün özelliklerine sahip olarak gelecek şekilde bu süreç düzenlenmiştir.”³⁸ Bu durumu, fizyolojik şartların her bir birey üzerinde genel bir kaideye göre işlemesi olarak anlayabiliriz.

*“Sen yüzünü, Allah’ı birleyici olarak dine çevir. Allah’ın yaratma kanununa ki insanları ona göre yaratmıştır. Allah’ın yaratmasında bir değişiklik yoktur.”*³⁹

Zemahşeri’nin (ö.1144) fitrat tanımı şöyledir; “Bir şeyi ilk yapmak, yarmak, ikiye ayırmak, yaratmak, icat etmek” manalarına gelen “fatara” kökünden isim olup “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş” anlamında kullanılır.⁴⁰

“Âlûsî’ye (ö.1854) göre ise, İnsan, bozulmamış, saf ve temiz fitratının gereği itaate meyillidir. Fitratının bozulması, isyana ve günaha meyletmesi bir takım kötü davranışların insan nefsinde yer etmesi ve fitratın tabîî halinden çıkması sebebiyledir. Çünkü insan tabiatı, arızî bir davranış bozukluğu sebebiyle hastalıklı bir mizaca sahip olur.”⁴¹

Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942) da fitrat hakkında şunları söylemektedir; “Bütün organların yaratılışında asıl olan bir yaratılış amacıdır, ona o organların faydası, vazifesi, fonksiyonu, fizyolojisi veya tabiatı denir. İnsan nefsinin bütün meyillerinde böyle yaratılış hikmetine doğru esaslı bir içgüdü, bir tabiat vardır ki, ona da fitrat denir. Ve fitrat hep hak ve hayra yönelik bir istikamet takip eder. Mesela insanın acıkması ve yemeye içmeye meyletmesi, yaşaması içindir. Aksi halde fitratı bozulmuş olur. İnsan fitratının aslı da hakkı tanımak ve gerçek yaratanından başkasına kul olmamak içindir.”⁴²

³⁸ Ömer Özyılmaz, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, Pınar yay. 2003, s.55.

³⁹ Rum 30/30.

⁴⁰ Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü’l-Tenzil*, Beyrut, Daru’l-Kitab al-İlmiyyah, 2003, C. III, s.463; Osman Kara, Kur’ân’a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIV, Sayı: 25 (2012/1), s. 11.

⁴¹ Âlûsî, Ebu’l-Fadl Şihabuddin Muhammed, Rûhu’l-me’ânî fi tefsiri’l Kur’âni’l-Azîm ve’sseb’i’l-mesânî, Beyrut, Daru’l-Hadis, 2005, c.21, s. 53; Osman Kara, *a.g.m.*, s. 12.

⁴² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, V, 3823; Osman Kara, *a.g.m.*, s. 12.

Fıtrat kelimesi, her fertte ayrı ayrı bulunacak şekilde özel ve aynı zamanda ortak bir tasarım oluşunun yanı sıra, varlık türlerinin ilk yaratılış anındaki temel yapısı, karakteri “ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumları”⁴³ ile “tek tek kişilerin yaratılışındaki farklı özellikler değil, bütün insanlarda, insan olmaktan dolayı, ortak bulunan genel özellikler”⁴⁴ anlamlarını da kapsar.

Modern bir çalışmada “İnsan hak-batıl, iyi-kötü, güzel-çirkin, tatlı-acı vb. bütün duygu ve fiilleri doğuştan getirmez. Diğer bir deyimle bu karakteristik özellikler insanda aktif halde (bi’l-fiil) doğuştan gelmez ancak yeri ve zamanı gelince bunları yapabilme gücü potansiyel olarak (bi’l-imbân veya bi’l-kuvve) dünyaya gelir. Kuran bu düşüncüyü yeterince delillendirmektedir.”⁴⁵ görüşünü savunulmaktadır.

*İnsan yaratılıştan (fıtraten) kendisinin belirlemediği bir takım duygu ve içgüdülerle dünyaya gelmektedir. Bunlar yerine ve zamanına göre ortaya çıkmakta ve insan, insan olma özelliğini burada göstermektedir. Böylece bu duyular, dürtüler ve içgüdüler insan yaşamının bütün gelişme aşamalarını sürekli kılar.*⁴⁶

Batılı bir filozof, İslam literatüründeki fıtrat kavramının, insanın tabiatı itibarıyla temelde Yaratıcı’ya ve iyiliğe dönük bir varlık olması şeklinde özetlenebileceğini⁴⁷ söyler.

“Fıtratın insan düşünceleri, kanaatleri, davranışları, duyguları ve şahsiyeti üzerinde belirli etkileri bulunmakla birlikte, bu durum onun iradesini ortadan kaldıracak derecede zorlayıcı bir etken değildir. Zira realite dünyasında görüldüğü üzere hiç kimse iyi veya kötü olmaya hiçbir zaman zorlanmamaktadır.”⁴⁸

“İnsan tabiatı, aynı zamanda insanın toplum hayatı içinde kazandığı davranışı ile ilişkisi olan karakterlerin bütünü, insanın biyolojik istidatlarının; toplum ve kültür hayatı içinde gelişip oluşmasını da ifade etmektedir. Eski felsefede insan tabiatının doğuştan geldiği ve değişmezliği üzerinde durulurken, insan ilimlerinin gelişmesiyle bu görüş değerini

⁴³ Hayati Hökelekli, “Fıtrat”, *DİA*, 1996, c.13, s.47.

⁴⁴ Beyza Bilgin, *İslam’da Çocuk*, Ankara, 1987, s.17.

⁴⁵ İsmail Çalışkan, *Kur’an’da Din Kavramı*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2002, s. 120.

⁴⁶ İsmail Çalışkan, *a.g.e.*, s. 151.

⁴⁷ Jaspers, Carl, *Felsefeye Giriş*, Çev. Mehmet Akalın, İstanbul 1981, s. 76.

⁴⁸ Mustafa Akçay, İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü, *SAÜİFD*, sayı 1, 1996, s. 294.

kaybetmiştir. Ona bugün “asli tabiat” denmektedir.”⁴⁹ “Buna göre asli tabiatla fazla bir değişim söz konusu değilken, insanın tabiatında bazı değişim ve gelişmeler mümkün görülmektedir. Ancak yine de insan tabiatı, henüz tam olarak anlaşılabilmiş değildir.”⁵⁰

Fıtratın sadece yatkınlık anlamının ötesinde, doğruya yatkınlık olarak tanımlanmasını, müfessirlerin yorumlarından, iyiye ve doğruya, imana ve Allah inancına doğru bir meyil olarak anlıyoruz. Bu genel düşünceye göre Allah, yarattıklarını yaratılış amaçlarına uygun iç ve dış donanımlarla ve bu donanımlara yatkınlıkla yaratmıştır. Biz de çalışmamızda bu yatkınlık halini *eğilim* olarak ele alacağız. İnsanda bulunan herhangi bir yatkınlık hali, Çalışkan’ın da dediği gibi doğuştan aktif olarak gelmemekte, bu potansiyel, duygusal, düşünsel ve çevresel pek çok faktörün⁵¹ etkisinden sonra işlerlik kazanmaktadır. Fıtratı burada bir cep telefonuna benzetebiliriz. Bu örnekte yeni alınan bir telefonda arayacağımız kişinin numarası yoktur ancak bu numarayı kaydedebileceğimiz ve ona ulaşabileceğimiz bir sistem vardır. Aynı şekilde bazı uygulamaları yüklemesek yokluğunu bile fark etmeyiz ama yüklediğimizde telefon bu uygulamayı kabul eder ve sanki hep varmış gibi kullanırız. Cep telefonu örneğinde olduğu gibi, insanda yaratılıştan gelen özellikler pasif durumda bile olsalar belirli şartların sonunda aktif hale gelebilirler yahut eğitim gibi sistemli faaliyetler sonucunda değiştirilip dönüştürülebilirler. Ayrıca fıtrat, hedeflenen anlama göre kapsamı genişleyebilecek yahut daralabilecek yapıya sahiptir. Hem tek bir insanın fıtratı vardır hem de gruplar, kültürler, sosyal çevreler gibi çokça insanın bulunduğu topluluğun bir fıtratı bulunabilir.

Bütün bu değerlendirmeler üzerine fıtratı şöyle tanımlayabiliriz: Türün tüm fertlerinde var olması itibarıyla genel; her bireyde ayrı şekilde tezahür etmesi itibarıyla orijinal tasarım ve özel yaratılmadır. Ayrıca nefis ve vicdan mekanizmalarıyla birlikte çalışması için potansiyel gizil güçlere de sahiptir. Bu güçlerin ortaya çıkmasını etkileyen psikolojik, sosyal ve çevresel faktörler bulunmaktadır. Özünde iyiliğe meyilli ancak çeşitli etkenler yüzünden bozulabilen bu kavramın eğilimlere kaynaklık ettiği sonucuna varmış bulunuyoruz.

⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1969, s.146.

⁵⁰ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İstanbul 1986, s.28; Hayati Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, İstanbul, 1999, s. 26-34.

⁵¹ Abdurrahman Kasapoğlu, İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2005, 3.1, s. 69-70.

c. Kişilik

“Kişilik, kalıtım ile getirilen özellikler ile çevrenin kişiye kazandırdığı özelliklerin tümüdür. İnsanın duygu, tutum ve davranışlarının örgütlenmiş, kalıplaşmış, alışkanlık haline gelmiş bütünüdür. Kişilik kavramı, bir insanı başkalarından ayıran özelliklerin tümünü, çevresine uyum sağlamak için geliştirdiği davranış biçimini belirtir.”⁵²

Yukarıdaki tanımlamaya göre kişilik, bireyin doğuştan getirdiği özellikleri ile sonradan çevresi yoluyla kazandığı alışkanlık ve tutumların tümünü oluşturmaktadır. Bu durumda kişilik kavramının bireyi temsil eden en geniş ifade şekli olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca kişilik kavramının şahsiyet, karakter, mizaç ve şâkile gibi görünüşte kişilikle aynı anlama geldiği düşünülen, ancak birkaç nüans ile birbirinden ayrılan diğer kavramlarla ilişkisini de göz önünde bulundurduğumuzda her birinin ayrıca tanımlanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızın amacına ulaşması için bu kısımda, bireyin eğilimleri ile eğitimi arasındaki bu ortak kavramların tanımlamalarını verip eğilimlerle olan ilişkilerine değineceğiz.

İngilizce’de “personality” kelimesiyle ifade edilen kişilik Türkçe’de, “Bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerinin bütünü, şahsiyet”⁵³ olarak tanımlanmaktadır. “Psikolojide kişilik kapsamı en geniş kavramdır. Kişilik bir insanın bütün ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevresine uyum biçiminin özelliklerini içeren bir terimdir.”⁵⁴ Bir diğer tanıma göre kişilik “Bir fertte yapıların, davranış tarzlarının, alakaların, ruhi davranışların, yeteneklerin, kabiliyet ve istidatların en karakteristik bir bütünlemesidir (integration).”⁵⁵

Ünlü Amerikalı psikolog Gordon Allport (1897-1967) 1937’de *Personality: A Psychological Interpretation- Kişilik: Psikolojik Bir Yorumlama* isimli bir kitap yazarak bireyin “kendine özgülüğü” nü vurgulayan kişilik görüşünü ortaya koymuştur. Ona göre güdülerin ve alışkanlıkların bir birleşimi olan kişisel özellikler, insan davranışlarının belirleyici öğeleridir. Allport, insan davranışlarını açıklayabilmek için genetik etkenlerin yetersiz kaldığını düşünmektedir. Çocuk davranışlarını kalıtım, doğal refleksler ve doğal dürtüler gibi olguların açıkladığını, yetişkinlerin davranışlarını da çevre, koşullar,

⁵² Atalay Yörükoğlu, *Gençlik Çağı*, Ankara 1986, s.71.

⁵³ <http://www.tdk.gov.tr> “kişilik”

⁵⁴ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılap yay., İstanbul, 1994, s.253.

⁵⁵ Norman L. Munn, *Psikoloji İnsan İntibakının Esasları*, II, (Çev: Mâhid Tander), İstanbul, 1975, s.393.

öğrenim, deneyim gibi faktörlerin etkilediğini söylemektedir.⁵⁶ Allport'un kişilik tanımı şöyledir: “*Bireyin karakteristik davranış ve düşüncesini; çevresine özel uyumunu belirleyen psikofizik sistemlerin birey içindeki dinamik organizasyonudur.*”⁵⁷ Bu tanımdaki temel öğelerin açılımı şöyledir:

- “Dinamik organizasyondur: *Kişilik sürekli değişen ve gelişebilen organize bir sistemdir. (unitas multiplex)*
- Bireyin içindedir: *Bireyin kendine özgün eylemlerinin ardında yatan şey kişiliktir.*
- Psikofizikseldir: *Kişilik psikolojik ve biyolojik işlevlerin karmaşık etkileşimi ile oluşur.*
- Belirleyicidir: *Kişiliği oluşturan sistemler çevreye uyuma yönelik davranışları belirler.*
- Çevreye özgün bir uyumdur: *Kişinin yaşamı sürdürürken gösterdiği kendine özgü bir uyum sürecidir.*”⁵⁸

Bu tanımdaki diğer kavramlara da bakalım;

- Dinamik organizasyon: *Psikolojinin merkez problemi zihni organizasyondur (Fikir ve alışkanlıkların hiyerarşik şekli).*
- Psikofizik sistem: *Kişilik ne sadece zihindir ne de sadece sinirseldir. O zihnin ve bedenin birlikte hareket ettiği karmaşık bir birliktir.*
- Sistem: *Karşılıklı etkileşim elemanlarından oluşan bir komplekstir. Bir alışkanlık, bir duygu, bir özellik, bir kavram, bir davranış stili bir sistemdir.*⁵⁹

Allport'un bu tanımına göre kişilik, değişip gelişebilen, bireye özgü hem psikolojik hem de biyolojik sistemlerin birlikte işlediği, çevreye özgün biçimde uymayı ve bu uyuma uygun davranışları geliştirmeyi içeren ne sadece zihni ne de sadece sinirsel olan, karşılıklı etkileşimlerden oluşan kompleks bir bütündür.

Kişilik, "bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimi" şeklinde de tanımlanmaktadır.⁶⁰ “Kişilik, içsel kaynaklardan

⁵⁶ Gordon W. Allport, *Pattern And Growth in Personality*, New York, 1961, s.31-35.

⁵⁷ Gordon W. Allport, *a.g.e.*, s.28.

⁵⁸ Selçuk Aslan, “Kişilik, Huy ve Psikopatoloji”, *RCHP, Psikiyatride Derlemeler, Olgular ve Varsayımlar Dergisi*, 2008, 2(1-2), s.8.

⁵⁹ Allport, *a.g.e.*, s.29.

⁶⁰ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, 1992, s. 404.

ortaya çıkan ve yaygın olarak kişinin davranışlarına hâkim olan, biyolojik yapı ve deneyimle öğrenilenleri kapsayan, algılama, öğrenme, düşünme, başa çıkma ve davranış örüntülerini anlatmaktadır.”⁶¹

“Psikoloji bilimi açısından kişilik problemine yaklaşanlar, kullandıkları metotlara göre değişik izahatlar ve yorumlar yapmışlardır. Bu yorumlar şu temel gruplar içinde toplanabilir:

- Kişilik, bütün bedensel özelliklerin, dürtülerin, eğilimlerin, kazanılmış deneyimlerin bütünüdür.
- Kişilik bir insanın gelişme evrelerinde gerçekleştirdiği bağlantıların bütünüdür. Bu bütünlük içerisinde tutum ve davranışa yansıyan özellikler yer alır.
- Kişilik, eğilim ve deneyimlerin belirli evreler içinde bütünleşmesi sonucu oluşan bir süreçtir.
- Kişilik, bir insanın çevresine uyum sağlamak amacıyla yaptığı davranışların bir bütünüdür.
- Kişilik, bireysel farklılığa dayanan duyguların, düşüncelerin, becerilerin, yeteneklerin, alışkanlıkların oluşturduğu işlevsel bir bütündür.”⁶²

Kişiliğin objektif yönünü karakter oluşturur. Karakter fitri veya kesbi olmak üzere iki cihetle incelenebilir. Bunların ilki doğuştan gelen ve kalıtım yoluyla nesilden nesile aktarılan özelliklerdir. Bu kısma huy ve mizacı dahil edebiliriz. Karakterin kesbi yönü ise çevre, eğitim, tecrübe, şahsi çaba gibi unsurların etkisiyle oluşan bireysel özelliklerdir. Kişiliğin sübjektif yanı da benlik bilincidir. Yani bireyin fiziksel, toplumsal ve manevi benliğinin farkında olması kendini diğer insanlardan ayırmasıdır. Kişiliğin objektif yanı olan karakter ile kalıtımsal yollarla bireyin sahip olduğu mizacın toplamını da kişilik olarak ifade edebiliriz.⁶³

i. Mizaç, Karakter ve Şakile

“Mizaç şahsiyetin duygusal yönünü açıklayan ve şahsiyete etki eden bir kavramdır.”⁶⁴

⁶¹ Aslan, a.g.m., s.7.

⁶² Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 10. Basım, s.23.

⁶³ Paul Guillaume, *Psikoloji*, çev. Refia Şemin, Fen Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1970, s.228-236.

⁶⁴ Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, İstanbul, 2000, s.93.

Eski Yunanlılardan beri mizaç; iyimser, huysuz, melankolik ve umursamaz olarak dörde ayrılmaktadır. Bu sınıflandırma Hipokrat tarafından öne sürülmüş sonradan Romalılarca benimsenmiştir.⁶⁵ Bu kanaate göre insanın biyolojik özellikleri onun karakterini belirlemede etki sahibidir.⁶⁶ Ayrıca “mizaç, şahsiyetin bir parçasıdır. Bu sebeple şahsiyet (kişilik), mizaç ve karakterle yakından ilgili olmakla beraber, daha genel bir kavramdır.”⁶⁷

Mizacın Kur'an'daki ifadesini “şâkile” olarak görmekteyiz. Şâkile kelimesi, “tabiat, adet, din, ahlak, niyet, mizaç ve yaratılış gibi değişik, fakat birbirine yakın manalarla tefsir edilmişse de en kapsamlı manası yaratılıştır.”⁶⁸ İsrâ suresi 84. ayette “*De ki: ‘Herkes kendi yapısına uygun işler görür. Rabbiniz, en doğru yolda olanı daha iyi bilir.’*” شَاكِلَةٌ kelimesi ile bireydeki yaratılıştan gelen özellikler kastedilmiştir.

Kişilik, huy ya da mizaç dediğimiz doğuştan sahip olunan özellikler ve karakterden meydana gelmektedir. Her insan doğuştan sahip olduğu bu temel özellikleri üzerine karakterini inşa eder. Küçük yaşlarda sahip olunan alışkanlıklar kişiliğin temelini oluşturmakta ve çekirdeğini teşkil etmektedir.⁶⁹ “Buna göre küçük bir çocuğun huyuna, mizacına işaret eden davranışlara bakarak onun yetişkinlikte nasıl bir insan olacağını belli ölçülerde kestirmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Huyu/mizacı büyük ölçüde aynı kalacak, bunun üzerine çevreden öğrendikleriyle şekillenen karakter özelliklerinin ilave olmasıyla kişilik kendini gösterecektir.”⁷⁰

“Kişilik, huy, karakter, zekâ gibi sıklıkla birbirinin yerine kullanılan bu kelimeler arasında kabaca bir ayırım yapılırsa huy biyolojik, karakter sosyal ve kültürel katkıları içermektedir. Zekâ ise hem yapısal hem de öğrenilmiş ve sosyal özellikleri taşıyan ve kişiliği etkileyebilen bir faktördür. Kişiliğin temel işlevi algılamak, hissetmek, düşünmek ve bütün bunları bütünleştirerek amaçlı davranışlara dönüştürmektir. Huy kişinin yapısal

⁶⁵ Alfred Adler, *İnsan Doğasını Anlamak*, çev. Deniz Başkaya, İzmir, 2013, s.190.

⁶⁶ Halil Can, Öznur Aşan, Eren Miski Aydın, *Örgütsel Davranış*, Arıkan Bsm, İstanbul, 2006, s.65.

⁶⁷ Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, s. 164.

⁶⁸ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, Daru'l-Marife, Beyrut, 2007, s. 701; Elmalılı Hamdi Yazır, V, 3196; Şakile kelimesinin anlamları için bkz: Musa Bilgiz, “Kişiliğin Oluşumunda Fıtrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsrâ, 17/84. Ayet Ekseninde)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25. sayı, Erzurum 2006, s.126-142.

⁶⁹ Kerim Aydın, “Şâkile” Kavramı Bağlamında Kişilik ve Karakter Oluşumu”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi- Bildiriler Kitabı II*, 12-15 Mayıs 2016, Isparta, DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B019

⁷⁰ Erol Göka, Murat Beyazyüz, *Geçimsizler*, Timaş yay., 2012, s.41).

olarak eylemler ve emosyonlarını etkileyen tabiatı olarak tanımlanabilir. Kişiliğin üzerinde geliştiği kaba biyolojik zemin olarak kabul edilmektedir. Kişilik huy ve karakterin dinamik etkileşiminin bir sonucudur.”⁷¹

Karakter özellikleri çoğu kişinin inandığı gibi ırsi ya da doğuştan gelme değildirler. Bunlar her insanın hayatını sürdürmesini ve bilinçli olarak hesaplamadan her koşulda kişiliğini ifade etmesini sağlayan varoluş modelleridir. Karakter özellikleri kalıtsal vasıfların ya da eğilimlerin ifadeleri değildirler, hayatta belirli bir yer edinme amacıyla geliştirilirler.⁷²

*İnsan dünyaya geldiği zaman herhangi bir kişiliğe sahip değildir. Fakat potansiyel olarak, kişilik niteliklerini taşımaktadır. Bu niteliklerin ne şekilde gelişeceği ise kısmen olgunlaşmaya, kısmen de çevreden gelecek etkilere bağlıdır. İnsandaki kişilik nitelikleri bebeklik çağından olgunluk çağına kadar çeşitli değişikliklere uğrar. Fakat kişilik ile ilgili yapılan araştırmalar bazı vasıfların eğitim ve sosyal baskıya rağmen sabit kaldığını göstermektedir. Buna sebep olan kalıtsal ve biyolojik faktörlerdir.*⁷³

Kur'an-ı Kerim, insanı inancına, davranışına ve karakterine göre değerlendirmekte, onun olumsuz karakterleri üzerinde, olumlu karakterlerinden daha çok durarak bunların eğitilmesini amaçlayarak, karakter açısından olumsuz insan tiplerini sık sık tasvir edip, bunların yerine olumlu olanlarının kazandırılmasını hedeflemektedir.⁷⁴ “Üstelik Kur'an'da şahsiyet kavramı olarak geçmemekle birlikte şahsiyeti tanımlayan özellikler yer almaktadır. Olumlu veya olumsuz şahsiyet tipleri, karakter yapıları, düşünce ve davranış tarzları Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde anlatılırken nefis, karakter ve huyun olumlu veya olumsuz etkilerinden, ortaya çıkan olumlu veya olumsuz davranış biçimlerinden bahsedilmektedir. Bu nedenle karakterle karıştırılmamalıdır, şahsiyet farklıdır ve karakter şahsiyet/kişilik kavramına dâhildir.”⁷⁵

Önceden olmuş karakter fikri, daima vaktinden evvel meydana geliş gerektirmez, fakat sadece biyolojik gelişmenin normal ahenge bağlı bulunduğunu gösterir.

⁷¹ Selçuk Aslan, a.g.m., s.9.

⁷² Alfred Adler, a.g.e., s.172.

⁷³ Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gâzâli*, İfav Yay., 2.Bsk., İstanbul, 1994, s.25-26.

⁷⁴ Hasan Basri Çantay, *Kuran-ı Hakîm ve Meal-i Kerim*, İstanbul, 1980, s.524-526.

⁷⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, DEM Yay., 2010, s. 272

*Çocuklukta, gençlikte, olgunlukta ve ihtiyarlıktaki psikolojik değişmeler devresi, dış tesirlerden tamamen ayrıdır. Kelimenin geniş manasında, yalnız eğitim tesiriyle değişecek olan bir karakter fikri, tamamıyla yanlıştır. Karakter; büyüme, olgunlaşma (mesela ergenlik) veya gerileme (ihtiyarlık) gibi birtakım bunalımlarla değişir; meydana çıkan yeni eğilimler, önceki karakterin kazanılmış deney yolu ile mantıklı gelişimi değil, fakat esas değerlere ait, daha derin değişikliklerdir.*⁷⁶

Özetle söyleyebiliriz ki, insanın herhangi bir kimliğe sahip olmaksızın çıktığı dünya yolculuğunda gerek doğası gerek kalıtsal özellikleri ve gerekse tecrübeleri ile ortaya koyduğu bütün, onun kişiliğini oluşturmaktadır. Bu kişilik, insanı insan yapan tüm özelliklerinin toplamı var sayıldığı gibi eğilimlerin merkezi olarak da kabul edilebilmektedir.

B. “EĞİTİLEBİLİR” KAVRAMI

1. Tanım

Çalışmamızın temelini oluşturan kelimelerden biri olan “eğitilebilir” ifadesini konumuz bağlamında tanımlamanın yararlı olacağını düşündüğümüzden bu kelimeye özel bir kısım tahsis ettik. “Eğitilebilir” ifadesinin sözlük ve terim anlamının yanı sıra araştırmamız bağlamındaki anlamına da değinmek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Türkçe sözlükte “eğitmek” kelimesi; *“Birinin akla uygun, fiziksel ve moral gelişmesi üzerine etki yaparak çeşitli davranış yatkınlıkları, bilgi ve görgü aşılayarak önceden tespit edilmiş amaçlara göre onun belirli bir yönde gelişmesini sağlamak, terbiye etmek”*⁷⁷ ifadeleriyle yer almaktadır.

Yukarıdaki tanımdan hareketle, “eğitilebilir” olma durumu, mevcut bir eksikliği gidermeye uygun olma halini ifade etmektedir. Bu tanımda geçen “gelişme sağlama” ifadesi ise eğitimin dikey, yani artış gösteren bir olgu olduğunu vurgulamaktadır. Bunun

⁷⁶ Paul Guillaume, *Psikoloji*, İstanbul, 1970, s. 46.

⁷⁷ <http://www.tdk.gov.tr> “eğitmek”

yanı sıra “eğitmek” mastarının tanımında geçen “terbiye olma” ifadesi birinci bölümde terbiyeyi tanımlarken vurguladığımız gibi bir kimsede var olmayan yahut eksik olan bir durumu kazandırma veya düzeltme ve onama anlamlarını içerir. Bu noktada modern bir çalışmada geçen “İnsanı içinde bulunduğu daha aşağı bir durumdan daha üstün bir duruma, bir seviyeden veya seviyesizlikten üstün bir seviyeye çıkarma çabası”⁷⁸ ifadeleriyle açıklanan eğitim kavramı bizi amacımıza yaklaştıracak kaynak bir tanımdır.

Biz ise bu tanımlamalara ek olarak “eğitilebilir” ifadesine “mevcut hali korumak” anlamını da katacağız. Çünkü “eğitilebilir” olma durumu -yukarıdaki tanımlardan hareketle- hem eksik olan bir durumu gidermeyi hem de artış göstererek gelişmeyi ifade etmektedir. Ayrıca eğitilebilir olma özelliği gösteren herhangi bir varlık aynı zamanda - en azından belli bir süreliğine- bu durumu koruyabilme özelliğine de sahiptir. Üstelik konumuzun başlığındaki gibi *eğitilebilir* ifadesini bir *eğilimi* kastederek kullandığımızda “eğilim” kavramının epistemolojik tanımından doğan “bulunma” sürme anlamını taşıdığından onu “eğitilebilir” olma durumuna dahil etmemiz gerekecektir. Çünkü herhangi bir eğilime sahip bir şahsın bu hali korumaya devam etmesi, bu eğilimin kendindeki varlığını sürdürmesi yani mevcut halini koruması ve sürdürmesi eğilimin kendi yapısından kaynaklıdır.

Bu durumu sayılarla ifade edecek olursak; “eğitilebilir” olan bir bireyin ya -1 değerinde bulunması gerekir ki, kendisinde negatif yönde bulunan bir durumu istendik bir sonuca ulaştırarak hem negatiflikten uzaklaşsın hem de bir kazanım elde etsin. Yahut 0 değerinde bulunsun ki, kendisinde mevcut olmayan, ancak olmaması da bir negatiflik ifade etmeyen o durumu değiştirerek +1 değerine ulaşınsın, artış göstere sin. Ya da zaten +1 değerinde bulunan bireyin mevcut halini koruyarak +1 halinde devam etsin. Bu üç halde de birey eğitilebilir” durumdadır.

*A durumunun -1 iken 0’a, ardından da +1’e (ya da daha üst bir rakama) ulaşması;
ortaya çıkarmayı ve/veya düzeltmeyi,*

*A durumunun halihazırda 0 iken +1’e (ya da daha üst rakamlara) ulaşması;
gelişmeyi,*

⁷⁸ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara, Gün yay., 1998, s.7.

*A durumunun zaten +1 iken +1 olarak (ya da pozitif başka bir rakam iken aynı rakamda) sürdürülmesi; **korumayı** ifade etmektedir.*

Böylece “eğitilebilir” ifadesine yaptığımız tanıma son halini verelim: “Eğitilebilir” olma, bireyde eğitime konu olabilecek bir durumun ortaya çıkarılması veya düzeltilmesi, geliştirilmesi ya da korunup sürdürülmesi haline olan elverişlilik durumudur. Bu duruma “eğitilebilirlik”, bu durumda olan kişiye de “eğitilebilir” denilebilir. Yine bu özellikleri gösteren eğilimlere de “eğitilebilir eğilimler” ismi verilebilir.

2. Kapsam

“Eğitilebilir” olma halinin kapsamını da konumuz bağlamında değerlendirmek gerekir. Bu durumda Batının “soul” Şarkın ise “nefs” olarak tanımladığı insanın içsel varlığını, yani paradoksal gidiş-gelişlere haiz,⁷⁹ artırılabilir yahut körelebilir çeşitli nitelikleriyle var olan insanı, Kur'an-ı Kerim'in öngördüğü eğitilebilir olma yönüyle ve bizim tanımlamamıza uygun şekliyle ele alıp, yine Kur'an'ı dayanak noktası kabul ederek sınırlandıracağız. Böylece İslam kültüründe genişçe yer edinmiş, üzerinde çok sayıda çalışma⁸⁰ bulunan nefis ve kalp eğitimi kavramlarını ve psikoloji biliminin de ilgi alanında olan zihin eğitimi kavramını ele alacağız. Bu üç başlık kendi içinde birbirinin tamamlayıcısı olduğundan birlikte gözetilmesi gerektiği düşüncesindeyiz.

İnsanı “eğitilebilir” olma durumuna göre değerlendirdiğimizde öncelikle bir sınıflandırma yapmamız gerekecektir. Çünkü insanın yalnızca et ve kemikten olmayışı, onu diğer tüm varlıklardan ayıran aklının merkezi olan zihni, duygularını ve his dünyasını yöneten kalbi ve arzu ve heyecanları ile isteklerini barındıran nefsi onu en asgaride üç yönlü yapmaktadır. İşte biz de bu yüzden insanın bu üç unsurunun eğitilebilir oluşunu değerlendirmek üzere seçtik.

Gazzâlî'nin (ö.1111) bu üç unsur hakkındaki görüşleri, kapsamı bu yönde sınırlandırmamıza neden olmuştur: O, “*hayat, ruh ve nefis* terimlerinin anlamı üzerinde

⁷⁹ J. P. Miller, *Education And the Soul Towards A Spiritual Curriculum*, New York, 2000, s.23-27; Yurdağül Mehmedoğlu, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi*, Rağbet Yay., İstanbul, 2001, s.12-13.

⁸⁰ Çalışmalardan birkaçı; Mahmud Esad Coşan, *Tasavvufa Giriş ve İslam'da Nefis Terbiyesi*, Konya, 1991; Hamza Aktaş, *Kur'an'a Göre Nefis Eğitimi*, Gümüşhane, 2013; Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, İstanbul, 1998.

ihtilaf bulunduğunu, bunları belirleyip tarif etmeye kalkıştığımızda birtakım karışıklıklar çıktığını belirttiği gibi, akıl terimini de nefis, kalp ve ruh terimleriyle çok yakın bir ilişki içinde ele alır, hatta bazen bunları müteradif terimler olarak kabul eder.”⁸¹

Zihin, nefis ve kalbin ve bunlarla ilişkili eğilimlerin eğitilebilir oluşuna dair Gazzâlî’nin şu ifadeleri de konuya açıklık getirir tarzdadır: “Bazıları ahlakın değişmeyeceğini zannetmişler, şehvet ve gazap (öfke), mizaç gereğidir; o hiçbir şekilde insandan ayrılmaz demişlerdir. Eğer ahlakın değişmesi mümkün olmasaydı Rasulullah (s.a.v.) ‘Ahlakınızı güzelleştirin’ diye emretmezdi. Eğer bu imkânsız olsaydı vaazlar, tergib ve teşvikler batıl olurdu. İnsan hayvandan akli ile üstün olmasına rağmen hayvan terbiye edilir de insan niçin terbiye edilmesin?”⁸² Bu sözler, Kur'an’da belirtilen insana ait zaafaların veya törpülenmesi gereken fazlalıkların eğitimle olması gereken hale dönüştürülebileceğinin bir ifadesidir. Bizim çalışmamızda, eğitimin sadece iyiye doğru olacağı kaidesinden öte, mevcut durumu koruma ve geriye gitmeme amaçlı olarak da sürdürülmesi gerektiği vurgulanacaktır.

Bu eğitim sürecinde eğiticinin rolü de büyüktür. Ancak bir noktadan sonra kısıtlı kalmaktadır. Ünlü düşünür Sokrates insan eğitmeyi ebeliğe benzetir: Kişi zihni bir doğum sancısıyla kıvranırken yeni konuyu öğrenme kıvamına gelir. Öğretmense tıpkı ebe gibi bu doğumu kolaylaştırır. Çünkü bu iş, deneyim ve yetkinlik gerektiren, ihtiyaç anında ustalıkla yapılması gereken bir iştir. Bilgiyi doğurtma ve gerçeğe sahteyi ayırt edebilme yeteneği olan kişinin bilgi öğretmeyi değil, bireyde var olduğu düşünüleni ortaya çıkartmayı amaçlamaktadır.⁸³ Ancak çalışmamızı genişleteceğinden eğitime konusunda eğitici rolüne değinmeyi burada bırakacağız.

Kapsamın daraltılması için konuya dahil edilmemesi gereken bir diğer konu da duygudur. Duygu ile eğilim, kullanım alanı itibariyle birbirine benzemesinden dolayı karıştırılan iki kavramdır. Eğilimlerin eğitilmesinden ziyade “duygu eğitimi” hakkında çeşitli çalışmalar⁸⁴ bulunmaktadır. Batılı kaynaklarda duygu, “ruhta tecrübe edilen şeylerin ve

⁸¹ Necip Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul, 1989, s.75.

⁸² Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Din*, (çev. Mehmet Yavuz Şeker), Işık Yay., İstanbul, 2013, s.192.

⁸³ İleri okuma için; Hasan Aydın, *Sokrates'in Felsefesi Işığında Sokratik Yönteme Analitik Bir Yaklaşım*, Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi, 9, 2, 1, 2008.

⁸⁴ Yaşar Fersahoğlu, Mehmed Akif Demir, *Din Eğitim Ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, İstanbul, 1998; Hamdi Kalyoncu, *Mutluluk İçin Duygu Eğitimi*, İstanbul, 2010; Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncelerin Gelişmesi (7-12) Yaş*, İstanbul, 2012; Berna Bridge, Mavisel Yener, *Masallarla Duyguların Eğitimi: Duygusal Okur Yazarlık Müfredatı*, İzmir, 2003; Özgür, İbrahim N., *Duygu Eğitimi, Eğitim Öğretim Dergisi*, 1976, sy.203, ss.6-7; Tütüncü, Mehmet, *Çocuklarımızın Duygu ve Heyecan Eğitimi*

onların en önemli beslenme yerlerinin ana kaynağı” şeklinde ve “şuurun etkisi olmadan iç ve dış olaylara bir tepki olarak beliren ve ekseriya dil ile anlatılması güç olan hoş ya da hoş olmayan ruhsal olgular“ olarak ve “insan ruhunda cereyan eden, belli bir süre içinde karakteristik bir gelişme gösteren ve yaşanmakta olan çevreye ya da çevrede yaşanan çeşitli durumlara karşı yönelmeyi ve sakınmayı gerektiren olumlu ya da olumsuz özel iç yaşayışlar” şekillerinde tanımlanmaktadır.⁸⁵ Ancak bizim amaçladığımız husus duygunun değil eğilimin eğitilmesidir. Çünkü duygular hem kompleks yapıdadır hem de çok yönlü etkenlere bağlıdır. Aynı zamanda duygular, ruhun beslenme yeri, şuurun-bilincin etkili olmadığı bir alan ve yönelme ya da sakınmayı gerektiren iç yaşayışlardır.

3. “Eğitilebilir” Olma Yönünden İnsan

İslam mütefekkirleri arasında yaygın olan bir görüşe göre “insan temelde; aslî tabiat, kalp ve akıl olarak üç ana unsurdan müteşekkildir.”⁸⁶ Bu görüş dayanak noktası olarak alındığında, insan eğitiminin nefis, kalp ve zihne ait bir takım duygu, düşünce ve eğilimlerin istendik yönde gelişim göstermesinin hedeflenmesi olduğu düşünülür. Üstelik insana ait bu üç unsur da eğitim ile doğrudan ilişkilidir.

Eğitilebilirlik kavramını, ortaya çıkarma, artırma ve sürdürme anlamlarında ele aldığımızda ise, bireyde mevcut olmayan herhangi bir istendik eğilimin ortaya çıkarılması, yetersiz olan bir eğilimin aktif hale getirilip artırılması ve var olan ve istenilen eğilimin sürdürülmesi “eğitilebilirlik” anlamı taşıyacaktır. Ancak insanın nitelikleri itibariyle bakıldığında eğitilmesi gereken unsurları zihni, kalbi ve nefsi olarak görülmektedir.⁸⁷ İslam kültüründen yola çıkarak çalışmamızda eğilimlere merkez oluşturduğunu söylediğimiz bu üç mahal, eğitime müsait kabul edilmektedir.

Üzerine, *Millî Kültür Dergisi*, 1990, sy.77, ss.56-59; Kasar, Veysel, Hz. Peygamber'in Sünnetinde Duygu Eğitimi, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, 17/Özel sayı: Sevgi Peygamberi), ss. 236-257.

⁸⁵ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygunun ve Düşüncenin Gelişimi*, Ankara, 1983, s.29; Kerim Yavuz, *Çocuğun Dünyası ve Gelişme*, İstanbul, 1992, s.30.

⁸⁶ Şah Veliyyullah Dehlevî, *Hüccetullahi'l-Balîğa*, İz yay., 2002, 3.baskı, c.2, s.271-281.

⁸⁷ Hayati Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu yay., 2002, s. 29-30.

a. Zihnin Eğitilebilir Oluşu

Arapça bir kelime olan *zihin* hem “anlamak, kavramak, düşünmek”⁸⁸ gibi eylem bildiren hem de “düşünme, akıl yürütme, bilgiyi kullanma yetisi”⁸⁹ gibi isim özelliği gösteren karmaşık bir kavramdır. Aynı zamanda hafıza, akıl, ruh, zekâ gibi kavramlarla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

*Zihin, bilinçli ruhsal faaliyeti doğuran sinirsel ve ruhsal yeteneklerin ve melekelerin bütünüdür. Heyecanlardaki duygulanmalar da bilinç halidir. İradeli davranışlar da bir zihin işlevi ile ortaya çıkar. Duymak, anlamak, hatırlamak, mukayese etmek, dikkat ve dinlemek gibi yetenek ve melekelerin hepsi zihin fonksiyonudur.*⁹⁰

*Zihin çalışması, korteksin aldığı uyarıların etkisi ile yaptığı fonksiyonların bütünüdür. Hem çevreden gelen uyarıları hem de beynin esas merkezlerinden gelen içgüdüsel dürtüleri ve refleksleri alır. Algılama, öğrenme, belleme, düşünme, duygu, tepki ve davranışların hepsi de zihin çalışması ve zihin fonksiyonlarıdır.*⁹¹

Bu tanımlara ve belirtilen özelliklere göre zihin; bilinçli ruhsal işlemi ortaya çıkaran hem psikolojik hem de sinirsel tüm yeteneklerin toplamıdır. İrade olarak kültürümüze de yerleşmiş olan bilerek yapma yani bilinçli olma durumu bir zihin faaliyeti sayılmaktadır. Bilincin bütünüyle aktif olarak görünmediği duygulanma, duyma, dikkat etme gibi yetiler de zihnin faaliyetidir. Zihnin çalışma prensibi ise korteksten alınan uyarıların etkileri sonucu ortaya birtakım fonksiyonların çıkması şeklindedir. Kortekste uyarının gelmesi de hem çevreden gelen uyarıcılar hem de içgüdüsel dürtüler yoluyla gerçekleşir. Bunun sonucunda da düşünce ortaya çıkar.

Zihin ile eş anlamlı olarak kullanılan akıl “*zihin işlemlerini tümel olarak idare eden formel ve objektif kavramlar ve ilkelerin bütünü*”⁹² olarak tanımlanır. Düşünce ise “*dış veya iç uyarıların etkisiyle bir isteğe veya bir amaca uyarak yapılan zihin çalışması*”⁹³

⁸⁸ www.tdk.gov.tr “zihin”

⁸⁹ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 854.

⁹⁰ Nail Karakuşçu, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, Ankara, 1999, s.74

⁹¹ Karakuşçu, a.g.e., s. 105.

⁹² Hilmi Ziya Ülken, *Eğitim Felsefesi*, Ülken yay., Ankara, 2001. s.284.

⁹³ Karakuşçu, a.g.e., s.104.

olarak açıklanmaktadır. Akıl ayrıca, bilgiyi kabul etmeye hazır olan kuvve olarak tanımlanırken⁹⁴ o aynı zamanda *doğru ve olumlu düşünebilme yetenek ve melekesi* olarak kabul edilir. Zekâ ise *zihin çalışmasının ve düşüncenin verimidir. Düşüncenin olumluluk derecesidir.*⁹⁵

Eğitimin temel unsuru olan zihin, insandaki “bilme, bilgiyi yorumlama ve değerlendirme melekesidir. İnsan duyuları yoluyla aldığı bilgileri zihninde değerlendirir, birbiri ile ilişkilendirir, ayıklar, onlardan sonuçlar çıkarır ve kendine özgü kanaatlere ulaşır.”⁹⁶ “Düzenli zihin eğitimi yalnızca, zihnin düzenli düşünme, irade, dikkat, algılama vb. melekelerinin belli özel konular üstünde çalışmakla eğitilebileceği ve etkilenebileceği anlamına gelmektedir.”⁹⁷ İşte buradan hareketle zihnin aslında iyi bir eğitime ve uygun bir disipline tabi tutulduğu takdirde gelişim gösterip ilerleyebileceğini söylemek istiyoruz.

Zihin, olaylarda sebep-sonuç ilişkisini ve amacı da aramak eğilimindedir. Bu eğilimin, eğitimle ilişkilendirilmesi gerekliliği⁹⁸ onun doğru kullanılması için elzem görünmektedir. “Uygun olmayan şartlarda sağlıksız yapılan çalışmalar zihni yorar, verimi düşürür, daha ileri safhalarda birtakım komplikasyonlara sebep olabilir.”⁹⁹

Kur'an-ı Kerim, insanın düşünme, bilme, yorumlama, hakikati anlayabilme, değerlendirme ve öğrenme yeteneklerine sıklıkla ve kesin ifadelerle vurgu yapar:

- * “Allah, size ayetlerini böyle açıklar ki düşünüp hakikati anlayasınız.”¹⁰⁰
- * “Sizi topraktan, sonra meniden, sonra alakadan (aşılanmış yumurtadan) yaratan sonra bebek olarak çıkaran, sonra sizi güçlü kuvvetli bir çağa erişmeniz, sonra da ihtiyarlamanız -ki içinizden daha önce vefat edenler de vardır- ve belli bir vakte ulaşmanız için sizi yaşatan O'dur. Umulur ki düşünürsünüz.”¹⁰¹

⁹⁴ Müfredat, s.1032.

⁹⁵ Karakuşçu, a.g.e., s.104.

⁹⁶ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, Ankara, 1996, s.47.

⁹⁷ J. J. Ryan, “*Eğitimin Aktarılması: Öğrenilecek Konu*”, Rudolf Pinter ve ark., eğitim psikolojisi, içinde, çev: Sabri Akdeniz, İstanbul, 1987, s.115.

⁹⁸ Karakuşçu, a.g.e., s. 107.

⁹⁹ Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 27.

¹⁰⁰ Bakara 2/242.

¹⁰¹ Gâfir 40/67.

* “*Bilin ki Allah, ölümünden sonra yeryüzünü canlandırıyor. Düşünesiniz diye gerçekten, size ayetleri açıkladık.*”¹⁰²

“Kur’an’da akıl kelimesi, ‘akletmek’ şeklinde, her zaman fiil kalıbıyla kullanılmıştır. Akletmek, insanın en üst seviyede bilme, anlama ve düşünme eylemi olarak görülmüş, insanoğlu, Allah’ın ayetlerini akletmeye çağrılmış, akletmemek yadırganmış ve akledildiği zaman gerçeğin kavranacağı haber verilmiştir.”¹⁰³

Bu tanımlamalar ve bilgilerden zihnin aktif bir mekanizma olduğunu ve onun varlıksal sonucu olan düşünme, akletme, öğrenme, değerlendirme gibi faaliyetlerin bilinçli olarak yapıldığını anlamaktayız. Ancak bu faaliyetlerin daha fazla ve kaliteli olması ve zihne ait eğilimlerin sağlıklı kalabilmesi için zihnin geliştirilmesinin ve eğitilmesinin gerekli olduğu görülmektedir. Zihin eğitilebilirdir şeklindeki temel tezimizi destekleyen ilk kaynak Kur’an-ı Kerim’dir. Yukarıdaki ayetlerde de açıkça görüldüğü gibi o, zihnin her zaman aktif ve üretken olmasını ister.

Kur’an-ı Kerim’de akıl, zihinsel faaliyet ifade eden bir kavram olsa da tek başına tam tesirli olamaz. Akıl, zihinsel süreçler sonucu bir yargıya varsa da süzgecinden geçirmesi gereken bir pota daha vardır ki buna kalp denir. Eğilimlerin merkezi olarak ele aldığımız zihin-kalp-nefis üçlüsü birbiri içinde işlemsel öncelik ve sonralıklara sahiptirler ve birbirlerinin yerine kullanılabilirler: “Zihin algılamasının ardından kavranan bilgi, kalbin onaylamasına sunulur. Dolayısıyla Kur’an’da geçen, zihinsel olguya işaret eden kavramlar, kalbin doğrulama, tasdik etme eyleminden ayrı düşünülmemiştir. Çünkü bir olay, bir objeyle ilgili zihinsel faaliyetin hemen ardından kalbin değerlendirmesi devreye girer. Salt zihinsel aşamada bulunan bilgi objektiflik arz ederken, kalbin müdahalesiyle bilgi bir anlamda tarafsızlığını yitirir. Yani doğrulanır veya doğrulanamaz, kabul edilir veya edilmez. Zihinsel eylem ile kalbin tasdiki arasındaki bu ayrılmazlık nedeniyle Kur’an’da sözü edilen zihinsel kavramlarla kalp eyleminin etkililiği kastedilir.”¹⁰⁴ Bunun en açık örneğini Hac suresi 46. ayette geçen “düşünen kalp” ifadesi ile görmekteyiz:

¹⁰² Hadid 57/17.

¹⁰³ bkz. Bakara, 2/4, 73, 75; Âl-i İmrân, 3/188; Yûsuf, 12/2; Nahl, 16/12; Enbiyâ, 21/10; Ankebut, 29/35; Mülk, 67/10; Fatma Çalık, Bir Semantik Analiz Denemesi: Kur’an’da ‘Kalp’ Kavramı, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2011 s. 179.

¹⁰⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*, İzci yay., 1997, s. 55-56.

“(Seni yalanlayanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Fakat gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.”

Kur'an'ın, aklı eğitirken tek yönlü olmadığını, kullandığı bütün metotların merkezinde aklın olduğunu ama bunu yaparken de aklı putlaştırmadığını; insan zihnini eğitirken aynı zamanda haddini bilmesini de öğrettiğini söyleyen Fersahoğlu, Kur'an'ın iki amaç gözettiğini söyler: “Aklın her türlü rahatsızlıktan ve tasalluttan korunması ve ulaşabileceği en üst çizgiye kadar inkişafı. Aynı zamanda Kur'an'a göre aklı kullanmanın önemli, onu doğru kullanmanın daha da önemli olduğunu dile getirir.”¹⁰⁵

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, insan zihni yeni şeyler keşfedebilir, kendinde mevcut olanı artırıp geliştirebilir ve sürdürebilir. Bu özellikler de onu eğitebilir yapacak niteliklerdir. Kur'an'ın işaret ettiği gibi geliştirilmesi ve doğru kullanılması da son derece önemlidir. Bu durumda da zihin eğitilebilirdir diyebiliriz. Dahası insan da hem eğilimlerinin merkezi hem de süzgeci olan zihninin yardımıyla eğitilebilirdir fikrine ulaşabiliriz.

b. Kalbin Eğitilebilir Oluşu

“Sözlükte "bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek. Bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek" gibi anlamlara gelen kalb kelimesi¹⁰⁶ vücutta kan dolaşımını sağlayan organın adıdır. Kalb, dini ve tasavvufi bağlamda bilgi ve düşüncenin kaynağı veya aracıdır.”¹⁰⁷

“Kalp aynı zamanda kişiliğin yürütme organıdır. Kişinin davranışlarını denetler, nesnelerle ilişkilerinde tercihlerini belirler, içgüdü ve eğilimlerin ne şekilde doyurulacağına karar veren mekanizmadır. Beşerî eğilimler, sosyal çevre ve değer yargılarının birbirleriyle çatışma durumunda olan istekleri arasında uzlaşma sağlar. Kısaca, kişiliğin bütün birim ve unsurlarının odaklaştığı merkez kalptir.”¹⁰⁸

Kalp ile ilgili Kur'an'da;

¹⁰⁵ Fersahoğlu, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰⁶ Kamusi'l-Muhit, s. 1081.

¹⁰⁷ Süleyman Uludağ, “kalp”, *DİA*, c.24, s.230.

¹⁰⁸ Kasapoğlu, *a.g.e.*, s. 66.

- * “Kalpler Allah’ı anmakla huzura kavuşur.”¹⁰⁹
- * “Allah’ın gazabından korkan, ürperen, huşu duyan kalp”¹¹⁰
- * “Münafıkların kalbinde ise hastalık vardır.”¹¹¹
- * “Kafirlerin kalpleri ise ködür.”¹¹²
- * “...taştan daha katıdır.”¹¹³
- * “...kalpleri mühürlüdür.”¹¹⁴
- * “...kalplerine perdeler gerdik...”¹¹⁵
- * “Kalplerinde eğrilik bulunan insanlar haktan yüz çevirip batıl arzulara meylederler...”¹¹⁶ ifadeleri yer almaktadır.

Ayrıca “Kur’an kalp kelimesi ile, insandaki idrak unsurlarının hepsini kastetmektedir.”¹¹⁷ “Fakat Kur’an’da, kalb kelimesinin geçtiği ayetlerde dikkati çeken bir özellik vardır. İnsanın dış dünyaya (şehâdet âlemi) açılan melekeleri (duyular) ile iç dünyaya (kalp, gönül, ruh) açılan melekeleri her zaman bir arada zikredilmekte, fizikten bağımsız bir metafizikten, dünyadan azâde bir aşkın alanın bilgisinden bahsedilmemektedir.”¹¹⁸

Kur’an-ı Kerim’e göre “iyi ve kötü eğilimlerin mücadele alanı olan kalp, imana ve ahlâkî selâmete ulaşma yolunda her türlü kötü duygudan uzak tutulmalıdır. Ahirette kurtuluşa erebilmek için Allah’ın huzuruna temiz bir kalple varma gereğini bildiren ayetteki “kalb-i selîm” terkibi,¹¹⁹ her türlü sorumluluğun yerine getirilmesinin huzurunu taşıyan vicdanı nitelemektedir.”¹²⁰ Kalp kendisinde mevcut olan tüm olumsuzluklardan sıyrılmak üzere eğitilmelidir; hastalıklar tedavi edilmeli, mühürler çözülmeli, eğrilikler giderilmelidir. Yine kalbin kelime anlamındaki “dönüşmek, değişmek” fiilleri onun eğitilip başkalaşabileceği anlamlarına gelmektedir.

¹⁰⁹ Ra’d 13/28; Zümer 39/23.

¹¹⁰ Mü’minûn 23/60.

¹¹¹ Bakara 2/10.

¹¹² Hac 22/46.

¹¹³ Zümer 39/22.

¹¹⁴ Bakara 2/7; Nahl 16/108.

¹¹⁵ Kehf 18/57.

¹¹⁶ Âl-i İmran 3/7.

¹¹⁷ Lütfullah Cebeci, *Kur’ân’da Şer Problemi*, Akçağ yay., 1985, s. 156.

¹¹⁸ Fatma Çalık, Bir Semantik Analiz Denemesi: Kur’an’da ‘Kalp’ Kavramı, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2011, s.187.

¹¹⁹ Şuarâ 26/ 89.

¹²⁰ Osman Demir, “Vicdan”, *DİA*, 2013, cilt: 43, sayfa: 100-102.

c. Nefsin Eğitilebilir Oluşu

Nefis, insanın özü, kendisi, ilâhî latife, kötü huyların ve süflî arzuların kaynağı anlamında bir terimdir. Sözlükte “ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zat, insan, kişi, hevâ ve heves, kan, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular” gibi manalara gelir.¹²¹ İngilizce “soul”, Latince “anima”, Yunanca “psyche” kelimeleri ile karşılanmaktadır. “Canlı varlıkların, özün (maddenin) şeklî ilkesine göre meydana gelişi ve terki edilmesine nefis denir ki, bu bedenin özü olan biçiminden ibaret olur. Bu şekil, maddenin, cismin üzerine bir amaca göre işlem yapar ve ilkel cismin gücünü fiilleştirir.”¹²²

“Aynı zamanda nefis kelimesinin tamamen manevî anlamda insanın içgüdü mekanizmasını, fizyo-psikolojik ve sosyo-psikolojik diye nitelendirebileceğimiz bütün eğilimlerini kapsayacak bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Böylece kalp, düşünce merkezi, insanın iç dünyası gibi ifadeler nefis tabirinin anlamları arasına girmiştir.”¹²³ “Çünkü nefis insan davranışlarını harekete geçirmekte çok önemli rol oynamaktadır. Ferdin istek ve arzularını tetiklemekte, bütün konuşma ve davranışlarını etkilemektedir.”¹²⁴ Bireyin arzu ve istekleri hem açlık susuzluk gibi doğal ihtiyaçların giderilmesi kadar basit hem de şehvet, şöret, iyi yeme, iyi giyinme, servet edinme, makam-mevki hırsı, gurur, kibir, kıskançlık, cimrilik gibi kompleks şekillerde ortaya çıkabilir. Eğer bu dürtüler kendi haline bırakılırsa insanı yanlışlıklara ve kötülüklere sürükleyebilir.¹²⁵

İslam dini insandaki bu dürtüleri yani nefsin arzularını yok etmeyi değil fakat iyiye ve doğruya yönlendirmeyi ister. Nefsin arzuları insanla birlikte daima var olacak, insan da onları hep olumlu kullanma çabası içinde olacaktır. Kur'an'da insanların iyilik ve kötülük kabiliyetleri ile yani nefsi arzularla yaratıldığını, bu arzuları taşımakla beraber kötü bilinen davranışlardan arınmaları gerektiğini bildirmektedir.¹²⁶

“Nefis Kur'an'da, ruh ve bedenden müteşekkil insanın bütünlüğü, zatı, ruhu, şahsiyeti ve kendisi anlamlarına gelmektedir. Nefis insanı insan yapan varoluş halidir. İnsanın tabiatı

¹²¹ Müfredât, s. 1472.

¹²² Hüseyin Atay, “Nefis”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, c. 1, sy.37, 1997, s.1-58.

¹²³ Mehmet Dalkılıç, *İtikâdî İslâm Mezheplerinde Ruh Kavramı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2002, s.59-60.

¹²⁴ Ayhan, a.g.e., s. 147.

¹²⁵ Suat Cebeci, *Din Öğretimi Yöntemleri*, s. 55, http://www.ebsad.org/img/20140407_6321527362.pdf

¹²⁶ Cebeci, a.g.m., s.55.

ve özüdür. O ortadan kalkınca, insanın varlık nedeni de ortadan kalkar. Her nefis bir insan demektir.”¹²⁷ “Nefs kelimesi Kur'an'da 304 defa zikredilmektedir.”¹²⁸ Bunlardan bazıları nefsin kötülüğü emredici olduğuna ve nefisten gelen dürtülerle yapılabilecek yanlışlıklara dikkat çekerek bunlardan kaçınılması öğütlenmektedir:

- * “*Kuşkusuz Rabbimin merhameti olmadıkça nefis daima kötülüğü emredicidir.*”¹²⁹
- * “*Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilah edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın?*”¹³⁰

Buna ilave olarak Kur'an, insanın nefsini tanıması, hevâsına hâkim olması, tuzak ve sapmalarından sakınması noktasında kendisine destek olmaktadır. Nefsin iman ve salih amel ile sıhhatli davranışlara yönltilmesi, kişiye güvenli, huzurlu bir yaşam hazırlamakta, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaktadır.¹³¹

“Biri bedene diğeri ruhani aleme dönük olmak üzere nefsin iki yüzü vardır. Dolayısıyla nefiste zıt eğilimler aynı anda etkin durumdadırlar. Bu zıt eğilimlerin üstünde nefis kendi varlığında, kendi kendisini düzenleyici ve dengeleyici bir sistem¹³² gelişme ve olgunlaşmaya kabiliyetli, dinamik bir gücü saklamaktadır.”¹³³

“Nefsin, yerine göre durum, yön, mizaç veya insan şahsiyetinin temayülleri olarak anlaşılması da mümkündür.”¹³⁴ “Aşırı şekilde kötülüğü emreden ve literatüre ‘nefs-i emmare’ diye geçen nefis, herhangi bir değer yargısı ve otorite tarafından kontrol edilmeyen, yalın bir şekilde doyum arayan ya da elemenden kaçan güdüler ve eğilimlerdir. Bu güdü ve eğilimler soyut halleriyle kötü değildirler. Bunların ölçsüz ve kontrolsüz doyurulmaları, değer yargılarına aykırı bir kimliğe bürünmeleri "kötü" sıfatıyla nitelenmelerine neden olur. Güdü ve eğilimlerin gelişigüzel, başına buyruk doyum aramaktan alıkonması ve değer yargılarının çizdiği sınırlar çerçevesinde kontrol edilmesi kişiliğin iki unsuru arasındaki (güdü ve eğilimlerle değerler) köprünün kurulduğunu gösterir”¹³⁵

¹²⁷ Osman Kara, *a.g.m.*, s.4.

¹²⁸ Mu'cemül Müfehres, s. 517-519.

¹²⁹ Yusuf 12/53.

¹³⁰ Furkan 25/43.

¹³¹ Necati, *a.g.e.*, s.15.

¹³² Şems 91/7-10.

¹³³ Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, 2001, s.23.

¹³⁴ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgöç, Ankara Okulu Yay., 1996, s. 58.

¹³⁵ Osman Pazarlı, *İslam'da Ahlak*, İstanbul, 1980, s.90.

Mevlânâ (ö.1273), insanın kendi nefsinin enerjilerini, yani kuvvetlerini yönlendirebilir diye açıklamıştır. Bu yönlendirme uzak hedeflere doğru olmalıdır. Ancak o zaman insan, aydın görüşlü ve can gözüyle görebilen bir şahsiyete bürünür. Ancak o zaman kendini bilebilir. İnsan kendi iç âleminde, çözülmesi gereken problemleri görmelidir. Bütün çabasını bunların çözümüne sarf etmelidir.¹³⁶

Nefsin, insanın öz mahiyetini oluşturmaları ve cisminde etki edebiliyor olması nedeniyle onun tüm fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik işlem ve işlevleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda nefsin iyiliği ve kötülüğü aynı anda taşıdığını söyleyen yukarıdaki ayetlere ve ifadelerine göre Kur'an'ın nefsi “eğitilebilir” hatta “eğitilmesi gereken” olarak gördüğü sonucuna varabiliriz. Bu durumda nefsin eğitilebilir olduğunu savunduğumuz bu bölümde Kur'an-ı Kerim ve İslam düşüncesi kaynaklık etmektedir.

C. “EĞİLİM” KAVRAMI

1. Tanım

Çalışmamızı doğrudan ilgilendiren ve konumuz bağlamında tanımını yapmamız gereken kavramlardan biri olan “eğilim”in öncelikle çeşitli tanımlamalarına yer vereceğiz.

Eğilim kelimesi, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “*Bir şeyi sevmeye, istemeye veya yapmaya içten yönelme, meyil, temayül*”, “*Belirli bir siyasi görüşe veya düşünceye yakın olma durumu, tandans*”, “*Para piyasalarında zamanla oluşan değişim, alım satım işlemleriyle ilgili iniş çıkış seyri*”¹³⁷ tanımlamaları ile üç farklı anlamda yer almaktadır.

Bu tanımlamalardan yalnızca ilki konumuz bağlamına dahildir. Çünkü çalışmamızda insan eğilimlerinin yalnızca psikolojik olanlarını değerlendirmeye aldık. Bu sebeple de psikoloji bilimi literatüründe geçen tanımlarına bakmakta yarar görmekteyiz:

*“Organizmanın, belli bir uyarıcıya şu veya bu şekilde tepki vermesini veya belli şeyleri nispeten daha kolay öğrenmesini sağlayan içsel durum”*¹³⁸

¹³⁶ Bayraktar Bayraklı, *Âyetlerin Işığında İman, İbadet ve Ahlâk Üzerine Sohbetler*, s.137-138.

¹³⁷ <http://www.tdk.gov.tr> “eğilim”

¹³⁸ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat yay., Ankara, 2000, s. 252.

“Yaşantıya ve fonksiyonlara uygun olan bir uyarıyı almaya veya yaşantı gereği olan bir davranışı yapmaya hazır olma ve yatkınlık halidir. İçgüdüye benzer bir kavramdır. Organik ve psikolojik yeteneklerin ve melekelerin verdiği yatkınlıktan doğma yönelmedir, denebilir.”¹³⁹

Eğilim kavramının Türkçemizin zenginliğine rağmen yalnızca birkaç tanımlamayla sınırlı kalmış olması bizi diğer dillerdeki anlamlarını da incelemeye yönlendirdi. Özellikle İngilizce’de “eğilim” anlamına gelen münhasır kelime çeşitliliği oldukça fazladır:

- **tendency:** Eğilim, meyil, eğilin, yüz tutma, çalma; belirli bir karakteristiğe ya da davranış tipine karşı bir eğilim. Arapça’da نزعة \ ميل kelimeleri ile ifade edilir. Türkçemizde bu kelimeyi “belirli bir davranış tutumunda olma” anlamında kullanmaktayız:

“O, uygulandığında hemen ağlama eğilimindedir.”

“Çocuklar genellikle kendilerinden küçük kardeşlerini kıskanma eğilimindedirler.”

“Cahiliye Araplarında atalarının düşüncelerinde sabit kalma eğilimi vardı.”

- **trend:** Eğilim, akım, gidişat, yön, meyil, yönelme anlamına gelir. Gelişen veya değişen şeylerin genel bir yönü demektir. Arapçada نزعة kelimesi ile ifade edilen bu kavram Türkçemizde, insanların popüler oldukları için ilgi gösterdiği; ilgi gösterdiği için de popüler olan tutumlar için kullanılmaktadır.

“İnsanlar cep telefonlarını adeta yaşamsal bir organları gibi kullanma eğilimindedirler.”

“Son yılların trendi/eğilimi sosyal medyadır.”

- **propensity:** Eğilim, meyil, istek; belirli bir şekilde davranmaya doğal meyil veya bir eğilim anlamında kullanılır. Arapçada yine ميل kelimesiyle ifade edilir.

“Her insan tüketmeye eğilimlidir.”

¹³⁹ Karakuşçu, a.g.e., s. 64.

“Onun tasavvufa yönelik güçlü bir eğilimi vardı.”

“Bazı insanlarda şiddete eğilim gözlemlenmektedir.”

- **inclination:** Eğim, eğilim, meyil, eğiklik, eğilme, eğim açısı; bir kişinin belirli bir şekilde hareket etmesi veya hissetmesi yönündeki doğal eğilimi veya dürtüsü.

“Bir annenin çocuğunu koruma eğiliminde olması gözlemlenmektedir.”

“Erkek bireyler cesur bir görünüm sergileme eğilimindedir.”

“Küçük çocuklar reklamlarda verilen abartılı ve taraflı mesajları doğru ve güvenilir olarak görüp sunulan bilgilere kolayca inanma eğilimindedir.”¹⁴⁰

- **disposition:** Eğilim, düzen, yapı, yaradılış, yetenek, istek; kişinin kendine özgü zihin ve karakter nitelikleri. Arapça’da “fitrat” olarak kullanılan bu kelime dilimizde “yaratılış” kelimesi ile karşılır.
- **predisposition:** Yatkınlık, eğilim; belirli bir durumdan muzdarip olma, belirli bir tutum takınma veya belirli bir şekilde davranma yükümlülüğü veya eğilimi, tarafsızlık. Örneğin anne ve babanın sahip olduğu bir hastalığa sahip olma durumu için kullanılır.

“Ailesindeki kalıtsal hastalık nedeniyle o da kanser olma eğiliminde”

- **proclivity:** Eğilim, meyil, yatkınlık; seçme veya düzenli olarak bir şeyler yapma eğilimi; belirli bir şeye eğilme veya yatkınlık.
- **leaning:** Eğilim, meyil; Eğilme, belirli bir türde veya özellikte bir eğilim.

“Pozitif psikoloji eğiliminde olan doktorlarca muayene edildi.”

- **desire:** İstek, arzu, heves, rağbet; Arapçada (رغبة); “Bir şeyi sevmeye, istemeye ya da yapmaya içten yönelme, insanı birtakım şeylere yönelten içtepi.”¹⁴¹

¹⁴⁰ Sedat Şimşek, “Duygusal Zekâ Bağlamında Medyada Yayınlanan Reklamların Çocuklar Üzerinde Oluşturabileceği Davranış Biçimleri”, *I. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı*, 2013, cilt 1, s.242.

¹⁴¹ www.seslisozluk.net

Arapçada ise “meyl” kelimesiyle karşılık bulan eğilim, özellikle Arap dilbilimciler tarafından Kur'an'da yer aldığı şekliyle tanımlanmaya çalışılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de meyl- مَيْل kelimesi üç ayrı yerde “sapmak”¹⁴² anlamında, birer kez de “bir tarafa meyl ederek öbürüyle alakadar olmama”¹⁴³ ve “hamle, hücum”¹⁴⁴ anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁴⁵

İsfahânî'nin (ö.1108) “iki yandan birine doğru sapmak, meyletmek” diye tanımladığı meyl, ona göre haksızlık ve zulüm için kullanılır. Cisimlerle ilgili kullanıldığında; eksikliğin, ya da eğriliğin kendisinde yaratılış icabı bulunduğu cisimlerle ilgili مَيْلٌ, arazî olarak bulunduğu cisimlerle ilgili مَيْلٌ sözcüğünün kullanıldığını söyler.¹⁴⁶ Bu tanıma göre, eğilim anlamındaki meyl kelimesinde negatif bir anlam ve bir eksiklik çağrışımı vardır.

Yukarıdaki anlam çeşitliliği ile ortaya çıkan çoklu anlamları çalışmamızda kullanacağımız anlam bağlamında bir tanımlamada birleştirelim: Eğilim, bir şeyi sevmeyi ya da yapmayı istemeye içten yönelme ile bir düşünce, kişi ya da tutuma duyulan yakınlık anlamlarına gelen hem doğuştan hazırbulunuşluluğu hem de sonradan kazanmadaki özdeşleşmeyi içeren; değişebilir, dönüşebilir özellikleri ile var olan ve hem olumlu hem olumsuz mânâda kullanılabilen bir kavramdır.

2. Kapsam

Eğilim, canlı ya da cansız her türlü varlığa atfedilebilecek anlamlar içeren bir kavramdır. Örneğin, herhangi bir madde esneklik eğiliminde olduğu gibi bir insan da kıskançlık eğiliminde olabilir. Ancak konumuz itibarıyla bu geniş alanı daraltmamız ve yalnızca insanda psikolojik yönden görülen ve davranış boyutuyla ortaya konulabilen ve ayrıca eğitime konu olabilecek eğilimler ile sınırlandırmamız gerekmektedir. Çünkü eğilimlerin psikolojik yönünü psikoloji bilimi açıklamaya çalışılırken, eğilimlerin toplumsal yönünü sosyoloji bilimi konu edinmiştir.

¹⁴² تَمِيلُ 4/27

¹⁴³ الْمَيْلَةُ 4/129

¹⁴⁴ الْمَيْلَةُ 4/102

¹⁴⁵ Mu'cemül Müfehres s. 494.

¹⁴⁶ İsfahânî, *Müfredat*, s. 1407-1408.

Bizim çalışmamız ise eğilimlerin eğitilebilir olup olmadıklarını Kur'anî yaklaşım ile değerlendirmek olduğundan, kapsamımıza alacağımız eğilimlerin Kur'an'da ve dolayısıyla İslam kültüründe değinilmiş eğilimler olması gerekmektedir. Bunun için de çeşitli İslami başvuru kaynaklarını kullanacağız.

3. Eğilimin Ortaya Çıkışı

Eğilimlerin nasıl ortaya çıktıkları konusunda şu teori bize yol gösterecektir:

İnsan ya belirli bir fiile yönelir (susuzluk su içmeye karşı duyulan eğilimdir); veya bu fiilin objektif neticesine yönelir (susuzluk, organizmanın su bakımından kayıplarını giderme eğilimidir); veya nihayet insan aynı fiilin sübjektif neticesi olan belirli bir bilinç haline yönelir (susuzluk, elem verici bir duyumu kesip atma, serinlik ve ferah verici içkilerin hoş izlenimlerini duyma eğilimidir).¹⁴⁷

Bu yaklaşıma göre kişi susar, suyunu içer ve kanar. Burada ihtiyaç ile birlikte ortaya çıkmış bir eğilim -susuzluk- söz konusudur. Bu teoriyi ihtiyaçtan bağımsız bireysel ve psikolojik bir eğilim üzerinde değerlendirelim. Örneğin merak eğilimini, bilmeye ve öğrenmeye merak şeklinde ele alalım: Herhangi bir birey, gezegenler hakkında bilgiye sahip değildir. Bu kişi öncelikle sadece merak ederek fiile yönelir, ardından merakını giderecek şekilde araştırma yaparak istediği bilgilere erişir ve merak eğiliminin objektif neticesine ulaşmış olur; o bilgiler artık ondadır, öğrenmiştir. Sonrasında da merak eğiliminin sübjektif neticesine ulaşarak belirli bir bilinç haliyle merakını gidermenin mutluluğuna, bilgi sahibi olmanın gurur verici hazzına erişir. Kısaca merak eder, bilgiyi edinir ve hazza ulaşır.

Ancak bazı durumlarda fiil ve sonuçları baştan kestirilemeyebilir. Yani insan susuzluğunu nasıl gidereceğini bilemeyebilir, araştırmayı öngöremeyebilir veya kıskançlık hissettiğinde ne yapacağını hesaplayamayabilir. *Bu tarz, daha genel olarak, fiilin bilindiği hale de uyar fakat gaye olarak kalan sübjektif tatmine göre, sadece bir araç gibi kendini gösterir.*¹⁴⁸ Kişi fiili sadece sübjektif olarak tatmine ulaşmak üzere bir araç gibi kullanır. Suyu ulaşma hazzına sahip olmak için susar, bilgiye eriştiğindeki hazzı

¹⁴⁷ Guillaume, *Psikoloji*, s. 47.

¹⁴⁸ Guillaume, a.g.e., s. 47.

duyumsamak için merak eder veya kıskandığı şeye sahip olmak için kıskanır. Bazen acıkmadığımız halde buzdolabının kapağını açıp sadece bakıp geri dönmemiz buna örnek gösterilebilir. Burada mesele yiyeceğe ulaşmak değil ona sahip olmasak bile verdiği hazzı almaktır.

Eğilimin oluşma sürecinin yukarıdaki gibi olduğu varsayıldığında, eğilimi ortaya çıkaracak içsel ve dışsal nedenlerle nörofizyolojik etkileri inceleyelim: Kişinin susaması ya da merak etmesi durumlarında dışsal neden olarak çağılayan bir ırmağın görülmesi, serinliğinin hissedilmesi ile merak edilen bilgi ile de bir ihtiyacın giderilecek olması gösterilebilir. İçsel neden olarak da kişinin uzun zamandır su içmemesi neticesinde eksikliğini hissetmesi ve su içmede duyduğu hazzı istemesi gösterilebilir. Merak eğilimi için de kişinin öğrenmeyi gerçekleştirdikten sonra alacağı lezzeti arzulaması içsel neden olarak gösterilebilir. Susuzluk örneğinde bireyin vücut yapısının susuzluğu tolere edemeyecek nitelikte olması; merak eğiliminde kaslardaki elektriğin kişiyi aktif tutması ve zihinsel dürtüyü desteklemesi nörofizyolojik etmen¹⁴⁹ sayılabilir.

Eğilimlerin ortaya çıkışını kısaca şu maddelerle açıklayabiliriz:

1. Öncelikle bir eğilimin ortaya çıkması için onun zihinsel tasavvuruna ihtiyaç vardır. Bunun bulunması da zaten dış dünyada varlığını ifade edecek fiil veya objelerin bulunduğunu gösterir.
2. Mevcut eğilimin içsel, dışsal veya nörofizyolojik etmenler gibi uyarıcılara ihtiyacı vardır. Bu etmenlerden herhangi biri ya da hepsi, birlikte ya da ayrı ayrı etki ederek eğilimi ortaya çıkarır.
3. Eğilime yönlendirecek uyarıcıya karşılık bulunması için ihtiyaç önemli bir etmendir. Bireyin bu eğilimi uygulamaya ihtiyaç duyması gerekir.
4. Ancak bir eğilimin ortaya çıkmış olması onun bilinçli olduğunun göstergesi değildir. Eğilimi bilinçli kılmak için onu ya engellemek gerekir ya da eğilimi yaptığının farkına vardırarak bir bilgi gerekir.
5. Ayrıca, eyleme dökülmemiş bir eğilimin sübjektif olacağı ve bireysel farklılıkların her zaman mümkün olacağı da göz ardı edilmemelidir.

¹⁴⁹ Öğrenmede nörofizyolojik etmenler konusu için; Nida Bayındır, Nörofizyolojik Açıdan Uyarıcı Temelli Yönlendirmelerin Öğrenme Stratejilerinin Oluşumuna Etkisi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, s.3-6.

6. Son olarak içselleştirilmiş bir eğilimin de kendi kendine ortaya çıkacağı ve süreklilik göstereceği unutulmamalıdır.

Özetle söyleyebiliriz ki; şayet zihinde o eğilime dair bir tasavvur varsa ve bunun yanında herhangi bir uyarıcı varsa ve bir de ihtiyaç-eğilim ilişkisi kurulmuşsa eğilimin ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Ancak eğilimin ortaya çıkışını asıl gerçekleştiren şey, eğilime herhangi bir engelin getirilmesidir. Bu, eğilimi bilinçlendirerek ortaya çıkmasını, eğilim özelliği göstermesini sağlar. Yahut eğilimin herhangi bir şekilde tecrübe edilmesi onun eğilim davranışı şeklini almasına neden olur. İlerde açıklayacağımız gibi bilinçsiz bir eğilim davranışı tecrübe edildikten sonra artık bilinçli bir eğilime dönüşür. Ancak her eğilim her bireyde farklı tezahür edebildiği gibi davranışa dönüşmesi de öznel olabilmektedir. Ayrıca eğilimler bilinçli olsalar da otonom bir seyirde süreklilik gösterebilirler.

Eğilimlerin ortaya çıkışının anlaşılmasına yardımcı olacak birkaç kavrama burada ayrıca yer vermek istiyoruz. Bu bölümde psikoloji bilimi içinde yer alan, insan faaliyetlerini anlamlandırmamıza yarayan *davranış*, *ihtiyaç*, *güdü*, *dürtü*, *içgüdü* gibi terimleri konumuz kapsamında tanımlayıp, İslami bir tabir olan *irade* kavramına da değinerek konunun özüne ulaşmaya çalışacağız.

a. Davranış

Hareketleri, edim ve eylemleri ve tavırları kapsar. Duyguların, eğilim ve isteklerin ve çevre ilişkilerinin etkinliğiyle yapılan edim ve eylem halidir. Ruhsal faaliyete bağlı olarak, duyu ve motor sinirlerin, onlara bağlı organları da çalıştırmasıdır. Davranış; eğilim, istek ve tepkilerin gerçekleşmesi için, bilinçli ve bilinçdışı ruhsal işlevlerin edim ve eylem halidir.¹⁵⁰

Davranış her zaman gözlemlenemeyebilir. Yani davranış açık ya da örtük olabilir. Örneğin, “insanın konuşması, yazması, göz kırpması, el sallaması, düşünmesi, üzülmesi, kalbinin çalışması” gibi.¹⁵¹ Bunların hepsi davranıştır ancak kimi gözlemlenemez kimi de doğrudan ya da dolaylı şekilde gözlemlenebilir.

¹⁵⁰ Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁵¹ Nuray Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*, Ankara, 2005, s. 91.

“İnsan davranışları doğuştan gelen davranışlar, geçici davranışlar ve sonradan kazanılan davranışlar olmak üzere başlıca üç grupta toplanmaktadır; Doğuştan gelen davranışlar, öğrenmeyle değiştirilemeyen davranışlardır. İnsanın gözbebeğinin şiddetli ışıktaki küçülmesi, az ışıktaki büyümesi doğuştan gelen davranıştır. Geçici davranışlar, alkol, ilaç, uyuşturucu madde, hastalık gibi etkilerle ortaya çıkan ve bu etki ortadan kalktıktan sonra kaybolan davranışlardır. Örneğin bir kişinin yüksek ateşin, alkol vb. maddenin etkisinde yaptığı konuşmalar geçici davranışlardır. Sonradan kazanılan davranışlar ise doğuştan getirilmeyen, öğrenme ürünü olan davranışlardır. Mesela, öğrenmenin tamamını söyleme, yaşadığı ortamı temiz tutma, sağlığını koruma, bir müzik aleti çalma sonradan kazanılan davranışlardır.”¹⁵²

Bazı öncüller insan davranışını anlamlandırmamız için önemlidir. Bunlar; insan davranışının nedeni, güdülü ve hedefe yönelik olmasıdır. Bu öncüllere göre davranışın rastgele, nedensiz veya amaçsız olamayacağı görülmektedir. Bu temel neden eğitim, inanç ve kültürle yakından ilişkilidir. Her neden, insanda psikolojik bir güdü ve istek yaratır.¹⁵³

*Fizyolojik ve psikolojik faaliyetin ve duygulanmaların oluş ve işleyişi iki yönlüdür. Birinci yön, ihtiyaç ve duygulardan davranışlara varıştır. İkinci yön davranışlardan duygulara ve ihtiyaçlara varıştır. Yani duygular ve davranışlar, birbirinin hem sebebi hem de sonucudurlar.*¹⁵⁴

Başlangıçta bilinçsiz olan bu davranışlar zamanla öğrenilerek bilinçli duygular ve davranışlar haline dönüşürler. Böylece artık dürtü değil güdü niteliği kazanırlar. Bu nedenle hayvanlardaki içgüdü davranışlarının zamanla öğrenilerek bilinçli davranışlara dönüşmediğini, hep içgüdü davranışı halinde kaldığını söylemek zordur. Hiç değilse her davranış için iddia etmek zordur.¹⁵⁵

Bu hayvanlardaki içgüdüsel davranışın değişmeyip aynı kaldığı halde insandakinin zamanla değişim ve gelişim gösterip bilinçli yapılar hale dönüşmesi içgüdüsel davranışın iki türdeki farkını ortaya koymaktadır. Ayrıca, insan davranışları “her zaman ve her şartta

¹⁵² Özcan Demirel, Zeki Kaya, *Eğitim Bilimine Giriş*, Pegem Akademi yay., 2014, 10.baskı, s. 8-9.

¹⁵³ Ali Rıza Erdem, Süreç Kuramlarının Eğitim Yönetimine Katkıları, *PAÜ. Eğitim Fak.Derg.*, 1998, sy.4, s.52.

¹⁵⁴ Karakuşçu, a.g.e., s. 206.

¹⁵⁵ Karakuşçu, a.g.e., s. 55.

geçerli olan tek bir nedene” bağlanamaz. Kalıtımın ve çevresel koşulların da davranışın oluşumunda etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Böylece davranışların önemli özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Her davranış bir ruhsal faaliyet sonucudur.
2. Her davranış bir uyarıcı olarak yeni ruhsal faaliyetler doğurur.
3. Davranışlar dışardan başkaları tarafından gözlenebilir.
4. Davranışlar çeşitli ruhsal etkenlerle oluştuğu ve yeni ruhsal işlemler yarattığı için, bunların doğuş sebeplerini gözlem yoluyla ve tam olarak bulup açıklamak her olayda olanak vermez. Sebepler karmaşık olabilir.¹⁵⁶

b. İhtiyaç

Gerekli olan veya gereksenen ve gereksinim anlamındadır. Yaşantının her türü ile ilgili geniş kapsamlı bir kavramdır. Örneğin, beslenmenin, giyinmenin, konuşmanın, dost ve arkadaş bulmanın birer ihtiyaç olması gibi. İhtiyaç canlılığın gerekleridir.

İhtiyaçların bazıları organik ve maddeseldir. Bazıları sadece ruhsaldır. İhtiyaçlar iki şekilde karşılanır ve doyurulur. Birisi, organların istem dışı çalışma düzeni ile kendiliğinden karşılanması. Nefes almak, duymak ve duygulanmak gibi. İkincisi ise genel duymak ve duygulanmak yoluyla idrak edildikten sonra bilinçli davranışlarla karşılanmalarıdır. Duyulan ihtiyaç bazen bastırılarak eğilim ve ihtiyaç halinde kalır. Bunlar gerilimler, bozulmalar veya bilinçdışı faaliyetler doğurabilir. Reaksiyonlar ve davranışlar da birer ihtiyaçtır. Veya bazı ihtiyaçların karşılanması içindir. Alışkanlıkların, geleneklerin ve inançların gereği olan ihtiyaçlar da vardır. Organik, ruhsal ve sosyal olmak üzere üç tür ihtiyaç vardır. Ancak bunlar arasına kesin sınırlar koyulamaz.¹⁵⁷

Güdü, dürtü ve içgüdü terimleri, çeşitli uyarıcıların, uyarma (ihtiyaçların, organik ve ruhsal uyarıların) niteliklerine göre adlandırılması olarak kabul edilir.

¹⁵⁶ Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁵⁷ Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 51.

c. Güdü

“İstekleri, arzuları, gereksinimleri, dürtüleri ve ilgileri kapsayan genel bir kavramdır. Açlık, susuzluk, cinsellik gibi fizyolojik kökenli güdülere dürtü (drive) adı verilir. İnsanlara özgü başarma isteği gibi yüksek dürtülere de gereksinme (ihtiyaç-need) denir. Güdüler organizmayı 1. Uyarır ve faaliyete geçirir, 2. Organizmanın davranışını belirli bir amaca doğru yöneltir. Organizmanın davranışında bu iki özellik gözlendiği zaman organizmanın güdülenmiş olduğu söylenir. Güdü ve güdülenme psikolojinin keşfetmiş olduğu en önemli kavramlardan biridir. İnsanların ve hayvanların davranışlarının temelinde güdüler yatar. Güdüler ya bugün bilinen ve rahatlıkla anlaşılabilen ya da henüz pek açık seçik anlaşılamayan türden olabilir. Nerede olunursa olunsun veya ne yapılırsa yapılsın, her davranış altında bir güdü veya güdüler zincirinin yattığı unutulmamalıdır.”¹⁵⁸

Güdü, akıl ve düşünceyi etkileyip çalıştıran uyarıların genel adıdır. dev ve görev, toplum kuralları, gelenekler ve değer yargılarının zihnimize yaptığı etki, güdücü niteliktedir. Düşünce sonucu olan fikirler ve kanılar da güdücü etki yaparlar. Bilincin ve iradenin ruhsal faaliyetteki etkinliğine güdü denir. Örneğin sevgi bir dürtü olmakla beraber, idrak edilmiş ve üzerinde düşünülmüşse bir gddr.¹⁵⁹

d. Dürtü

Akıl ve düşüncenin kontrolü dışında kalan duygusal uyarıcıların etkinliğidir. İsalgıların uyarıcılığı bir dürtüdür. Sadece duyusal nitelikli olup, düşünce dışında kalan uyarılara dürtü denebilir. Sevgi, fke, sebebi bilinmeyen üzüntü ve korkuları yaratan uyarılara dürtü denebilir. İçgüdüler de dürtü niteliğinde uyarıcılardır. Bilinçdışı (veya şuuraltı) faaliyetlerin bilinci bozucu etkileri de dürtü niteliğindedir.

Tepki ve dürtü arasındaki farka dikkat edilmelidir. Tepki, yaşam koşullarına uymayan uyarılara organizmanın karşı koymasıdır. İstenmeyen etkilere karşı bir işlevidir. Bu karşı koyma çoğunlukla bir davranıştır ve korunma amacındadırlar. Dürtü ise, organik

¹⁵⁸ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 230.

¹⁵⁹ Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 53.

işlevlerin bilinçdışı etkileri ve ihtiyaçlar yaratmasıdır.¹⁶⁰

e. İçgüdü

Ruhbilim Terimleri Sözlüğünde bu kavram “Herhangi bir canlı türünün öğrenme gerekmeden örgütlü, uyuma yararlı ve sürekli olarak davranma eğilimi” olarak tanımlanmaktadır. İngilizcesi “instinct” olan bu kavram Yöntembilim Terimleri Sözlüğünde “bireyin doğasından gelen ve öğrenilmeden kazanılan kalıplı yönelim” olarak geçmektedir.¹⁶¹

İçgüdü, genel güdü kavramından farklı bir anlam taşır. İçgüdüler de dürtüler gibi bilincin dışında olan biyokimyasal işlemlerin psikolojik etkinliğidir. Duygular ve eğilimler halinde belirir. Canlının genetik niteliklerindendir. Canlının türüne, cinsiyetine ve yaşa göre değişiklikler gösterir. İçgüdüler davranış değildir. Davranışlar bunların duygu ve eğilim şeklindeki güdücü etkisiyle yapılır. İçgüdüler canlıya, yaşamı için zorunlu olan bazı davranışları düşünmeksizin yaptıran iç güçler (dürtüler)dir. En önemli içgüdüler şunlardır: Annelik, beslenme, korunma, cinsellik, benlik, sahiplik, arkadaşlık, öğrenmek, konuşmak ... gibi.¹⁶²

İçgüdü davranışları büyümeye ve sinir sisteminin gelişmesine paralel olarak gelişirler. Bu davranışlar sık sık tekrarlandığı için alışma yoluyla yavaş yavaş öğrenilirler. Başlangıçta bilinçsiz olan bu davranışlar zamanla öğrenilerek bilinçli duygular ve davranışlar haline dönüşürler. Böylece artık dürtü değil güdü niteliği kazanırlar.¹⁶³

Güdü, dürtü ve içgüdü terimleri, çeşitli uyarıcıların, uyarma niteliklerine göre adlandırılmasıdır. Genellikle ihtiyaçların, organik ve ruhsal uyarıların nitelikleridir. Birer yetenek veya meleke değildir. Hangi uyarıcıların hangi koşullarda güdücü veya dürtücü nitelikte oldukları kesin olarak ayırt edilemez. Uyarıcıların genel olarak bilinci ve iradeyi de etkileyip çalıştırması veya bilinçdışı bir etki ile duygulanma yapması halidir denebilir. Organik ve ruhsal ihtiyaçların etkinliğidir. Etkinlik de kimyasal tepkimelerin

¹⁶⁰ Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁶¹ <http://www.tdk.gov.tr> “içgüdü”

¹⁶² Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁶³ Karakuşçu, *a.g.e.*, s.201.

sonucudur.¹⁶⁴

f. İrade

Arapça asıllı olan irade kelimesinin İngilizcedeki karşılığı “will” dir. İstemek dilemek anlamlarına gelen bu kelimenin psikolojideki anlamı “İster zihni olsun ister uzvi olsun bir eylemi bilerek, hesaplayarak, kendimizi kontrol ederek, önce karar vermek, sonra yapmak veya yapmamaktır.”¹⁶⁵

İradenin bir başka tanımı da şöyledir: “Motivasyonla ilgili güdü (motiv) ya da iç tepkilerden (impulse) birini eyleme dönüştürme gücüdür.”¹⁶⁶ Eğilimlerin ve isteklerin doyurulması için edim ve eyleme geçiş gücüdür. Yani kişinin bedensel ve ruhsal güçlerinin, bir isteğin gerçekleşmesi amacıyla toplanmasıdır. Başka bir deyişle, istek ve eğilimlerin gerçekleşmesini sağlayan ruhsal işlevlerdir. İrade kavramının kaynaklarını (veya etmenlerini) üç maddede özetleyebiliriz:

1. İradenin en önemli kaynağı istek ve kendine güven duygusudur.
2. İradenin ikinci kaynağı da istek ve eğilimlerin güçlü ve sürekli olmasıdır.
3. İradenin üçüncü kaynağı da zekadır, denebilir.

Çünkü düşünme ve muhakeme işlevleri de yine zekâ bölümüyle ölçülür. Anlayış, kavrayış, mantık ve muhakeme gücü, düşünme gücü hepsi de zekâ bölümüne girer. İrade ve kendine güven duygusu, akıllı düşünme melekesiyle birlikte ve eğitimle gelişir.¹⁶⁷

Yukarıdaki tanımlara göre herhangi bir eylemi hem yapabilme gücü hem de özgürlüğü olarak tanımlanan irade, aynı zamanda bilincin ve aklın dahil olduğu bir süreç olarak görülmektedir. İradenin hem karar verip hem de eyleme dökme gücü ve özgürlüğünde olması bize, eğilimlerin davranışa dönüşmesinde etkili olan iradenin, eğilimlerin eğitilmesinde de etkiye sahip olabileceğini çağırıştırıyor. İşte bu sebeple konumuza dahil ettiğimiz irade, birkaç aşamadan geçerek gerçekleşmektedir:

¹⁶⁴ Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁶⁵ Ziya Dalat, *Çocuk ve Genç Ruhu*, Ankara, 1956, s. 319.; Yaşar Fersahoğlu, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁶⁶ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara, 1980, c.1, s.119.

¹⁶⁷ Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 202.

“Tasarım (imagination): Yapılacak işin önceden şuurda yer alması

Ayıklama (deliberation): Yapılacak iş veya işlemin lehine veya aleyhine olan faktörlerin gözden geçirilmesi suretiyle bir seçime gidilmesi

Karar verme (decision): Bir yargıda bulunarak işin yapılması veya yapılmaması hususunda karar verme

Yapma (execution): Alınan kararın uygulanması”¹⁶⁸

Ayrıca İslam kaynaklarında önemli yere sahip olan “irade, kısaca harekete geçme gücü ve yeteneğidir, fiilin gerçekleştirilmesinde belirleyicidir. İrade kişiyi fiile yönlendirmekte, fiil de iradeye bağlı olması bakımından gerçekleşme imkânı bulmaktadır. Her ne kadar irade fiilden önce geliyorsa da fiil sürecinde de onunla birlikte olan, onunla bütünleşen bir faaliyetir. Bu anlamdaki irade, sadece psikolojik bir fonksiyon yahut meleke olmayıp aynı zamanda bilinçli bir seçme gücü, bundan dolayı da kişiyi davranışlarının sonuçlarından sorumlu hale getiren ahlaki bir ilkedir.”¹⁶⁹

İrade kavramı, güdü, dürtü ve içgüdü gibi eğilim davranışlarının açıklanmasında kullanılan önemli kavramlardan biridir. İnsanı eyleme ya da düşünceye iten mekanizma olması nedeniyle eğilimin ortaya çıkması ve eğitilmesi durumunda etkiye sahip olabileceği düşünülmektedir. Çünkü eğitilebilir olma ile kastettiğimiz ortaya çıkarma, artırma veya sürdürme işlemleri, iradenin istek, ihtiyaç ve zihin sacayağında gerçekleşmektedir. Bu durumda eğilimin eğitilmesi mevzubahis olduğunda iradenin payının yadsınmaması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Buraya kadar eğilimin ortaya çıkışını anlamamıza yarayacak davranış, ihtiyaç, güdü, dürtü, içgüdü ve irade gibi kavramları tanımladık. Şimdi sürece göz atalım:

Eğilim bildiren ifadeleri, bir kişinin veya bir şeyin herhangi bir edimde bulunmaya olan yatkınlığını dile getiren deyimler olarak tanımladığımızda¹⁷⁰;

1. İnsanda bulunan eğilimlerin çoğunluğu gözlemlenebilir. Ancak azı gözlemlenemeyen eğilimler de vardır.

¹⁶⁸ Rasim Adasal, *Medikal Psikoloji*, İstanbul, 1977, s. 939; Yaşar Fersahoğlu, *a.g.e.*, s.157; Topçu, *Psikoloji*, s. 217.

¹⁶⁹ Mustafa Çağrı, Hayati Hökelekli, “İrade”, *DİA*, 2000, c.22, s.381.

¹⁷⁰ Nilüfer Narlı, “Psikoloji Bağlamında Eğilim Bildiren Sözcüklere İlişkin Kavramsal Sorunlar”, *A.Ü. Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1982, sayı 2, cilt 15, s.287.

2. Eğilimin davranışta belirleşimin nedenlerinden biri dış uyarıcı koşulu iken bir diğeri iç yapısal belirleyiciler de olabilir. (Bunu kalıtsal öğeler ve nörofizyolojik etmenler olarak kabul ediyoruz.)
3. Dış uyarıcı koşul (çevresel faktörler) ile iç uyarıcı koşul birlikte gözetilmelidir. Her ikisinin aynı anda etkin olduğu eğilimler söz konusu olabilir.
4. Eğilimler hem fizyolojik hem de nörofizyolojik koşullardan etkilenebilirler.

Psikolojik bir eğilimin birey tarafından davranış yoluyla ortaya koyulması hem dış hem de iç uyarıcıya bağlıdır. Burada insan eğilimine tekabül eden fizyolojik yapıya ilişkin belirleyiciler, kandaki belli miktardaki hormonal salgılar, beyin biyokimyasındaki elektrik yükü miktarı, kaslardaki elektrik yükü miktarı gibi nörofizyolojik koşullardır.¹⁷¹ Son yıllardaki çalışmalar kişilik özellikleri ile bunların nörofizyolojik belirleyicileri arasında ilişki saptamışlardır. Örneğin adrenalin salgısı yüksek kadınlar daha enerjik, daha tutarlı, daha mücadeleci ve daha sorumlu olmaktadır.¹⁷² Diğer bir araştırma ise “temporal lop” ile bulunan özel bir noktanın elektrik yüklemesiyle uyarılması sonucu deneklerin sempatik olma eğiliminin arttığını göstermektedir.¹⁷³

Böylece, eğilim bildiren sözcüklerin kavramsal farklılıklarından yola çıkarak hem iç uyarıcıya hem de bireyin dıştan gelecek etkiye vereceği tepkinin eğilim davranışı olarak görüldüğünü Narlı'nın makalesi üzerinden söylemiş olduk. Ancak bu eğilimlerin her zaman davranışa dönüşüp gözlemlenebilir olamayacağını, bazılarının bireyde gizli kalabileceğini veya gözlemlenebilir halde bulunamayacağını da ifade ettik. Bir eğilime yalnızca bir etkenin neden olabileceği durumlar olduğu gibi çoklu nedenlerin de tekli ya da çoklu eğilimler ortaya çıkarabileceğini söyledik. Ayrıca insana atfedilen eğilimlerle cansız varlıklar için kullanılan eğilimlerin birbirinden farklı olduğuna ve herhangi bir eğilime ya iç ya da dış etkenlerin ya birlikte ya da ayrı ayrı şekilde etki edebileceğine değindik. Öte yandan, son yıllarda yapılan araştırmalarla iç ve dış faktörlerin yanı sıra insanın hormon yapısı ve vücudundaki elektrik oranı gibi nedenlerin de (nörofizyolojik

¹⁷¹ Nilüfer Narlı, “Psikoloji Bağlamında Eğilim Bildiren Sözcüklere İlişkin Kavramsal Sorunlar”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 1982, sayı 2, cilt 15, s.282.

¹⁷² Mithat Enç, *Ruh Sağlığı Bilgisi*, İstanbul, 1978, s.37-38.

¹⁷³ M.R. Delgado, *Physical Control of Mind*, Toward a Psychocivilized Society, New York, 1969, s. 62. <http://pactsntl.org/assets/pcotmbydrjosed.pdf> Erişim tarihi: 17.10.2017.

koşullar) eğilime neden olabileceği sonucunu çıkardık. Dahası, davranışçı ve gerçekçi yaklaşımların ötesinde, yani eğilimleri yalnızca davranış olarak değerlendirmek ve eğilimin o kavramın gereği olarak gerçekleştiği düşüncesinden de bu görüşlere yöneltilen eleştiriler yörüngesinde uzaklaşmış olduk.

4. Eğilimlerin Özellikleri

Eğilimlerin ortaya çıkışı karmaşık bir konu olmakla birlikte çalışmamız için önemli bir husustur. Eğilimlerin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:¹⁷⁴

- **Eğilimi fiiller karakterize eder:** Herhangi bir eğilimi bilebilmemiz için o eğilimin davranışa yansımış halinin bilinmesi gerekmektedir. Örneğin öfke halinin, yüzün kızarması, gözlerin büyümesi, sesin yükselmesi gibi bireylerde ortak gözlemlenebilen davranışları mevcuttur. Ancak, davranış ile eğilimler arasındaki ilişki çok karmaşıktır¹⁷⁵; hangi davranışın hangi eğilimle ilgili olduğu konusunda kesin çizgiler yoktur. Biz davranışları yorumlayarak eğilime ait olup olmadığını anlarız.
- **Eğilimler komplekstir:** Etkinlik nadiren tek bir eğilimden, fakat çoğu zaman birçok eğilimin birbirine girişiminden, katılmasından veya birbirleriyle çatışmasından doğar.¹⁷⁶ Bu sebeple eğilim davranışının hangi eğilimin neticesinde ortaya çıktığı tek bir nedene indirgenemez. Bir eğilimin ortaya çıkışındaki çok çeşitli nedenler, o eğilimin görünür hedeflerinden başka yönlerde sonuçlar ortaya çıkarmasına da sebep olabilir.

“Aynı bir fiili, çeşitli nedenlerle açıklamak mümkündür. Örneğin insan; cömertlik, gösteriş, gurur, ihtiyat, başkalarının verebileceği yargılardan korkmak, hatta cimrice yürütülen hesap ve bu duygulardan birçoğunun karışımından doğan nedenlerle sadaka verebilir; başkalarının (utangaçlık, bir kurala saygı vb. nedenlerle) sadaka vermemesi bizi bu işi yapmaya sevk edebilir de alıkoyabilir de.”¹⁷⁷

¹⁷⁴ Bkz. Paul Guillaume, *Psikoloji*, çev. Refia Şemin, İstanbul: İÜ Yay., 1970.

¹⁷⁵ Guillaume, a.g.e., s. 44.

¹⁷⁶ Guillaume, a.g.e., s. 44.

¹⁷⁷ Guillaume, a.g.e., s. 45.

- **Birkaç eğilimin bir arada bulunması daha güçlü bir eğilimi ortaya çıkarabilir:** Çok sayıda eğilimin bir araya gelmesi ya da bir eylemin ikincil karakterinin ortaya çıkması ile daha yoğun -etkileyici- eğilimlere ulaşılabilir.¹⁷⁸ Örneğin, kendini çok sevmeye (hodbinlik) ile alaycılık eğiliminin bir arada bulunması, kişide üstünlük tutkusu olarak ifade edeceğimiz kendini diğer herkesten ve her varlıktan üstün görme eğilimini ortaya çıkarabilir. Üçüncü eğilim diğer ikisinden daha üstün görünmektedir.
- **Eğilim “mümkün bir davranış” olarak tarif edilir¹⁷⁹:** Eğilimi ifade eden davranış da eğilim var olduğunda varlık kazanmaktadır. Bir eğilim mevcutsa davranışı da mümkündür. Örneğin üstünlük kurma eğilimi bulunan bir kimse davranışlarında bunu ister istemez belli edecektir. Yukarıda tartışıldığı üzere, içsel veya dışsal herhangi bir faktörle uyanmış olan üstünlük eğilimi, bilinçli ya da bilinçsiz şekilde bir davranış olarak görünecektir.
- **Eğilimin fiile dökülmemiş hali sübjektiftir¹⁸⁰:** Yani herhangi bir davranış türüne yansımamış bir eğilim öznedir. Çünkü herhangi bir bireyde ortaya çıkmış olan eğilim, davranış halinde dışa yansımayacaksa o bireye özgü olarak kalacaktır; eğer yansır da yine o bireye özgü şekilde ortaya çıkma ihtimali o eğilime etki eden faktörlerin durumuna göre değişkenlik gösterecektir. Bu görüşten “şu eğilimin davranışı şu şekildedir” diyemediğimiz (genelleyemediğimiz) tüm eğilimlerin farklı bireylerde farklı şekillerde tezahür edebileceğini anlayabiliriz.

*Kolektif güçlerin bireyin karakterinde meydana getirdiği değişiklikler şaşırtıcı boyuttadır. Yumuşak ve makul biri, manyak ya da vahşi bir canavara dönüştürülebilir.*¹⁸¹

Jung’ın bu görüşü ile çoklu etmenlerle oluşmuş bir eğilimin, bireyin olduğundan farklı davranışlar sergilemesine neden olabileceğini anlayabiliriz. Zira savunduğumuz görüşe göre de birkaç eğilimin bir araya gelmesi daha güçlü eğilimleri doğurabilir ve eğilimlerin genel geçer bir davranış yelpazesi bulursa da onlar her bireyde farklı şekilde bir davranış ortaya çıkarabilir.

¹⁷⁸ Guillaume, a.g.e., s. 45.

¹⁷⁹ Guillaume, a.g.e., s. 45.

¹⁸⁰ Guillaume, a.g.e., s. 45.

¹⁸¹ Carl Gustav Jung, *Psikoloji ve Din*, çev. Raziye Karabey, Okyanus Yay., İstanbul, 1998, s. 16.

- **Eğilimlerin davranışa dökülmesi için bir sürece ve şartlara ihtiyacı vardır¹⁸²:**
Herhangi bir varlıkta aktif olan bir eğilim, ancak onun davranışa dökülmesini gerektirecek şartlar varsa ve bu şartlar aynı kanalla algılanmışsa ve içgüdüleri -ya da içsel saikleri- ilgilendiren nesneler de bulunuyorsa davranış halinde belli olacaktır.¹⁸³

*Kişinin içinde bulunduğu durum, eğilimi uyandırır, ancak fiil diğer ikincil şartların gerçekleşmesini veya kendi değeri hakkındaki zihni bir tartışmayı bekler ve ona bağlıdır; eğilimin harekete geçişi bir refleksinki gibi patlayıcı değildir; bu, adım adım meydana gelir. Bütün algılarımızda tamamlanmamış ve bekleyici bir halde kalan harekete hazır oluş vardır.*¹⁸⁴

İçsel ve dışsal faktörlerin etkisiyle eğilim açığa çıkabilir duruma geldiğinde ikincil bir şartı daha beklediğini, ardından zihinsel bir süreç geçirerek ve karar mekanizmasının devreye girdiğini söyleyen bu görüşe göre algılarımızda bir hazırbulunuşluluk mevcuttur.

- **İçselleştirilmiş ve yerleşmiş bir eğilim kendi kendisini yönetir ve devamlıdır:**
“Derunileşmiş eğilim otonomdur ve hemen hemen sürekli bir hayata sahiptir.”¹⁸⁵
Herhangi bir bireyin daha önce deneyimleyip içselleştirdiği bir eğilim artık kendiliğinden gerçekleşir ve karşı bir etkiyle karşılaşınca dek koşullarının gerçekleştiği her fırsatta kendiliğinden ortaya çıkar.
- **Eğilimler bilinçsiz, altbilinçli veya açıkça bilinçli olabilirler:** Bilinç, insanın kendisini, çevresini ve olup biteni tanıma, algılama, kavrama, fark etme yetisidir. Bilinçsizlik ise olup bitenlerin, yapıp ettiklerinin farkında olmama durumudur. *Bilinçsizlik bir bakıma eğilimin normal halidir.*¹⁸⁶ Bu görüşe göre, birey eğilimi genellikle bilinçsiz şekilde yapar. Olumsuz olarak değerlendirilebilecek eğilimlerin çoğunlukla zihin süreçlerinden geçmeden yapılmasını ve fark edildiğinde pişmanlık duyulmasını buna örnek gösterebiliriz. Ancak eğilimin durumuna göre bilinçlilik hali değişkenlik gösterebilir. Mesela bencillik

¹⁸² Guillaume, a.g.e., s. 49.

¹⁸³ Guillaume, a.g.e., s. 45.

¹⁸⁴ Guillaume, a.g.e., s. 45.

¹⁸⁵ Guillaume, a.g.e., s. 45.

¹⁸⁶ Guillaume, a.g.e., s. 46.

genellikle bilinçsizken ortaya çıkar, sevgi altbilinçle de gerçekleşebilir ya da alaycılık açıkça bilinçli yapılabilir.

- **Bütün insan eğilimlerinin ve yeteneklerinin içgüdüsel bir kökü vardır:**¹⁸⁷ içgüdüler saf ve tek değildir. Genellikle ikincil içgüdüler fiziksel ihtiyaçlar için değil insanın daha karmaşık gereksinimleri için vardır. Eğilimlerin içgüdüsel olan bu kökleri kimi zaman onu bir yiyeceğe yöneltirken kimi zaman da anlam arayışlarına sürükler. *Aslında insandaki etki ve düşünce şekillerinin de kökleri içgüdüselidir.*

Eğilimlerin bu özelliklerinin yanı sıra günlük yaşantımızdan yola çıkarak ortaya koyabileceğimiz genel düşünceler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki bazı eğilimlerin bazı bireylerde kontrol edilemez halde bulunmasıdır. Örneğin ileri derecede öfke eğilimine sahip bir birey bazı zamanlarda eğilimlerini yönetemeyebilir. İkinci olarak insan eğilimlerinin tamamı her durumda bir değer taşımayabilir. Bu durumda ya eğilim uygun uyarıcılarla buluşamamış ya da yetersiz kalmış olabilir. Böylece anlamsız olarak kalır. Yine sosyal yaşantımızda bazı eğilimler birbiriyle zıtlaştığını gözlemliyoruz. Örneğin aynı anda hem aşağılık kompleksine hem de üstünlük tutkusuna sahip olunabilir. Böyle durumlarda birey bir duruma göre kendini hiç olarak görürken bir başka durumda kendisinden üstün kimseyi tanımaz. Son olarak da eğilimlerin gerçekleştirilip doyuma ulaşması neticesinde tatminsizlik ortaya çıkarmasını söyleyebiliriz. Hayatımızda mutlaka eğiliminin doyurulmasıyla tatminsizliğe ulaşmış bireylere şahit olmuşuzdur. Bu minvalde eğilimlerin özelliklerini bilip ona uygun bir eğitim gerçekleştirmek gerekmekte olduğunu anlamaktayız.

5. Eğilimlerin Türleri

Eğilimlerin içgüdü, dürtü, güdü, davranış, yaratılış gibi pek çok kavram ile doğrudan ya da dolaylı şekilde ilişkisinin bulunması, onun türlerini birbirinden ayırırken kesin hatlar çizmemize engel olmaktadır. Bu sebeple bu girift konuyu üç başlığa göre; konusuna, kaynağına ve özelliklerine göre eğilimler olarak türlerine ayırmayı düşündük. Konusuna göre ayırdığımızda *Egoist, Altruist, İdeal eğilimler* olarak Nurettin Topçu'nun tasnifiyle karşılaşmaktayız. Kaynağına göre eğilimleri *Doğuştan, Kazanılmış, Karma eğilimler*

¹⁸⁷ Guillaume, a.g.e., s. 48.

olarak; özelliklerine göre eğilimleri de *Bilinçli, Bilinçsiz, Altbilinçli eğilimler* olarak Paul Guillaume'in ayrımını gözeterek ele alacağız.

a. Egoist- Altruist- İdeal Eğilimler

Bu tür eğilimler, bağlandıkları konuya göre değerlendirilen eğilimlerdir. Topçu'nun ayrımına göre bu eğilimlerden ilki, şahsi, bencil veya kişisel eğilimler olarak da adlandırılan, konusunun doğrudan insanın kendisi olduğu fizyolojik ve psikolojik eğilimlerdir. İkincisi yani altruist eğilimler, konusunun bireyden diğer insanlara döndüğü sosyal ve özgeci eğilimlerdir. Bu türdeki eğilimlerin en önemli özellikleri taklit ve sempatinin ürünü olmalarıdır. İdeal eğilimlerse üstün eğilimler olarak da adlandırılırlar. Hakikat sevgisi, iyilik ve güzellik sevgisi ile Allah sevgisi bu eğilimlere ait eğilim davranışlarıdır. Topçu'ya göre böyle bir üçlü bir ayrım mutlak değildir. Çünkü bu üç eğilim birbirinin içinde bulunabilir özelliktedirler. Konusunun doğrudan insanın kendisi olduğu bencil eğilimler içinde sosyal eğilim bulunabildiği gibi, ideal bir eğilimin içinde de egoist bir tutum gözlemlenebilir.¹⁸⁸

Egoist eğilimler: Kişisel eğilimler, ferdin ve hayati çıkarlarının korunmasını gaye edinen eğilimlerdir.¹⁸⁹ Bireysel eğilimlerin bir kısmı solumak, açlık, susuzluk gibi fizyolojik faaliyetleri kapsarken bir kısmı da manevi kişiliğin korunmasına yönelik sahip olmak, rekabet, üstünlük, kibir, öfke gibi hem fiziksel dünyaya hem de toplumsal çevreye yönelik eğilimlerdir.¹⁹⁰

“Şahsi eğilimler, kendini sevmekten ibarettir. Temelleri yaşamak iradesidir. Yaşamak iradesi iki şekilde gözükür: Hayatı koruma içgüdüğü veya varlık sevgisi halinde; etrafa yayılma içgüdüğü veya daha fazla olmak isteği şeklinde. Şahsi yönelişleri, fizyolojik ve psikolojik olmak üzere ikiye ayırabiliriz.”¹⁹¹

Guillaume, bazı ahlakçıların her eğilimin altında sadece kendi nefsinin sevmek ve her şeyi kendi nefsi için yapmak kuralının yani bencilliğin şekilleri olduğunu savunmalarını eleştirerek, kişisel eğilimlerin en ilkel olanını korunma içgüdüğü başlığı altında toplar.

¹⁸⁸ Topçu, *a.g.e.*, s. 83-94.

¹⁸⁹ Guillaume, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁹⁰ Guillaume, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁹¹ Topçu, *a.g.e.*, s. 84.

Korunma içgüdüsünün bir kısmını soluma, açlık ve susuzluk, denge, yer değiştirme gibi belirli bir gelişime (yürümek için gereken kasların gelişmesi gibi) bağlı eğilimler olarak ayırır.¹⁹²

Altruist eğilimler: Toplumsal veya sosyal ve özgeci eğilimler de diyebileceğimiz bu tür eğilimler Topçu'ya göre, bizi kendimizden çıkarır ve başkalarıyla birleştirirler. Ona göre kişisel eğilimler insanı kendi içine çevirdiği halde sosyal eğilimler kişiyi başka insanlara doğru götürür. Bizi kendimizden çıkarır ve başkalarıyla birleştirirler; insanlara arasında duygusal bağlantılar kurmak suretiyle çeşitli topluluk şekillerini ortaya çıkarırlar. Topçu bu yönelişleri, aşk ve dostluk ekseninde giden en samimi halden aile hayatı içindeki anne, baba, kardeş sevgisine oradan da vatandaşlık gibi toplumun tüm fertlerini içine alan tam sosyal eğilimlere kadar götürür. Sosyal eğilimlerin başında insanın kendisiyle yakınlık kurabileceği kişileri seçme eğilimi geldiğini söyleyen Topçu'nun aşk tanımı şöyledir: *İstihaların tamamen dışında ruhsal bir olay şeklinde görünen aşk, iki cins arasında, iradesinin bütün kuvvetleriyle bir insan ruhunun kendinden çıkarak başka bir insanın ruhsal yaşayışına sığınması demektir.* Aile hayatına dair eğilimleri, ikinci yönelişler olarak görür ve annelik, babalık kardeş sevgisi gibi, çoğunlukla kan ve isim birliğinden, menfaat beraberliğinden, birlikte geçen çocukluk hatıralarından, beraber yaşamının doğurduğu uzun alışkanlıklardan ileri geldiğini söyler. Üçüncüsünü de sosyal eğilimler olarak tanımlar ve toplumun tüm bireylerini içine aldığını ve insanların belirli fertlere değil bir bütüne bağlandığını savunur.¹⁹³

Taklit ve sempatinin de toplumsal eğilimlerin bir diğer yönünü oluşturduğunu düşünen Topçu'ya göre toplum hayatında taklidin rolü büyüktür. Toplum içindeki benzeyişler, fikir ve kanaatlerdeki ortaklık ve terbiyenin gerçekleştirilebilmesi ancak taklit ile mümkün olabilmektedir. O, taklidin hareketlere, sempatinin de duygulara sirayeti olduğunu düşünmektedir.¹⁹⁴

Kişisel eğilimler aynı zamanda hem psikolojik hem de toplumsal eğilimlerdir. Çünkü bunlar bir yönden ferdin psikolojik ihtiyaçlarını doyurur, diğer yönden ise sosyal realite içindeki bireyin gelişim esnasında ortaya çıkarlar.¹⁹⁵

¹⁹² Guillaume, *a.g.e.*, s. 50-51.

¹⁹³ Topçu, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹⁹⁴ Topçu, *a.g.e.*, s. 85-89.

¹⁹⁵ Necati, *a.g.e.*, s. 31.

Toplumsal eğilimlerin temelinde toplum-kültür-kişi üçlü sacayağı vardır. Bu sosyolojik yaklaşıma göre bu üçünü analitik olarak birbirinden ayırmak mümkünse de hiçbirinin ötekinden bağımsız varlığı düşünülemezdir. Kişinin toplum tarafından çizilen çevresi demek olan kültür aynı zamana toplumsal bünyenin onsuz var olamayacağı bir yapı şartıdır. Kültürsüz bir toplum olamayacağı gibi, toplum kültürünün en önemli veçhelerinden birini dini inançlar, normlar, değerler, düşünce ve davranışlar oluşturur.¹⁹⁶

İdeal eğilim: Üstün eğilimler de diyebileceğimiz bu türün konusu ne kendimizin ne de başka insanların iyiliğinin istenilmesidir. Bunlarda hem nefsimizden hem de başkalarından müstakil olarak kendiliğinden iyi olan şey aranmaktadır. Bu yönelişler, hakikat aşkı ile sanat, ahlak ve din duygularıdır. Bunların hepsinin de köklerinde içgüdüye benzer bir şey, kendi tabiatımızdan doğan bir hamle göze çarpmaktadır.¹⁹⁷

İdeal eğilimlerin hepsinin ortak özelliklerini, insanın kendine ve başka insanlarla alakalarına üstün bir halde sonsuzluğa çevrilmiş bulunmalarıyla ve akla bağlı olmalarıyla ilişkilendiren Topçu, bunların yalnızca insanda bulunduğunu vurgular. Din yönelişinin (eğilim) de, tüm üstün ve ideal eğilimleri kendinde topladığını ve onların hepsinin ilerisinde olduğunu; bütün insan duygularının Allah’a doğru atılan bir ruh hamlesi olduğunu söyler.¹⁹⁸

Guillaume’e göre, cinsel ve aileye ait eğilimler diğerkâm- özgeci- altruist eğilimlerin kökünü oluşturmaktadır. Buradan hareketle o, fizyolojik şartların cinsiyet içgüdüünün ilk basamağı olduğunu, utanmak, çekinmek, kıskanmak, şüphe, vesvese gibi duyguların kendiliğinden doğduğunu ifade eder. Bu tarz içgüdüsel itişin, eğilimlerin yalnız kaba ve sansüel (duygucu) biçimlerinde değil, ancak ideal ve asıl insani olan biçimlerinde görmenin gerekliliğini vurgular.¹⁹⁹

Bu son cümledeki bakış bizim söylemek istediğimizle örtüşmektedir: Eğilim ister kişisel ister toplumsal olsun önemli olan onun insan dışındaki canlılarda var olduğu ilkel haliyle değil yerinde ve anlamlı kullanılan üretken bir nitelikte olmasıdır.

¹⁹⁶ <http://sosyolojisi.com/dinin-cesitli-kisisel-ve-toplumsal-egilimler- ihtiyaclar-ve-kurumlarla-olan-fonksiyonel-iliskileri/5393.html> erişim tarihi: 17.01.2018.

¹⁹⁷ Topçu, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁹⁸ Topçu, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹⁹⁹ Guillaume, *a.g.e.*, s.52-53.

b. Bilinçli- Bilinçsiz- Altbilinçli Eğilimler

Eğilimler, insan hareketlerini bir gayeye doğru yönelten ruhsal kuvvetler²⁰⁰ olduğuna göre bunların bilinçli olmaları icap eder. Ancak görülmektedir ki, insan davranışlarının bir kısmı açıklanmayan nedenlere sahiptir. Amacı olsa bile bilinç düzeyinin altında veya haricinde gelişirler. Bu bölümde bu ayrıma değineceğiz.

*a) Eğilimi bilinçli istek haline çeviren, önüne çıkan engellerdir. Eğilimin gelişimi fiziksel veya manevi bir dirençle karşılaşmaz, durdurulma ya da geciktirilmeye uğramazsa, bu eğilim bilinçsiz kalma tehlikesindedir. Yavaş yavaş doğan ve alışkanlık haline gelmiş bir sempati hiçbir zaman kendi kendisine bilinçli olamaz; böyle bir sempatinin meydana çıkması için ayrılık, rekabet, ölüm gibi nedenler lazımdır.*²⁰¹

Bilinçsizce gerçekleştirilen bir eğilimin önüne herhangi bir engelin çıkması onu bilinçli bir istek haline çevirir. Bu durumu günlük yaşamda “yasak olan tatlı gelir” deyişiyle biliriz. Örneğin, daha önce tatlıya pek de düşkün olmayan bir kimseye doktor sağlık gerekçesiyle “tatlı yemeyeceksin” dediğinde kişi, aslında bilinçsizce uzak durduğu tatlıya artık bilinçli bir şekilde yaklaşacak, bulduğu fırsatlarda gizlice tatlı yemeye çalışacaktır. Aynı şekilde bir gencin aslında çok samimi olmadığı bir okul arkadaşını trafik kazasında kaybetmesi, onu artık bilinçli olarak sevme eğilimine iletir. Konumuz bağlamında bir örnek verecek olursak; kıskanma eğilimini yeni doğan kardeşinin yeni kıyafetleri üzerinde yalnızca içsel olarak hisseden bir çocuğun, bu kıyafetlerden birine verdiği zarar sonrasında ailesinin sert tepkisiyle karşılaşınca artık bilinçli olarak o kıyafetleri kıskanması ve onlara zarar veren davranış geliştirmesi bu eğilimin onda bilinçli hale dönüştüğünün göstergesidir. Üstelik bu engelleme çocuğun kıskançlık eğilimini bilinçli halde yapmasının yanında gelişerek yalnızca kıyafetlere değil kardeşine de zarar verecek boyuta ulaşmasına neden olabilir.

b) Eğilim hakkında bilinçte gerçek bir bilginin bulunması, ancak eğilimi tatmin edebilecek obje ve fiillerin tasavvuru ile mümkündür. Eğilim, bu deneyden önce, bilinç için kaygı, rahatsızlık, çeşitli heyecanlar gibi açıklanamayan birtakım duygulardan

²⁰⁰ Topçu, a.g.e., s. 83.

²⁰¹ Guillaume, a.g.e., s. 46.

ibarettir. Bu da önceden bir deneyim sahibi olmayı gerektirir. Bir objenin tanınması ve keşfi, eğilimi ilerisi için muayyen bir şey hakkındaki isteğe çevirebilir. “İnsan tanımadığı şeyi istemez” anlamına gelen eski Latin prensibi -ignoti nulla cupido-, ancak isteğin, kendi gayesinden bilinçli olan bir istek manasına alınması halinde doğrudur.²⁰²

Bilgi felsefesine göre, bir bilginin karşılığı olan objenin veya fiilin varlığı, o şeyi bilinçte gerçek kılar. Bunu eğilimler için düşündüğümüzde; bir eğilim hakkında bir obje veya fiil tasavvuru varsa; zihinde bir tasavvur, görünüş bulunuyor demektir. Tam tersini düşündüğümüzde de eğer eğilim zihinde varsa bir objesi veya fiili de vardır. Yukarıda eğilimin kaynağını tartışırken gerçekçi görüşün eğilimleri iç yapısal belirleyicilerin ortaya çıkardığı görüşünü aktarmıştık. Bu durumda herhangi bir eğilim kişinin içinde, -zihninde-, -tasavvurunda- varsa ortaya çıkabilir. Örneğin bir bireyin zihninde kıskançlık eğilimine dair bir bilgi yoksa kıskanç olma eğilimi aktif olmayacak ve davranışa dönüşmeyecektir. Aynı şekilde kişinin dış dünyasında kıskançlık eğilimine dair bir obje ya da fiil bulunmuyorsa o eğilim aslında o kişide yoktur.

Burada Guillaume'nin bu görüşünden yola çıkarak şunları da ifade etmemiz gerekir: Bir eğilimin bilinçli bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için, bireyin bu konuda bir tecrübeye sahip olması gerekir. Bir kez gerçekleştirilen bir eğilim bilinçaltından ya da bilinçsizlikten bilinç haline çıkar. Tecrübe, bireyin o eğilimi tanıyıp bilinçli şekilde yapması için bir basamaktır. Hatta bu “şeyin” tanınması, keşfedilmesi ve tecrübe edilmesi onu ileride “isteğe” dönüştürür. Çünkü kişi artık onu biliyordur, insan bildiği şeyi ister. Buna örnek olarak daha önce karpuz yememiş ve varlığından bile haberdar olmayan birinin canının karpuz çekmesinin mümkün olmayışını verebiliriz. Birey eğilimine çağrışım yapacak, onu anımsatacak şeyler gördüğünde veya hissettiğinde bilinci önceki tecrübesini hatırlatıp harekete geçecektir.

Böylece burada, eğilimin sadece zihinde veya sadece fiilde ve/veya objede var olmakla varlık kazanacağı fikrinden uzaklaşmış olduk. Ayrıca onun ancak bilinçli bir eğilim şeklini alabilmesi için hem zihinde hem obje/fiilde var olduktan sonra tecrübe edilerek bilinçli bir eğilim davranışı haline geçebileceğini ifade ettik.

²⁰² Guillaume, *a.g.e.*, s. 46-47.

c) Eğilim bilincinin yüksek derecelerine ancak gerçek bir müşahade ile erişilir. Bu müşahade de ancak bu hususta sebep ve araçlara sahip olanlar tarafından yapılır. Eğilimlerimizin tasavvuru, muayyen bir zihin yönelimi gerektirir. Tasavvurun, bir ilgiyi, bir ihtiyacı karşılaması lazımdır; tasavvur, eğilimlerin kendi eseridir.²⁰³

Eğilim bilincinin ileri seviyelerine ancak müşahade ile ulaşılabileceği görüşüne göre bu dahil olma durumu (müşahade), bir sebep ve bir araca ihtiyaç duymaktadır. Zihinde tasavvuru bulunan bir eğilim, bir objede veya fiilde karşılığını bulduysa artık tecrübe edilme sürecine yani müşahade edilme yoluna girmiş demektir. Tecrübe etmek için gerekli olan sebep de zihinsel bir yönelim gerektirir. Eğilimlerin kendi eseri olan tasavvurlar da bir ilgiye veya ihtiyaca yönelik olsunlar ki zihin tecrübeye yönelsin. Çünkü zihinsel tasavvur ancak ilgi veya ihtiyaç gibi bir gereksinim sonucu oluşur.

Eğilimi bilinçli hale getirecek araçlardan kasıt da genellikle bireyin kendi dışındaki bireyleri incelemesidir, bunu yöntem olarak düşünebiliriz: *Toplum hayatı, insanın kendi davranışı hakkında ciddi fikirler yürütmesine vesile teşkil eder. İnsan kendisini toplumsal hayatın aynasında görür.*²⁰⁴

Aslında eğilimin tamamen bilinçli yapılması pek de mümkün görünmemektedir. Bir eğilim hakkında bilinç sahibi olmak demek, onu tarif etmek, ona gerçek adını vermek demektir. Bu da çok ince farkları dile getiren bir psikolojik sözlük sayesinde olur.²⁰⁵

Birey, kendindeki eğilimin veya eğilimlerin ne olduklarını, nasıl ortaya çıktıklarını, kendisi için iyi mi kötü mü olduklarını tam bilinç halinde olarak farkında olamaz. O bunları ancak kendini diğer bireylerle karşılaştırarak ve toplum aynasına bakarak değerlendirebilir.

Ayrıca, Freud'a göre insan davranışına yön veren yegâne kuvvet bilinçdışından gelmektedir. İnsanı tanımak ancak bilinçdışını tanımakla mümkündür. Freud, bilinçdışını sadece kıyıları keşfedilen bir okyanusa benzetir. Böyle bir okyanusun görülen sahilleri bilinci, görülmeyen tarafları ise bilinçdışını andırır. Yani görülmediği gerekçesiyle

²⁰³ Guillaume, a.g.e., s. 47.

²⁰⁴ Guillaume, a.g.e., s. 47.

²⁰⁵ Guillaume, a.g.e., s. 48.

okyanusun derinliklerinde hiçbir şey yoktur diye hüküm verilemez. Yapılacak planlı ve metotlu denizaltı araştırmaları okyanusta çok şeyin bulunduğunu ispatlayacaktır.²⁰⁶

Bilinçli, bilinçsiz ve altbilinçli olarak ayırdığımız eğilimler ile anlatmaya çalıştıklarımızı şöyle toparlayabiliriz: Bilinçsiz bir eğilimin bilinçli bir eğilim olabilmesi için zihinsel bir tasavvura ihtiyacı vardır. Bu tasavvur ilgi ve ihtiyaç sonucu bir obje veya fiilde karşılık bulursa artık bilinçli hale gelir. Zihinde tasavvuru bulunduğu halde ilgi ve ihtiyaç duyulmaksızın bir tecrübe geçirirse alt bilinçli eylem kabul edilebilir.

c. Doğuştan- Sonradan Kazanılan- Karma Eğilimler

Eğilimlerin doğuştan veya müktesep olmaları, onların nasıl ortaya çıktıkları fikriyle anlam kazanacaktır. Bu sebeple çeşitli bilimsel figürlerin eğilimlerin ortaya çıkışına dair görüşlerine yer vereceğiz:

Öncelikle Maslow (1908-1970), temel ve ruhsal ihtiyaçlar olmak üzere motiv veya ihtiyaçların varlığını iki çeşit olarak kabul etmiştir. Temel ihtiyaçlar, açlık, susuzluk, cinsellik, güven, intikam alma gibi; ruhsal ihtiyaçlar ise adalet, hayır, güzellik, düzen, birlik oluşturma gibi insandaki ruhsal yönle ilgili ihtiyaçlardır. Maslow, insanın ruhsal ihtiyaçlarının doğal ihtiyaçlar olduğunu, bunların tatmin edilmelerini, ferdin kişilik gelişimine ve olgunluğuna bağlamaktadır.²⁰⁷

“William James’ten bu yana psikologlar insanı harekete geçiren motivasyonları, dürtülerden veya ideallerden kaynaklanmaları açısından güçlü veya zayıf olmak üzere ikiye ayırırlar. Buna göre dürtülerden kaynaklananlar güçlü, akıl ve şuurdan kaynaklananlar zayıf kabul edilmiştir. Kuvvetli dürtülere karşı koymak zordur; hatta düşünerek yapılan davranışlarda bile şuuraltından gelen bu dürtü ve çağrışımların etkisinde kalınabilir. Bunlara karşı koymak kişilikte psikolojik çatışmalara yol açabilir. Bu da sonuçta iç sıkıntısı ve depresyona sebep olur ki klasik psikanalize göre insan bu sıkıntıyı yaşamamak için dürtülerini farklı yönlerle kanalize eder.”²⁰⁸

²⁰⁶ Bedri Katipoğlu, *Din Psikolojisi Açısından Freud Psikanalizi ve Din*, Psikososyal araştırmalar;1, Genişletilmiş 2. bsk., Manisa, 2016, s.20.

²⁰⁷ Necati, *a.g.e.*, s. 32.

²⁰⁸ Ali Köse, “Günah”, *DİA*, c.14, s. 285.

Topçu'ya göre eğilimlerin ortaya çıkışlarına göre üç tür iddia ortaya atılabilir. Birinci düşünceye göre özgeci ve ideal eğilimler, egoizmden ayrı olmakla beraber, başlangıçta egoizmden çıkmışlardır. Egoist eğilim, çocukta zaten vardır ancak çocuğun hareket sahası dar olduğundan ve ancak kendi gelişimiyle ilgilendiğinden salt egoist görünür. Ancak gelişimi tamamlanıp ergenlik çağına geldiğinde onda başkalarına çevrilen ve ideal olan yönelişler gözükmeye başlar. Lakin yetişkin olup bencilce davranan insan da çoktur. İkinci görüşe göre eğilimler de evrime tabidir. İlk insandan bu yana insanlık geliştikçe egoist eğilimlerden özgeciliğe doğru ilerleme görülmektedir. Ancak bu görüş en verimli toplumlarda bile en aşırı egoistlerin yaşamasıyla tenkide uğratıldı. Üçüncü görüşe göre de bu duygular birbirinden ayrı olarak doğuştan verilmiştir. Ve akla bağlı kalarak onunla birlikte evrimleşmiştir. Buna göre eğilimlerimizin yükselmesi aklın ilerleyişinden ayrılmaz. Aklın evrimlenmesinde, insanda egoizmin güdük kalarak özgeci ve ideal yönelişlerin ferdî, kendi dışında bulunan varlıklara ve ideallere doğru sürüklendiklerini görüyoruz. Akli hatalara götüren ve yolunu şaşırtan sebepler insanı daima egoist yapmaktadır.²⁰⁹

“Etkilenme ve duyarlık duygusallık, tepki, uyum, anlayış ve kavrayış gibi ruh halleri doğuştan gelen kalıtsal niteliklerdir. Bunlar her insanda aynı güçte ve aynı nitelikte olmazlar. İnsanın zihin yapısı ve ruhsal yetenekleri çok gelişmiş ve karmaşıktır. Çok değişik ruhsal etkinlikleri vardır. Bunlar yaşa, kültür düzeyine ve yaşam koşullarına göre de değişirler. O kadar karmaşıktır ki, her kişilik ayrı bir psikoloji halindedir.”²¹⁰

Eğilimin çevresel koşullardan etkilenmesi konusunda Morgan'ın görüşü şöyledir: “Doğuştan donanımın (kalıtım) davranış için gizil güç sağlamakta, edinilmiş donanım (çevre) bu gizilgücün gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini tayin etmektedir. Örneğin kişinin genetik yönden uzun boylu olma gizilgücü bebeklik döneminde eksik beslenme gibi çevresel nedenlerle gerçekleşmeyebilir. Kalıtımsal mekanizmalarla ilgili önceki tartışmaları unutmadan bunu şöyle ifade edebiliriz: kişinin uzun boylu olma genotipi (genotype) (gizilgücü) vardır fakat fenotipi (phenotype) (gerçekte gözlenen durum) doğuştan donanım (genotip) ile edinilmiş donanımın (bu örnekte eksik beslenme) sonucudur.”²¹¹ Bu görüşe göre eğilim, doğuştan genotip olarak gelse de çevresel

²⁰⁹ Topçu, *a.g.e.*, s. 93-95.

²¹⁰ Karakuşçu, *a.g.e.*, s.75,104

²¹¹ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Hüsnü Arıcı ve Diğerleri, H.P.B. Yayınları, Ankara, 1995, s. 43.

koşulların etkisiyle bireyde ya etkin hale gelir ya düşük bir seviyede ortaya çıkarak davranışa dönüşmez ya da ya hiç oluşmayabilir.

Genotip veya genetik gizilgüç, çevre veya edinilmiş donanım ile etkileşimde bulunarak anlam kazanır. Böylece gerçekte gözlenen davranışın yani fenotipin, doğuştan donanım ile edinilmiş donanımın karşılıklı etkileşiminin sonucu olduğu söylenebilir.

6. Eğilimi Etkileyen Faktörler

Eğilimin özsel yapısının karmaşıklığından ve dolayısıyla anlaşılmasının güçlüğü nedeniyle onu etkileyen çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bu faktörleri üç başlıkta sınırlayabiliriz: Bireyin fizyolojik ve ruhsal yapısı, eğilime karşı tutumu ve çevresel faktörler.²¹² Bunlar çalışmamızın konusu olan eğilimlerin eğitilmesi hususu ile doğrudan veya dolaylı olarak birçok yönden alakalıdır.

a. Yaratılış Özellikleri

Öncelikle, eğilimlerin doğuştan geldiğini varsayan görüşe göre eğilimi etkileyen faktörlerin başında yaratılış özellikleri gelir. Bireyin nörofizyolojik koşulları (yukarıda değinildiği gibi kaslardaki elektrik miktarı veya hormon yapısı gibi özellikler) bireyin çeşitli eğilimlere sahip olarak doğduğunu düşünmemize neden olmaktadır. Ayrıca onun ruhsal yapısı da yine kalıtsal nedenlere ve aileden gelen irsî ortaklığa bağlanabilir. Bireyde herhangi bir eğilim ya doğuştan aktif olarak gelmiştir ve birey bunu davranışa dökebilecek hale geldikten sonra varlığı kesinleşmiştir. Ya da eğilimlere sahip olarak doğmuştur ancak bu eğilimler henüz kabiliyet halindedir ve içsel ve dışsal faktörlerin etkisiyle aktif hale gelir. Örneğin şiddet eğilimi gösteren anne babadan doğan bir çocuğun da şiddet eğilimi göstermesi beklenir. Bunun kalıtsal olarak genlerden geldiği henüz kanıtlanmamış olsa da toplumlarda anne-baba, yakın akraba gibi irsî faktörlerin karaktere etki ettiğini tecrübe edilmektedir. Çocuk büyüdüğünde bu eğilim artık davranışa dökülecek, o da şiddet eğilimine sahip bireyler gibi davranacaktır. Veya içinde kabiliyet

²¹² Bu ayırım, Nurettin Topçu'nu *Psikoloji* isimli kitabında olumsuz bir eğilim olarak görülen ihtirasın doğuşunun şartları konusu üzerinden genellenmiştir; Nurettin Topçu, *a.g.e.*, s. 205.

olarak bulunan bu eğilim anne baba tutumu gibi uyarıcılarla eğilim davranışı gösterecektir.

Ailede saldırganlık ve şiddet eğilimleri arasında genetik bir bağ olduğu, diğer taraftan dopamin, norepinefrin ve serotoninin faaliyetini engelleyen enzimlerden birinden sorumlu bir gende mutasyonlar olduğu bulunmuştur. Bu tür bulgular bazı davranış tiplerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamakla birlikte, genetik kusurun, tüm şizofreni vakalarının ya da insanlardaki şiddetin temelini oluşturduğu iddia edilememektedir. Ayrıca bu tür bulgular çevrenin rolünü tamamen göz ardı etmektedir.²¹³

“Kişilerin genetik yapılarındaki farklar davranışlarında da farklılıklara yol açmaktadır. Türe özgü bir davranışın genetik bir temeli vardır. Ancak genetik gizil güç veya genetik temel, çevre ile etkileşimde bulunmadan kendini ifade edemez. Buna göre doğuştan donanım ile elde edilmiş donanım, davranışı birlikte tayin etmektedir.”²¹⁴ “Bir organizma ancak genetik donanımın elverdiği donanımları öğrenebilir. Örneğin bir insana uçma öğretilemez.”²¹⁵

Görüldüğü üzere, kalıtımla gelen bazı niteliklerin bireyde soyaçekim özellikleri göstererek bir eğilim halini alması muhtemeldir. Ancak eğilimin herhangi bir tecrübe veya engellenme ile karşılaşmadığı durumlarda bireyde davranış halini almayacağı durumlar da söz konusu. Burada bireyin yaşadığı çevre koşullarının eğilime dönüşme açısından ikinci ana unsur olduğu ortaya çıkmaktadır.

b. Çevresel Faktörler

Diğer yandan eğilimi etkileyen bir başka faktör çevresel etkenlerdir. Çevrenin etkisi insan davranışını yönlendirmede büyük öneme sahiptir. Çevrenin yaşamı oluşturunca, geliştirici veya bozucu etkilerine çevre koşulları denir. Bu etkiler fizik ve şimik (kimyasal) etkiler de olabilir.²¹⁶

²¹³ Charles Morris, *Psikolojiyi Anlamak*, çev. ed. Belgin Ayvaşık, Melike Sayıl, Türk Psikologlar Derneği Yay., 2002, s. 80.

²¹⁴ Morgan, *Psikoloji*, s. 31; Necati Kara, *Kur'an'da Beden Dili*, Bilge yay., İstanbul, 2004, s. 134.

²¹⁵ Morgan, *a.g.e.*, s. 79.

²¹⁶ Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 236.

Çağın ve sosyal çevrenin farklılığı bireyde ortaya çıkacak eğilimin türünü ve yoğunluğunu etkilemektedir. İnsanların bağlı bulundukları sosyal gruplarda ortak eğilimler görülürken bireylerin davranışları bulundukları asrın gerekliliklerine göre değişmektedir. Fikir akımlarını ve moda trendlerini bu duruma örnek verebiliriz. Kişiler çevrelerinden ve zamandan etkilenmektedirler.

“İnsan davranışının büyük bir bölümünün öğrenildiği ve onların, insanın çevresiyle etkileşimi sonucu geliştiği kabul edilir.”²¹⁷ “Davranışçı okula mensup psikologlar insan tabiatını değiştiren ve toplumun istediği biçime sokan dış çevreye çok önem vermişlerdir. Çevre, özellikle hayatın ilk yıllarında kişiliğin ilerde alacağı şekli belirleyen çok önemli bir etkidir. Davranışçılara göre insan tabiatı esnek, yumuşak olup bulunduğu çevreye göre şekil alır. Bunu davranışçılığın kurucusu Watson (1878-1958) şöyle ifade etmektedir:

*"Bana bir düzine sağlıklı bebek ve onları istediğim şekilde yetiştirme olanağı veriniz. Onlardan tesadüfen herhangi birini alıp yetenekleri, eğilimleri, ırk ve ceddi ne olursa olsun seçeceğim herhangi bir alanda yetiştirip meselâ doktor, hukukçu, artist, tüccar, hatta dilenci, hırsız yapabileceğimi garantilerim".*²¹⁸

Ayrıca insan davranışları ve davranış sapmaları alanındaki çalışmalar, biyolojik içtepilerin etkisi olsa dahi, toplumsal sapma tiplerinin ve sıklığının farklı toplumsal yapılarda benzer olmadığı gerçeğini ortaya koymuştur. Bu durumda davranış sapmalarının nedenlerini biyolojik yapıda değil, bireyin bağlı bulunduğu grubun veya toplumun sosyo-kültürel yapısının özelliklerinde aramak gerekmektedir. Psikolojide hiçbir şey doğru çizgi halinde bir sebepliliğe indirgenemez.²¹⁹

Çeşitli davranışlar üzerinde kalıtımın ne kadar etkisi olduğu sorusu modern davranış genetiğinin temelidir. Son araştırmalar, kişiler arasındaki davranışsal farklılıklarda

²¹⁷ Nilüfer Voltan Acar, *Çocukla İletişim*, Meb Yay., İstanbul, 1998., s. 159; (Bandura, 1963; Kurumbaltz, 1972; Skinner, 1953-1972'den), Cüceloğlu, *İnsan*, s. 154.

²¹⁸ J. B. Watson, *Behaviorism*, University of Chicago Press, 1959, s. 104; Kuzgun, Yıldız, Kendini Gerçekleştirme, Araştırma, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi, 1972, 10.1, s. 163.

²¹⁹ Sert, a.g.e., s. 22-23.

çevrenin de en azından kalıtım kadar önemli olduğunu ortaya koymasına rağmen, psikologlar sorunun yanıtı üzerinde hala anlaşılamamaktadırlar.²²⁰

c. Bireyin Tutumu

Son olarak bireyin tutumunun eğilime etki ettiğini söylemek istiyoruz. Bireyin iradesini kullanıp kullanmaması bir davranışın değişmesi için önemli olduğu gibi, eğilimin eğitilmesi (ortaya çıkarılması veya düzeltilmesi, geliştirilmesi veya korunup sürdürülmesi) açısından da önemlidir. Kişinin herhangi bir eğilimi kendi haline bırakarak artması veya eksilmesi hususunda bir şey yapmaması, o eğilimin kendi kendine kontrolsüz olarak gelişmesine razı olmasıdır. Aynı şekilde olumsuz bir eğilim de olsa onu yanlışlığa da sürükleyecek olsa yardım etmesi, onu artırmaya çalışması veya körüklemesi de yine eğilimi etkilemektedir.

“Her bir davranışın altında yatan binlerce sinirsel süreç, saniyenin binde hatta milyonda biri kadar ufak birimlerle ifade edilebilen kısa bir zaman süresi içinde sinir sisteminde gerçekleşmektedir. İnsan sinir sistemi çok yönlü ve karmaşık davranışların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Ancak bu davranışların, kişilerin doğuştan getirdikleri özelliklerle mi yoksa sonradan çevreden öğrenerek kazandığı özelliklerle mi gerçekleştirildiği konusu araştırılarak; kişinin doğuştan getirdiği (kalıtım) davranış özellikleri ile, öğrenme sonucu ortaya çıkan davranış özellikleri karşılaştırılmış ve şu sonuca varılmıştır: Kalıtım, bireyin temel eğilimlerini ve davranışın alt ve üst sınırlarını belirler. Çevrenin sağladığı imkanlar da bu alt ve üst sınır arasında davranışın nerede ve ne zaman oluşacağını tespit eder. Çevre şartları değiştikçe bu süreç kendini tekrar eder. Ancak çevrenin zenginliği, fakirliği, destekleyici veya engelleyici oluşu, bu dağılım içinde zekâ bölümünün nerede gerçekleşeceğini tespit eder.”²²¹

²²⁰ Charles Morris, a.g.e., s. 76; Richard Rende, “The Limits of Genetic Influences: A New Horizon for Behavior Genetics.” *Psychological Inquiry*, vol. 6, no. 2, 1995, pp. 157–161. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/1449786

²²¹ Necati Kara, *Kur'an'da Beden Dili*, Bilge yay., İstanbul, 2004, s. 134.

II. BÖLÜM:

KUR'AN VE EĞİLİMLER

Kur'an-ı Kerim'in öncelikle insan psikolojisine daha sonra da eğilimlere bakışını ele aldığımız bu bölüm, çalışmamızın tefsir ilmine bakan yönünü teşkil etmektedir. Birinci bölümde yaptığımız kavramsal analizleri de kullanarak çeşitli kriterlere tabi tutarak seçtiğimiz dokuz eğilimin, Kur'an'ın bakışıyla eğitilebilir olup olmadıklarını değerlendirmeyi hedefledik. Öncelikli olarak insana ait, psikolojik ve davranışa dökülebilen eğilimleri seçtik. Asıl kriterimiz ise bu eğilimlerin Kur'an'da yer alıyor olmasıydı. Ayrıca Kur'an'da bu eğilimlerin insana dair oluşuna vurgu yapılmış olmasına ve bu eğilimlerin eğitime dair ipuçlarının bulunmasına dikkat ettik. Yine birinci bölümde zihin, kalp ve nefis olarak yaptığımız sınıflandırmayı kesin hatla içermese de buradaki eğilimlerimizi tasnif etmek için kullandık.

A. İNSAN PSİKOLOJİSİ VE KUR'AN

Kur'an ile psikoloji arasında bir ilişkinin varlığı ikisinin de “insan” ortak paydasında bulunuyor oluşlarından ileri gelmektedir. Psikolojinin sosyal bir bilim olmasıyla beraber pozitif bilimlerin verilerini de özellikle son yıllarda sıklıkla kullanıyor olması, onun Kur'an-ı Kerim ile tamamen ayrı kulvarlardaymış gibi algılanmasına neden olmaktadır. Ancak Kur'an'ın insana bakışındaki hassasiyet, olumlu olumsuz tüm yönleriyle bir bütün olarak ele alışı ve psikolojinin yöntemi olarak kabul edilmiş birçok metoda asırlar öncesinden işaret etmiş olması gibi nedenlerle aslında bu ikisinin bağlantısı yadırganmayabilir. Ayrıca psikoloji bilimi, Kur'an'ın insanın psikolojisini nasıl anlattığı ve nasıl anlamamızı istediği noktasında yardımcı olabilecek bir bilim olarak da kabul edilebilir.

Çalışmamızın bu bölümünde Kur'an-ı Kerim'in insanı ve onun psikolojisini önemsiyor olduğuna, eksiklikleriyle, üstünlükleriyle diğer canlılardan ayırarak kendi eğitimine tabi tuttuğuna, böylelikle eğilimlerin eğitilmesi konusuna kaynaklık ettiğine değinmek istiyoruz.

1. Kur'an'ın İnsan Psikolojisine Bakışı

Kur'an-ı Kerim, insanı tüm yönleriyle açıkça ortaya koymaktadır. İnsanın yeryüzüne halife²²² olacak kadar donanımlı ve değerli olduğunu vurguladığı gibi kendini yeterli gördüğü zaman Rabbine karşı meydan okuyacak kadar da azgın olabileceğini²²³ dile getirir. Asla başıboş bırakılmayacağını²²⁴ söylerken ve iman edip salih amel işleyenlerin cennetle müjdeleneceğini²²⁵ de haber verir.

Kur'an-ı Kerim İslam dininin kutsal kitabı olmasının yanı sıra hitap ettiği insanı tanıtan, özellik ve zaafı hakkında detaylı bilgi ve tecrübe aktaran eşsiz bir kitaptır. Bu özelliği onun insana bir kıymet addedişinden gelmektedir. Bu kıymet ise insanın iniş çıkışlı gelgitlerle dolu iç dünyasına yeri geldiğinde fırtınalı yeri geldiğinde ise sakin bir denizi andıran iç dünyasını mamur etmekle başlar. Kendisinin yaratıcısı tarafından anlaşıldığını bilmek, hissettiklerinin hemen her canlıda bulunabilecek duygular olduğunu yine Yaratıcısının dilinden duymak insanı rahatlatacaktır. Bunun yanında Rabbinin hoş karşılamadıklarından sakınabilmek için yine onun gösterdiği yol ve yöntemleri uygulamak da işini kolaylaştıracak, insan rüzgârda savrulan pusulasız bir gemi olmaktan kurtulacaktır. Zira *“Kur'an, insanlığın amacının gerçeğe en uygun biçimde ortaya konabilmesi için bunu en uygun yollarla açıklar, mükemmel bir dünya görüşü sunar ve bu dünya görüşüne uygun olan ahlaki değerleri ve pratik kanunları kapsar.”*²²⁶ Böylelikle birey, varlık amacını bilmiş, dünya görüşünü öğrenerek hayatını anlamlandırmış, çantasına azık olarak konulan ahlaki değerler ve pratik kanunlarla hayat yolculuğunu sürdürmüş olacaktır.

Bunların yanı sıra Kur'an'ın insanlığa rehberlik ederken sergilediği pedagojik yaklaşımlar

²²² Bakara 2/30.

²²³ Alak, 96/6-7

²²⁴ Kıyamet 75/36.

²²⁵ Ankebut 29/58.

²²⁶ S. Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *İslam'da Kuran*, çev. Erdinç, Ahmed, İstanbul, 1988, s. 13-18.

onu bir pedagoji kitabı yapmaz. Bilakis bugünkü pedagoji ve psikoloji bilimlerinin kullandığı yöntemleri asırlar öncesinden kullanarak kaynak olma özelliği taşıyan bir kitaptır. Onun metotları bugün de geçerliliğini korumaktadır.

*Asıl olarak Kur'an, insanları hidayete erdirmek, onları tevhid inancına çağırarak, düşünce ve yaşamda yeni bir takım değer ve stilleri öğretmek, içinde insan ve toplumun hayrının olduğu tutarlı doğru davranışları öğrenmelerine rehberlik etmek, dünya ve ahiret yaşantısında insan mutluluğunun gerçekleşeceği insanî kemali elde edecek derecede nefsi, sıhhatli bir şekilde terbiye edecek, sağlam gelişimini temin edecek yollara yönlendirilmek için inmiştir.*²²⁷

Eğilimlerin eğitilmesi konusunda Kur'an'dan kaynak bulmaya çalıştığımızda, onun muhatabının eğitiminde kullandığı çeşitli yöntemleri karşımıza çıkmaktadır. Bu yöntemler insan eğilimlerini teşhisle başlayıp, tedaviye kadar aşama aşama tarif ederek çözüme ulaştıracak ifadeler içerir. Tüm çabanın neticesinde herhangi bir faaliyetinin insanı günaha götürmesinin akıbetini de cehennem azabı ya da alaşağı edilmek²²⁸ veya kalplerini mühürlenmek²²⁹ olarak gösterir.

Kur'an'ın kullandığı yöntemlerin başında olumlu bir özellikten çok olumsuz özellik üzerinde durmak gelir; “Kur'an, insanı inanç, davranış ve karakterine göre değerlendirir. İnsanın olumsuz karakterleri üzerinde, olumlu karakterlerinden daha çok durarak bunların eğitilmesini amaçlar. Karakter açısından olumsuz insan tiplerini sık sık tasvir eder. İnsanın aceleciliğinden, nankörlüğünden, cimriliğinden, kıskançlığından ve daha birçok karakter özelliğinden²³⁰ bahseder. Bunların yerine olumlu karakterlerin insana kazandırılmasını hedefler.”²³¹

Ayrıca Kur'an, davranışı düzeltmenin yolunun düşüncenin değişmesinden geçtiği görüşündedir: “Herhangi bir insanın şahsiyetinde veya davranışlarında düzenleme ve değişiklik yapabilmek için zorunlu olarak o kişinin düşüncelerini ve yönelişlerini düzeltmek veya değiştirmek lazımdır. Çünkü insanın davranışı, büyük ölçüde düşünce ve

²²⁷ Necati, a.g.e., s. 229.

²²⁸ Ali imran 3/11.

²²⁹ A'râf 7/100.

²³⁰ Lokman 31/12, Fecr 89/15-20, Şura 42/48, Hud 11/9, İbrahim 14/34, İnsan 76/2, Bakara 2/155, Enbiya 21/37, İsra 17/11, Taha 20/114, Nisa 4/128.

²³¹ Hasan Basri Çantay, *Kuran-ı Hakîm ve Meal-i Kerim*, İstanbul, 1980, s.524-526.

yönelişlerinin etkisi altında gerçekleşmektedir.”²³² Öğrenme faaliyeti, esasında düşünceler, yönelişler, tavırlar ve davranışların değiştirilmesi ve düzenlenmesinin içinde tamamlandığı bir eylemdir.²³³ Böylelikle Kur'an düşüncede de davranışta da istikameti benimseyerek bunların uyumlu olması için muhataplarını eğitmektedir. Bu eğitim de Kur'an'ın insana iyi gelen öz niteliği ile yapmaktadır:

*Şüphesiz Kur'an'da insan ruhunu teshir eden gayet büyük nitelikte, yüksek bir ruhsal aktivite bulunmaktadır. Kur'an kişinin vicdanını harekete geçirmekte, almaş ve duygularını keskinleştirmekte, ruhunu takviye etmekte, idrak ve düşüncesini uyarmakta, basiretini aydınlatmaktadır. Bir insan, Kur'an etkisinde kaldığında bambaşka bir insana dönmekte, sanki o yeni yaratılışla yaşam bulmuş gibi olmaktadır.*²³⁴

Kur'an-ı Kerim'e göre insan eğitimi, tevhide imandan başlar, takvâ ile devam eder; namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerle pratiklik kazanır. Sabır, zikir, tövbe gibi uygulamalarla desteklenir.²³⁵ Buradan da Kur'an'ın şekilsel bir müslümandan öte hem görüntüsü hem davranışları hem düşüncesi hem alışkanlıkları hem sabrı hem de tüm yönleriyle iç dünyası ile bir bütün olarak kâmil bir insanı oluşturmayı hedeflemekte olduğu anlaşılabılır.

2. Kur'an'ın Eğilimlere Bakışı

Birinci bölümde genişçe tanımlarını ve özelliklerini verdiğimiz eğilim kavramının Kur'an'da ele alınışını, Kur'an ve Psikoloji kavramlarını bir araya getiren Osman Necati'nin bakışıyla değerlendirmek istiyoruz.

Necati, Kur'an'da geçen insan davranışlarının bir kısmını “motiv” olarak adlandırmaktadır. Diğer kısmını korku, öfke, sevgi, sevinç, hoşnutsuzluk, kıskançlık, haset, üzüntü, pişmanlık gibi bazılarının insan ve hayvanda ortak bulunduğu ve onları yaşamaya ve hayatta kalmaya zorlayacak olan reaksiyonlar (emotion) olarak

²³² Necati, a.g.e., s. 242.

²³³ Necati, a.g.e., s. 243.

²³⁴ Necati, a.g.e., s. 230.

²³⁵ Necati, a.g.e., s. 242-266.

isimlendirmektedir. Bu reaksiyonlar işlevselliği bakımından aynı zamanda insanın ihtiyacıdır. Düşünme, öğrenme, unutma ve hatırlamayı da yine çoğunlukla insana özgü ve insanda anlamlı duran davranışlar olarak ayrı ayrı değerlendirmiştir.²³⁶

Necati'nin kitabında motiv ve reaksiyon olarak ayrı ayrı ele alınan Kur'an'da geçen insan davranışları, bizim çalışmamızda "eğilim" olarak tek kavram üzerinde değerlendirilmektedir. Ancak Necati'nin bu ayrımı²³⁷, insan davranışlarının bir kısmının adeta bir kalıp olarak doğuştan geldiği, diğer bir kısmının da insan hayatı süresince durum ve şartlara göre değişkenlik gösterecek özellikte ortaya çıkmaları itibarıyla tezimizdeki söylemimize de dayanak noktası olmaktadır. Motivler canlılığı ve türü sürdürmek üzere her insanda olmazsa olmaz bulunan eğilimlerken reaksiyonlar, her bireyde farklı şekilde ortaya çıkabilecek nitelikleri olan artırılabilir, eksiltilebilir veya aynen sürdürülebilir özellikleri ile -yani eğitilebilir oluşlarıyla- mevcut, kişisel varlığı sürdürmek görevinde olan eğilimlerdir.

Bu sebeple bu ayrım, insan eğilimlerinin -yukarıda eğilim tanımlanırken de değinildiği gibi- bazı kategorik temellerinin bulunması ve bu temellerin bazı içsel veya dışsal faktörlerin etkisiyle artması, azalması veya mevcut halinde kalması fikrimizle örtüşmektedir. Ancak biz bu eğilimleri zorunlu oluşları yönüyle değil insanlarda bulunma sıklığına göre değerlendirmeye aldık. Ayrıca Necati'nin reaksiyonları duygu olarak ele almasının yanında biz, eğilim ile duyguyu ayırmaktayız. Örneğin bireyin duyduğu korkunç kıskançlık duygusunun ancak davranışa döküldüğünde ve bir fiil hali ifade ettiğinde eğilim özelliği kazandığını savunmaktayız. Hal böyle olunca dilimizde de ayrı ifadeleri bulunan duyguyu eğilimden ayırmış olmaktadır.

Yine Necati'ye göre Kur'an, doğal olan motivlerimizin bastırılmalarını emretmemekte ancak düzenli bir şekilde tatmin edilmelerini, baskı altına alınmalarını, fert ve toplumun faydasına elverecek şekilde sıhhatli olarak yönlendirilmelerini tavsiye etmektedir. Böylece fert, motivlerinin kendisine hâkim olduğu, kendisini yönlendirdiği bir duruma gelmek yerine motivlerin üzerinde otorite sağlayabilen ve onları yönlendirebilen biri

²³⁶ Necati, *a.g.e.*, s. 17.

²³⁷ "Motiv ile reaksiyonlar arasında büyük bir ilişki bulunmaktadır. Normal olarak motivler, vicdani ve duygusal reaksiyonlarla birliktedir. Reaksiyonlar, motivler gibi davranışları yönlendirir. Korku reaksiyonu insanı tehlikelerden kaçmaya; öfke, nefsi savunmaya bazen de düşmanlığa itmekte; sevgi ise sevilene yanasmaya yönlendirmektedir." (s.57) burada bir ayrım gözetse de birlikte ve birbirlerini destekleyerek var olduklarını söyler.

haline gelmektedir.²³⁸ Bizim de Kur'an'ın genel yaklaşımından anladığımız kadarıyla o, insan eğilimlerini önemsemektedir. Kur'an, kimi eğilimi artırmayı, kimini azaltmayı, kimini de sürdürmeyi teşvik eden ayetler içermektedir. Bunlar dünya hayatı boyunca insan olmanın gereklerini yerine getirmeye yardımcı olması bakımından Kur'an'ın varlık amacıyla²³⁹ da örtüşmektedir.

Böylelikle Kur'an'da geçen insan davranışlarından eğilim bildirenlere Kur'an'ın nasıl baktığını Profesör Osman Necati'nin Kur'an ve psikoloji kitabı üzerinden ve kendi tezimiz bağlamında değerlendirmiş olduk.

B. KUR'AN'DA GEÇEN BAZI EĞİLİMLER

Bu bölümü Kur'an-ı Kerim'de geçen bazı eğilimlerin eğitilebilirliğini değerlendirmeye ayırdık. Çalışmamızın bir diğer yönünü teşkil eden bu bölümde, insan eğilimlerini zihin, kalp ve nefis eğilimleri olarak üç ayrı başlık altında ele alacağız. Eğilimlerin, Kur'an-ı Kerim'de kendi varlıksal özelliğinin görünür bağlamından uzak kelime ve kelime gruplarıyla birlikte ifade edilmesi bu ayrımın esas nedenidir:

*“(Seni yalanlayanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar da elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.”*²⁴⁰

Bu ayette, aklın görevi olan düşünme ile gözün görevi olan görme faaliyeti “kalbe”²⁴¹ atfedilerek görünür bağlamından uzak anlamlar kastedilmiştir. Bu ve bu gibi ayetlerdeki bazı kavramlar, Kur'an-ı Kerim'in bütünlüğü içerisinde beklenenden başka bir bağlamda kullanıldığında etkinliğini daha da artırmıştır. Kendi bağlamındaki kelime ve kelime gruplarıyla birlikte gelen eğilim ifade eden ayetler de konumuz çerçevesinde bizim de vurgulayacağımız gibi eğilimin eğitiminin gerçekleşmesi açısından tesirli görünmektedir.

²³⁸ Necati, a.g.e., s. 44.

²³⁹ “Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidayet ve rahmet kaynağı, Allah’a gönülden bağlananlar için bir müjde olarak indirdik.” (Nahl 16/89)

²⁴⁰ Hac 22/46

²⁴¹ Kalbin düşünmesi ile ilgili ayrıca bkz. Fatma Çalık, Bir Semantik Analiz Denemesi: Kur'an'da ‘Kalp’ Kavramı, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2011 s. s. 167-190.

Biz de bu bölümde, Kur'an'ın kesin hatlarla birbirinden ayırmadığı ve bazılarını görünür bağlamından uzak kelimelerle ifade ettiği eğilimlerin birkaçının ortak alanlarını bu üç temelde alacağız. Çalışmamızda araştırmak üzere eğilimleri, düşünsel ve akli oluşları, kalbe veya nefse dair niteliklere sahip olması durumlarına göre seçtik. Ayrıca, zihnin eğilimleri, kalbin eğilimleri ve nefsin eğilimleri diye kullandığımız bu başlıklar, önceki bölümde eğitilebilirlik kavramını tanımlarken kullandığımız sınıflamanın bir diğer yüzünü de oluşturmaktadır.

1. Zihnin Eğilimleri

“Zihin birçok şeyleri elinde tutan geniş bir kelimedir. Nasıl *şehir* kelimesi içinde bir sürü ev, sokak, çeşme, bahçe vs. varsa, *zihin* kelimesinde de düşünme, anlama, belleme, hatırd tutma, dikkat etme, hayal kurma... vs. vardır.”²⁴²

Bu bölümde Kur'an-ı Kerim’de geçen ve bizim zihne ait bir eğilim olarak gördüğümüz üç eğilimden bahsedeceğiz. Bu eğilimler düşünme, anlama, fark etme, reddetme, benimseme gibi zihinle alakalı işlemlere ait olduğundan onları bu başlık altına aldık. Ancak tamamen zihne dair olduklarını, kalp veya nefis eğilimleriyle belirli sınırları olduğunu söylememek fazlasıyla yanlış olacaktır.

Ele alacağımız üç eğilim, merak yani bilmeye ve öğrenmeye yönelik eğilim, doğruyu benimseme eğilimi ve eski fikirlerde sabit kalma zihne ait süreçlere dahil olduğundan bize göre zihnî eğilim olma niteliği kazanmaktadır.

“Zihnin üç temel kabiliyeti veya başka bir ifadeyle yetisi olduğu ileri sürülmüştür; yani vukuf (bilme), teessür (duyma), ve irade (isteme); her zihnî olayın da bu yetilerin çalışma ve etkilerinin bir sonucu olduğu farz edilmiştir. Vukufta duyu algısı, hafıza, iç gözlem, sezgi, mantıksal çıkarım ve bilginin başka kaynakları; teessürde duyum, coşku, ruh durumu, kişilik özelliği ve diğer duyuş tezahürleri; iradede ise dürtüler, istekler, niyetler, kararlar, seçimler, çalışıp çabalamalar, eylemler, iradenin işlemlerini etkileyen ve sergileyen her türlü etki söz konusudur.”²⁴³ Bu üç yeti, zihnin faaliyetlerinin bir sonucu

²⁴² Ziya Dalat, *Çocuk ve Genç Ruhu*, Ankara yay., Ankara 1956, s.250.

²⁴³ Jerome A. Shaffer, *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç Ruh ve Ötesi*, çev: Turan Koç, İz yay., İstanbul, 1991, s. 18.

olan eğilimlerin merkezinin yine zihin olduğunu göstermektedir.

“Zihinsel olayları, kesişen, çakışan, kimi yerde paralel giden, kimi yerde birbirinden uzaklaşan yolların oluşturduğu büyük bir ağ olarak düşünebiliriz. Böyle bir ağda, bir hatlar demeti oluşturacak şekilde bir araya gelen çok sayıda yolun bulunduğu bölgeler de olacaktır. Buna göre biz, vukuf, teessür ve iradede oluşan kutsal üçlüyü çok büyük sayıda zihinsel olayların bir araya gelmesi olarak düşünebiliriz.”²⁴⁴

“Kur'an'ın anlaşılacak ve gereği yapılmak için indiğini; Kur'an ayetleri üzerinde düşünülmesi, içindeki hikmetlerin kavranmaya çalışılması ve hükümleri arasındaki ilişkilerin tespit edilmesi gerekliliğini göz önüne aldığımızda, yapılacak tüm bu şeylerin zihni bir faaliyet gerektirdiği ortaya çıkacaktır. Verimli bir zihni faaliyet de belirli bir eğitime ve belirli bir disipline ihtiyaç duyar. Ancak bu şekilde zihin güçlenir ve belli bir olgunluğa ulaşır.”²⁴⁵

Bu nedenle de çalışmamızın perspektifi olan Kur'an-ı Kerim'i, zihne ait eğilimleri anlamada ilk kaynak olarak kullanacağız. Onun kullandığı metotların²⁴⁶ zihni anlama ve onu verimli kullanma açısından önemi ortadadır. Zihni süreçleri ilgilendiren, düşünme, benimseme, yorumlama, değerlendirme, sonuca varma gibi eylemlerle ilişkili olan eğilimleri bu bölümde Kur'an açısından değerlendireceğiz.

a. Öğrenme ve Bilmeye Yönelik Eğilim ve Merak

Öğrenme ve bilme zihnin aktif faaliyetleridir. Zihinsel problemler yaşamayan normal bireylerin hemen hepsinin bir şeyleri öğrenmeye ve bilmeye yönelik bir meyli ve yatkınlığı vardır. Bunlar gündelik bilgiler de olsa, kâinatın işleyişine ilişkin bilimsel bilgiler de olsa her insan, ihtiyacına, durumuna, mizacına veya kapasitesine göre herhangi bir bilgiyi alma eğilimindedir. Bu durum genellikle gerçek veya doğru diye ifadelendirebileceğimiz, bireyin işine yarayacak veya onu tatmin edebilecek nitelikte olan bilgiler üzerinde gerçekleşir. Yani kimse yalanın ve yanlış bilginin peşine düşmez, düşse de doğruluk-gerçeklik ayırımına vardığında bundan memnun olmayacaktır.

²⁴⁴ Shaffer, *a.g.e.*, s. 22.

²⁴⁵ Yaşar Fersahoğlu, *a.g.e.*, s. 24-25.

²⁴⁶ Kur'an-ı Kerim'in zihni eğitirken kullandığı metotlar için bkz.; Yaşar Fersahoğlu, *a.g.e.*, s. 150-570.

İnsanın nazarında bilimin değerini artıran ilk şey bilimin sadece insana has olmasıdır. İkincisi insanın bilme isteğini, merakını tatmin etmesidir. Üçüncüsü ise bilimin özü gereği tarafsızlığı ve rasyonelliği ile insana nesnel düşünme ve ahlaki davranmayı salık vererek kişiye olumlu karakter ve alışkanlık özellikleri aşılmasıdır.²⁴⁷ Bu üç neden aslında bilimin insan için hem öze ait olmak hem ihtiyaca binaen olmak hem de etik nedenler dolayısıyla önemli olduğunu gösterir.

“Yüce Allah, bütün canlı varlıklar arasında sadece insana yaratıcı akıl/zekâ vererek, kendisini çevreleyen tabiatı bilinçli biçimde kullanma yeteneği ile donatmıştır.”²⁴⁸

*“Herkeste, bir merak eğilimi vardır, hiç olmazsa, bazı şeyleri anlamaya ve öğrenmeye meraklıdır. Merak eğilimi, geliştirilir ve doğru yönlendirilirse, “gerçeği sevmek”, “gerçeğe bağlı olmak” şeklini alır. Gerçek, onlar için en yüce amaç olur.”*²⁴⁹

Gerçeği aramak ve bulmak için akılcı ve mantıklı düşüncenin birlikte oluşması gerekir. Mantık, aklın kişisel ve duygusal yönlerinin (niteliklerini) telafi edici olur.²⁵⁰

Merak aslında, insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli yetisinin, aklının gereğidir. Merak olmazsa bilgi ilerleyip gelişmez. Yeryüzünün halifesi insanın orayı mamur edebilmesi için merak duygusuyla hareket ederek icatlar ortaya çıkarması ve üretmesi gerekmektedir. “Öğrenme ve merak duygusu iyiye yönlendirildiğinde, bilimsel çalışmalara, kitap okumaya, keşiflerde bulunmaya, araştırma yapmaya, çevresinde gördüğü makine vb. teknik araçlarla uğraşmaya götürebilir.”²⁵¹ “Yüce Allah insanın bilgi elde etmek için doymak bilmeyen arzusunu, yeryüzünü miras alması ve orada oturmasına yardımcı olmasına bağlamıştır.”²⁵²

*“Adem’e bütün isimleri öğretti.”*²⁵³

*“Göklerde olanları, yerde olanları, hepsini sizin buyruğunuz altına vermiştir.”*²⁵⁴

²⁴⁷ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İnsan*, Nursan yay., İstanbul, 2002, s. 217.

²⁴⁸ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yay., İstanbul, 1990, s. 1019.

²⁴⁹ Mehmet Zeki Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII/2, Sivas, 2003, s. 152.

²⁵⁰ Nail Karakuşçu, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, 2. Baskı, Ankara, 1998, s.188.

²⁵¹ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, Şule yay., İstanbul 1997, s.152.

²⁵² Seyyid Muhammed Nakib Attas, Muhammed Kutub, *İslami Eğitim Araçları ve Amaçları*, Endülüs yay., İstanbul, 1991, s.85.

²⁵³ Bakara 2/31.

²⁵⁴ Casiye 45/13.

“Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin en büyük kerem sahibidir.”²⁵⁵

Kur'an, insanı sadece tabiattaki fenomenler üzerinde düşünmeye, ilmi araştırmalar yapmaya sevk etmemektedir. O, aynı şekilde insanı, nefisini, biyolojik ve psikolojik oluşumunun gizemini düşünmeye de teşvik etmektedir. O, böylece insanı, biyolojik, fizyolojik, tıbbi ve psikolojik sahalarda keşiflerde bulunmaya çağırmaktadır.²⁵⁶

“Onlar, kendi nefisleri (nin yaratılış incelikleri) hakkında hiç düşünmediler mi? Hem Allah gökler ile yeri ve ikisi arasındakileri ancak hak ve hikmete uygun olarak ve belirli bir süre için yaratmıştır. Şüphesiz insanların birçoğu Rablerine kavuşacaklarını inkâr ediyorlar.”²⁵⁷

Bilme ve öğrenmeye merak eğilimine Kur'an-ı Kerim'den verilebilecek en sarıh örnek Hz. İbrahim'in yaratıcısını bulma serüveninin anlatıldığı kıssa kabul edilebilir;

“Hani İbrahim babası Âzer'e, "Sen putları ilah mı ediniyorsun? Şüphesiz, ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum" demişti. İşte böylece İbrahim'e göklerdeki ve yerdeki hükümler ve nizamı gösteriyorduk ki kesin ilme erenlerden olsun. Üzerine gece karanlığı basınca bir yıldız gördü. "İşte Rabbim!" dedi. Yıldız batınca da "Ben öyle batanları sevmem" dedi. Ay'ı doğarken görünce de "İşte Rabbim!" dedi. Ay da batınca, "Andolsun ki, Rabbim bana doğru yolu göstermezse mutlaka ben de sapıklardan olurum" dedi. Güneşi doğarken görünce de "İşte benim Rabbim! Bu daha büyük" dedi. O da batınca (kavmine dönüp), "Ey kavmim!" Ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım" dedi. "Ben hakka yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben Allah'a ortak koşanlardan değilim.”²⁵⁸

İbrahim (As.), kâinatı ve kendisini yaratan bir yaratıcının bulunması gerekliliği problemini hissedince, kendisinde evrenin tanrısı ve yaratıcısını bilme amacına ulaştıracak düşünceye iten kuvvetli bir dürtünün varlığını hissetti. Onun bozulmamış

²⁵⁵ Alak 96/3-5.

²⁵⁶ Necati, a.g.e., s.114.

²⁵⁷ Rum 30/8.

²⁵⁸ En'am 6/74-79.

doğası, saf ruhu ve üstün aklı kendisinde böyle bir dürtünün meydana gelmesine yardımcı olmuştu. Bu da Allah'ın kendisine olan bir hediyesi ve muvaffakiyetiydi.²⁵⁹

Daha sonra Hz. İbrahim, bilgi ve açıklama toplamak üzere gözetleme aşamasına geçti. Putların hiçbir güç veya etkiye sahip olmadıklarını biliyordu: “İbrahim şöyle dedi: ‘Öyle ise siz, (hâlâ) Allah’ı bırakıp da size hiçbir fayda, hiçbir zarar veremeyecek şeylere mi tapacaksınız?’”²⁶⁰

Bu aşamada öncelikli olarak kendisine yüce görünen varlıklara yöneldi. Gökyüzüne, yıldızlara, aya, güneşe baktı.²⁶¹ Bazı faraziyeler ortaya koydu; gece olunca parlayan bir yıldız için “işte bu tanrıdır dedi”; gündüz olunca kaybolduklarında “batıp gidenleri sevmem” dedi. Karanlık içinde parıldayan aya baktı, gündüz ışıldayan güneşe baktı; bunların hiçbirisi onun tanrısı olamazdı. Tüm hipotezlerini bir bir değerlendirdi. Sonunda “Tanrı, topyekûn yıldızların, yerin ve göklerin ve bunlardaki bütün varlıkların yaratıcısıdır.”²⁶² dedi ve yüzünü O’na çevirdiğini haykırdı.

Hz. İbrahim’in merakı onu yaratıcısını bulmaya sevk edecek güçlü bir eğilimdi. O, kendisini ve kâinatı kimin yarattığını ciddi şekilde merak ediyordu. Bu merakını besleyen içsel uyarıcı, onun bozulmamış fitratı ve onu diğer varlıklardan ayıran üstün aklı idi. Dışsal uyarıcı ise kavminin kendilerinden hiçbir güç veya etki beklenmeyecek olan putlara ısrarla tapınmalarıydı. Merak ile sorgulama süreci başladı ve Hz. İbrahim düşünsel süreçler sonunda Yüce yaratıcının varlığı fikrine ulaştı. Merakını giderirken de asılsız düşünceler üzerinden değil sağlam temelli hipotezler üzerinden ilerledi. Böylelikle diyebiliriz ki, Hz. İbrahim’in Allah'ın varlığını bulması, problem çözme basamakları ve düşünce aşamaları takip edilerek ilerleyen zihni bir süreçtir.

Bilmeye ve öğrenmeye yönelik eğilimin bir diğer ucunu da problem çözme oluşturmaktadır. Çünkü insan, yaşam serencamında düzenin intizamın yanında pek çok sorun ve problemle de karşılaşmaktadır. Problemlerin asıl nedeni çözümünün bilinmediği halde merak edilmesidir. Bilinmektedir ki insan hallinin nasıl olacağını merak etmediği bir sorunu sorun kabul etmez ve onu çözmeye de girişmez.

²⁵⁹ Necati, a.g.e., s.118.

²⁶⁰ Enbiya 21/66.

²⁶¹ “İşte böylece İbrahim’e göklerdeki ve yerdeki hükümler ve nizamı gösteriyorduk ki kesin ilme erenlerden olsun.” (En’am 6/75)

²⁶² Necati, a.g.e., s.118-119.

“Kur’an insanda zihni faaliyetlerin sürekliliği esasını getirmiştir. Ona göre insan şuuru, insan zihni her an uyanık ve hareket halinde olmalıdır. Zira Allah zaman ve mekânda değişmeyen kanunlar koyduğu gibi değişen kanunlar da koymuştur. Bu değişen şartlara değişik çözümler getirmek için açık kapılar da bırakmıştır. Değişen hayatın İslam’a intibakını sağlamanın en akılcı yolu bu kapıların nasıl açılacağı ile ilgili gerçek çözümü bulabilmektir. Bu da zihninin sürekli hareketini gerekli kılar.”²⁶³

Kur'an-ı Kerim'in, problemlerin çözümü konusunda hassas ve özgür düşünme evrelerini nasıl izah ettiğini özellikle Hz. İbrahim'in kıssasında görmekteyiz.²⁶⁴ “Kur’an, problemin çözümünde düşüncenin genel olarak izleyeceği yolun açık örneklerini vermektedir. Biz bunu, İbrahim (As.)’ın kıssasında, evreni yaratan yüce tanrıyı bilmeye ulaştıracak düşüncenin tabi olduğu yöntemde bulmaktayız.”²⁶⁵

*“Kur’an kendi üslup ve ifade biçimleri ile de zihnî egzersiz gerektiren bir problem niteliğindedir. Bu durumu, sıradan insanların anlayabileceği ifadelerin bulunduğu gibi ancak mütehassısların anlayabileceği ifadeler ve bugün hiç kimsenin anlayamayacağı ifadelerin de var olmasından anlayabiliyoruz. Eğer alfabe kolaylığında indirilip, herkesin onu hiçbir zihnî mümareseye gerek kalmadan okuyup ve anlayabilseydi, insan zihni, semizleyen bir tavuk gibi yerinde oturup kalacaktı. Bu, insan zihninin gelişmemesi, dolayısıyla hayatın durması demektir.”*²⁶⁶

Merak eğilimi, okuma, tartışma, gözlemlene, düşünme, soru sorma gibi bilgi edinme yolları ile insanın inkişafına sebebiyet verecek fitri bir eğilimdir. Bu eğilim kalıtsal yollarla bireye geçebileceği gibi eğitim ile gelişip ilime kapı aralayabilir. Bu eğilimin olumsuz yönde işlemesi durumda da tecessüs halinin ortaya çıkabileceği, insanların kusur ve eksiklikler dolayısıyla gizlediklerini açığa dökmeye meyilli bireylerin kişilerarası sorunlara yol açabileceği unutulmamalıdır.

Sonuç olarak, öğrenme ve bilmeye yönelik eğilim ile merak eğiliminin, her insanda yaratılıştan var olan, her bir kimsede bir miktar bulunan, eğitildiği takdirde artıp yeni icatlar ortaya çıkararak dünyayı mamur etmesinin yanında, devamlılığı halinde insanın iç

²⁶³ Fersahoğlu, a.g.e., s. 521.

²⁶⁴ Necati, a.g.e., s.118.

²⁶⁵ Necati, a.g.e., s.117.

²⁶⁶ Fersahoğlu, a.g.e., s.544.

huzurunu sağlayacak bilgilerle tatmin olmasına da vesile olacak önemli eğilimler olduğunu düşünmekteyiz. Üstelik bu eğilimlerim eğitim yoluyla ortaya çıkarılabilir geliştirilebilir ve sürdürülebilir olduğunu söylemekte yarar görmekteyiz. Çünkü merak eğilimi insanda doğuştan var olan bir eğilim olmasına rağmen çocukluk çağından itibaren alınan sistemli eğitim ile ortaya çıkarılabilir, geliştirilebilir ve sürdürebilirdir. Ancak bu eğilimin “kullanılmayan organ körelir” prensibinde olduğu gibi aktif tutulmaması halinde de geriye gideceği unutulmamalıdır.

b. Doğruyu Benimseme

Doğruluk, “yani sıdk; niyette dürüstlük, söz ve davranışların doğru ve gerçeğe uygun olması anlamında bir ahlak terimidir. Kur’an sözlüklerinde *"vakıaya uygun hüküm ifade eden söz, yalanın karşıtı"* diye tanımlanan sıdk kelimesi ayet ve hadislerle diğer İslami kaynaklarda *"hakikati konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, dürüst ve güvenilir olmak, vaadine sadakat göstermek"* anlamında mastar; *"hakikati ifade eden, gerçeğe uygun olan söz, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik"* anlamında isim olarak kullanılır. Bir şeyin objektif gerçekliği *hak*, bunun aslına uygun biçimde anlatılması *sıdk* kavramıyla ifade edilir. Hak doğrunun nesnel yanı, sıdk ise sözün nesnel doğruya uygunluğudur.”²⁶⁷

“Doğruluk, başkalarına verdiğimiz cevaplar ile içimizden kendimize verdiğimiz cevapların uyumudur. Dürüstlük gösterip akla, düşünmenin yasalarına, gerçeğe münasip olarak, hak ve hakikat ölçülerine uygun şekilde düşünmek, konuşmak ve yaşamaktır. Beyan edilen ile niyet ve hareketlerin tutarlılığıdır; olduğu gibi görünmek, görüldüğü gibi olmaktır. İnsanın aklı ve kalbiyle barışık olması, dudağı ile kalbi arasında, diliyle aklı arasında bir uyumsuzluk veya çelişki bulunmamasıdır. Kişisel bütünlüğün ilk aşamasıdır: Özün, sözün, eylemin ahenk içinde olmasıdır.”²⁶⁸

Doğruyu benimsemek de yukarıdaki tanımları birebir yaşamak, hayatın tüm alanlarında doğru ve dürüst olmaktır. Bu davranış biçiminin insanın yaratılışla getirdiği özellikleri arasında bulunduğunu düşünmekteyiz. Çünkü temiz fitrat her zaman doğru olanı tercih eden bir sistemdir. Buna göre bireyin doğru ve tutarlı olana yakın durması onun

²⁶⁷ Mustafa Çağrı, “sıdk”, *DİA*, 2009, c. 37, s. 98.

²⁶⁸ Halil Ekşi, Neriman Karatekin, *Perese Değerler Eğitimi Öğretmen Kitabı; Doğruluk*, İstanbul, 2013, s. 14.

bozulmamış fitratının bir gereğidir:

*“Fitrat gerçeğe meyletme yeteneğidir. Bu yetenek, kendisine seçme şansı tanındığı zaman fitrata gerçeği seçtirir. Boş, önceden saplantıya düşmemiş ve ön yargılara takılmamış bir kişinin önüne iki seçenek konulsa, kesinlikle gerçeğe eğilim duyacaktır. Boş, geçmişin kalıntılarını kendisinde barındırmayan bir zihne sahip insana, bir İslam bir de diğer inançlar teklif edilse kesinlikle İslam’ı seçecektir.”*²⁶⁹

İnsanı doğruluğa götüren içsel uyarıcıya vicdan denilmektedir. “Vicdan, insanın içinde bulunan ahlâkî otorite, ahlâkî değerler ve eylemler hakkında hüküm verme ve yargılama yeteneğini ifade eden bir kavramdır.”²⁷⁰ Bu kavram doğuştan her insanda bulunur, yani fitridir. Vicdanın fitri oluşu da insanın doğru olana taraftar olması hususunda denetleyici bir özellik göstermesine neden olmaktadır.

“Kur’an-ı Kerim’de vicdan kelimesi geçmemekle birlikte birçok ayette insanda bulunan ve onun iradî fiillerini ahlâk ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç, kötülük yapmaktan ıstırap duyan bir ahlâkî melemeden söz edildiği, tövbenin de böyle bir vicdanî hesaplaşmanın ürünü sayıldığı²⁷¹ görülür.” “Nefsin iyilik ve kötülükleri barındıran bir şekilde yaratıldığını, nefsin arındırmanın ebedî kurtuluşa ereceğini, onu kirletenin ise ziyana uğrayacağını ifade eden ayetlerdeki²⁷² nefis kelimesi de vicdanı hatırlatmaktadır. Nefisle ilgili ayetleri yorumlayan müfessirler insanda iyiyi kötünden ayırt eden bu yeteneği dinî sorumluluk için şart olarak görmüşler, bu fitri özelliğin tabiatında fayda ve haz veren şeylere yaklaşma, zarar ve acı veren şeylerden uzaklaşma eğiliminin bulunduğunu söylemişlerdir.”²⁷³

Doğruluğun ve vicdanın tanımlarından doğruyu benimseme eğiliminin vicdan mekanizmasıyla birlikte çalıştığını çıkarabiliriz. İkisinin de fitri olduğunu göz önünde bulundurduğumuz zaman, bireyin herhangi bir seçim durumunda kaldığında doğru olanı vicdanının sesiyle seçeceğini, yanlış seçtiği takdirde de yine vicdanının etkisiyle huzursuzluk duyacağını söyleyebiliriz.

²⁶⁹ Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yay., 1997, s. 26.

²⁷⁰ Osman Demir, “Vicdan”, *DİA*, 2013, c. 43, s. 100.

²⁷¹ Nisâ 4/17-18; Mâide 5/38-39; Nahl 16/ 119.

²⁷² Şems 91/7-10.

²⁷³ Demir, “Vicdan”, s. 101.

Doğruyu benimseme eğiliminin aktif çalışması fitratın bozulmadığı selim kimseler için geçerlidir. Ruhun kabul etmeyeceği günahlara alışkanlık kazanmış bir bireyin yanlışlar arasından doğruyu bulmasının zor olacağını ve vicdanının sesinin de selim kimselerden daha kısık bulunacağını söylememiz yanlış olmaz. Birey bu duruma gelmeden; vicdanı körelmeden ve doğruya olan meyli yön değiştirmeden çocukluktan itibaren eğitilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır:

*“Ahlâk eğitiminin temel amaçlarından birisi, doğruluk alışkanlığının kazandırılmasıdır. Çocukların yalan söylememeleri isteniyorsa, yetişkinlerde şaşmaz bir doğru sözlülük kesinlikle zorunludur. Yalan söylemenin bir suç (ahlâkî kusur) olduğunu öğreten ama yine de yalan söylediği çocuklarca bilinen ana babalar doğal olarak ahlâk açısından otoritelerini yitirirler.”*²⁷⁴

“Doğruyu benimseme eğilimi insanın doğasında vardır. Bunu olumlu ya da olumsuz yönde etkileyen şeylerin başında insanın yetişme koşulları gelir.”²⁷⁵ “Bazı araştırmalar, çocukların en üstün tuttuğu, en çok önem verdiği erdemin dürüstlük olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanın doğruluğa küçük yaşta alıştırılması, en uygun olanıdır. Çocuğun dürüstlük bakımından kesin ölçülere ulaşmasının on dört yaşlarında mümkün olabileceği ileri sürülmüştür.”²⁷⁶

Ayrıca, “Kur’an’da sıdk gibi ahlâkî nitelikler imanın semantik alanına girerler. Doğruluk, Kur’an’a birinci dereceden muhatap olan Müslümanların en temel vasfıdır. Doğruluğu ve onun faziletini konu edinen birçok âyet, insanın / Müslümanın her hususta doğruluğu şiar edinmesini, doğrularla beraber bulunmasını hem sözünün hem de davranışlarının birlikte doğru olmasını tavsiye eder.”²⁷⁷

Hiz. İbrahim, Kur'an-ı Kerim'in doğruyu benimseme eğilimi için de gösterdiği güzel bir örnektir. O, -yukarıda da değindiğimiz gibi- putperest kavminin tüm akıl almaz işlerinin aksine yaratıcısını arama serüvenine girişmiş ve sonunda tüm kâinatı yaratanın kendisini

²⁷⁴ Bertrand Russel, *Eğitim Üzerine*, Çev. Nail Bezel, Say Yay., İstanbul, 1996, s. 115.

²⁷⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur'an'da “Sadâkat”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi Bahar* 2010/ 1(1) 119-155, s. 129.

²⁷⁶ Hayati Hökelekli, “Çocukta Ahlak Gelişimi ve Eğitimi”, Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlâk, Editörler: Recep Kaymakcan, Mevlüt Uyanık, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 632.

²⁷⁷ Kasapoğlu, *a.g.m.*, s. 135.

de yarattığı gerçeğine ulaşmıştır. Ona bu süreçte doğruyu benimseme eğilimi ve vicdanı eşlik etmiştir.

Doğruyu benimseme eğiliminin ve vicdanın bir diğer yüzünü de pişmanlık oluşturmaktadır. İnsanın kendini eleştirmesi ve yaptığı olumsuz bir işten dolayı pişmanlık hissetmesi, karakterinin gelişiminde de olumlu yönde etki eder. Yüce Allah, pişmanlığa yemin ettiği bu ayet ile onun günahlardan uzaklaştırmaya vesile olmasını vurgulamaktadır:

*“(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim...”*²⁷⁸

“Nefs-i levvame, kınayan nefis, vicdan adını verdiğimiz, Freud ve psikanalistlerin de “yüksek/süper ego” veya “örnek ego” adını verdikleri şeye tekabül etmektedir. Bu, yaptığı fiiller hususunda insanı hesaba çeken, kişiye hatalarını belirten, yaptığı günahlar hususunda fertte pişmanlık duygusunu meydana getiren ruhun bir parçasıdır.”²⁷⁹

İnsanlığın pişmanlıkla ilk karşılaşması Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın cennette, yere inmeden önceki duydukları pişmanlıklarıdır.²⁸⁰ İkincisi ise Habil-Kabil kardeşlerden Kabil’in kardeşini öldürmesidir. Kabil, kardeşini öldürdükten sonra, ne yapacağını şaşırarak, bir müddet onun cesedini yanında taşımıştır. İnsan cesedinin ne yapılacağı konusunda bilgisi olmadığı için bir süre kararsız kalmıştır. Yüce Allah, Kabil’e kardeşinin cesedini nasıl defnedeceğini öğretmek için bir karga göndermiştir. Karga gagası ve ayaklarıyla bir çukur kazmış ve ölmüş bir karganın cesedini bu çukura bırakıp üzerini toprakla örtmüştür. Karganın yaptıklarını izleyen Kabil, bu konudaki bilgisizliğinden dolayı teessüf etmiştir. “Yazıklar olsun bana, şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömüp gizlemekten aciz oldum!” diye söylenmiş, kendini kınamıştır.²⁸¹

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, Yüce Allah insanı normal şartlarda doğruya meyleder özellikte yaratmıştır.²⁸² Doğruyu benimseme eğilimi de Kur'an'da, fitrat kavramı kapsamında, ahlaki tutumlar çerçevesinde yer almaktadır. Böylece insanın doğuştan doğru ve iyiye meyleder nitelikte olması onun zihnine ait eğilimlerinden biri kabul

²⁷⁸ Kıyamet 75/2.

²⁷⁹ Necati, a.g.e., s. 85.;

²⁸⁰ A’raf 19-23.

²⁸¹ Kasapoğlu, *İnsanın Karakterleri*, s. 31.

²⁸² Düzgün, a.g.e., s. 26.

edilebilir. Önceki bölümde eğilimin tanımını yaparken, onun engellendikten ya da tecrübe edildikten sonra bilinç düzeyine ulaşarak eğilim olma özelliği kazandığından bahsetmiştik. Doğuştan gelen bu zihnî eğilim, engellenme veya tecrübe yoluyla bilinç düzeyine ulaştıktan sonra artık davranış özelliği gösterecek ve bireyi pozitif yönde ilerletecektir. Doğruyu benimseme eğilimi “her zaman doğrunun peşinden gitme” şeklinde bir karakter haline dönüştüğünde, eğitilebilir kelimesine verdiğimiz anlam itibarıyla sürdürülebilir ve artırılabilir özellik gösterecektir.

c. Eski Fikirlerde Sabit Kalma

Atalarının düşüncesinde takılı kalma, tarih seyrinde sıklıkla karşılaşılan ve sonuçları itibarıyla pek de iyiye getirmeyen bir durumdur. İnsanlığın yeniliğe kapılarını açması, gelişmesi ve ilerlemesi için atalarının köhnemiş düşüncelerinden ve bir adım öteye götürmeyen fikirlerinden uzak kalınması gerekliliği açıktır. Ancak pek çok insanda görülen ve “eski fikirlerde sabit kalma eğilimi” olarak isimlendirdiğimiz bu eğilim, insana atalarından kalma fikirlerin doğruluğunu sorgulamadan kabul ettirir ve onun bu tutum üzerine hayatını sürdürmesine neden olur. Birey çoğunlukla tembellik veya bağınazlık gibi nedenlerle herhangi bir ‘yeni’ üretmez, sahip olduğu düşüncelere aykırı tavırdakilere de karşı çıkıp onları ihanetle suçlar. Bu bölümde eski fikirlerde sabit kalma eğiliminin nasıl ortaya çıktığına değinip onun eğitilip eğitilemeyeceğini Kur'an-ı Kerim bakışı ile değerlendireceğiz.

“İnsan, genel olarak alışık olduğu, daha evvel yaptığı, gereğince hareket ettiği şeylere eğilim gösterir. Adet ve eski fikirlere itibar etmeme; gayret, irade ve azim gerektiren bir durumdur. Nitekim hak ile batıl arasını ayırt edecek derecede olayları analiz etmek, tarafsız bir şekilde tetkik etmek büyük bir güç istemektedir. Bu, birçok insan için kolay olmayan bir realitedir. Kur'an, tarih içinde babalarının inanç ve ibadetlerini benimseyen, adet, taklit ve eski fikirlerin kaydından kurtulamayan, bu nedenle bağımsız bir şekilde peygamberlerin çağırdığı tevhid inancına nazar etmeyen birçok toplumu dile getirmektedir”²⁸³

²⁸³ Necati, *a.g.e.*, s. 127.

“Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun!’ denildiğinde, ‘Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!’ derler. Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)? İnkâr edenleri imana çağıran (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, ködürler. Bundan dolayı anlamazlar.”²⁸⁴

Kur'an-ı Kerim'in adeta savaş açtığı bu düşünce, bazı toplulukların sonunu getirmiş bazılarının ise kınanmasına neden olmuştur. Bu eğilim ve doğurduğu kötü sonuçlar şu ayetlerle dile getirilir:

“Onlar, ‘Sen bize tek Allah’a ibadet edelim, atalarımızın ibadet edegeldiklerini bırakalım diye mi geldin? Eğer doğru söyleyenlerden isen haydi bizi tehdit ettiğin azabı bize getir’ dediler. Hûd, ‘Artık size Rabbinizden bir azap ve öfke inmiştir. Allah’ın, haklarında hiçbir delil indirmediği, yalnızca sizin ve babalarınızın uydurduğu birtakım isimler (düzmece tanrılar) hakkında mı benimle tartışıyorsunuz? Öyleyse (başınıza geleceği) bekleyin! Ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim!’ dedi. Bunun üzerine biz onu ve beraberindekileri tarafımızdan bir rahmetle kurtardık. Ayetlerimizi yalanlayan ve iman etmemiş olanların ise kökünü kestik.”²⁸⁵

Görüldüğü gibi toplumlarda hoş karşılanmayan bu eğilime sahip kimselerin kökünün kesildiği ve onların çobanın seslenmesini yalnızca bağırıp çağırma olarak anlayan hayvanlar gibi oldukları, kör sağır ve dilsiz olmaktan da bir farklarının bulunmadığı söylenmektedir. Bu durumda eski fikirlerde sabit kalma eğilimi, düşünceyi akamete uğratan, insanı insan olmanın en önemli özelliği olan aklı kullanmanın gereğini yerine getirmeyen varlık haline dönüştüren olumsuz bir eğilim olarak kabul edilebilir.

“Eski fikirleri, örf ve adetleri benimseme, düşüncenin donmasına ve yeni fikirlerin reddedilmesine sebep olan önemli etkenlerdendir.”²⁸⁶ Fikirlerin donması, insan için en büyük zararı içermektedir. Çünkü bu, Allah'ın insanı kendine özgü kıldığı, hayvandan ayıran özellikten istifade etme duyusunu yitirtmektedir. Bu, insanı hayvan mertebesine hatta hayvan seviyesinden daha aşağı bir duruma düşürür. Kur'an, insanları, fikirlerini prangaya vuran, akıllarını sükût ettiren bağlardan kurtarmaya teşvik etmektedir. Kur'an,

²⁸⁴ Bakara 2/170-171.

²⁸⁵ A'raf 6/70-72.

²⁸⁶ Necati, a.g.e., s. 127.

babalarını fikir ve inançta taklit eden, akıllarını çalıştırmayan, düşüncelerini sükût ettiren, taklidin kaydından uzak düşünceye tevessül etmeden, her türlü yeni fikri bağınazca tutumları sayesinde kabullenmeyen müşriklere incitici tenkitler yöneltmektedir.²⁸⁷

“İslâm dini aslında anaya, babaya ve dolayısıyla atalara saygı, sevgi ve itaati emretmiş, bunu Allah’ı bir bildikten sonra en önemli vazife²⁸⁸ kabul etmiştir. Ancak, yaratana âsi olmak söz konusu ise bu durumda yaratığa itaat etmeye, ataların yanlış inanç ve geleneklerine körü körüne bağlanıp kalmaya izin verilmemiştir. Nitekim tarihte bazı ilkel topluluklar arasında atalara tapınmaya kadar varan bir “atalar kültü”nün bulunuşu, İslâm’ın bu konudaki uyarısının haklılığını göstermektedir. Atalara bağlılık iddiasıyla İslâm’a karşı çıkan nüzul dönemi müşrikleri de Allah’ın birliğini, Hz. Peygamber’in risâletini, âhiretin varlığını inkâr etmiş, İslâmiyet’in getirdiği ahlâk kaidelerine ve ictimai adalete karşı çıkmışlardır. Onlar, atalarının geleneğini sürdürmek görüntüsü altında tahakküm ve istismar üzerine kurdukları nizamı bozmamak, menfaatlerine halel getirmemek²⁸⁹ istiyorlardı. Kur’an-ı Kerîm, atalara bağlılık görüntüsünün ardındaki temel faktörü ortaya çıkardıktan başka, iyi niyetle de olsa körü körüne taklitçiliği mahkûm etmiş, gerçeğin vahiy ile desteklenen akıl yoluyla bulunabileceğini beyan etmiştir. Ayrıca geçmiş peygamberlerin de benzer muhalefetlerle²⁹⁰ karşılaştığını haber vermiştir.”²⁹¹

Atalarının düşüncesinde sabit kalma eğilimi Kur'an-ı Kerim’de, Hz. Musa kıssası üzerinden anlatılmıştır. Hz. Musa, Mısır’da refah içinde azınlık olarak yaşarlarken başa geçen yeni Firavunun zulmü ve baskısıyla karşılaşp sindirilen İsrailoğullarını alarak, yaşadıkları topraklardan çıkıp kendilerine vaadedilen yere Filistin’e gitmeye karar vermiştir. Bu süreçte Tur dağında iken kendisine peygamberlik gelmiştir. Artık kavmine ilahi emirleri aktarmakla yükümlü olan Hz. Musa, İsrailoğulları’nın ilahi buyruklara ve yeni bir sosyal hayata alışmaları sürecinde çok zorlanmıştır. Halkının eski temayüllerinden arınıp ilahi buyruklara itaatleri çok zor olmuştur. Atalarından gördükleri gibi yaşamaya devam etmeye çalışmışlar, Hz. Musa’nın emirlerini kulak arkası etmişlerdir. Ne çölde iken tüm zorlukların arasında gelen ilahi rahmetin kadrini bilmişler ne de Hz. Musa’nın önderliğinde Filistin’e girmeye cesaret etmişlerdir. İsrailoğulları

²⁸⁷ Necati, *a.g.e.*, s. 123.

²⁸⁸ Nisâ 4/36; İsrâ 17/23-24.

²⁸⁹ Neml 27/14; Kasas 28/57.

²⁹⁰ Bakara 2/170; Nahl 16/35.

²⁹¹ Günay Tümer, “Âbâ”, *DİA*, 1988, c.01, s.5.

Tevrat'ı kabullenmekten ona kendilerine yüklenen mükellefiyetlere şariat hükümlerine göre amel etmekten kaçınıncı Tur dağı başlarının üzerine kaldırılır ve ancak o zaman itaat ederler.²⁹²

Hız. Muhammed de risaleti süresinde atalarının fikrine körü körüne bağlananlarla mücadele etmiştir. Kendisini koruyup kollayan öz amcası bile bu fikrinden dönmeyeceğini dile getirmiştir:

*“Bi'setten sonra Ebû Tâlib, yeğeni Muhammed ile kendi oğlu Ali'nin gizlice namaz kıldıklarını öğrenince, atalarının dinini bırakamayacağını söylemekle beraber yeğenini ömrünün sonuna kadar savunup koruyacağını belirtmişti. Nitekim Hz. Peygamber Mekkelileri açıkça İslâm dinine çağırmaya başladığı ve putları terk etmelerini istediği zaman ona muhalefet eden ve Muhammed'i kendilerine teslim etmesini isteyen müşriklere karşı durmuş, Hz. Peygamber'i onlara kesinlikle teslim etmeyeceğini söylemişti.”*²⁹³

Akıl sorgulayıcı ve sabır sahibi olmalıdır. Ayrıca akıl, ince kavrayışa sahip olmalı ve gerektiğinde yanlıştan rucû edip dönmelidir.²⁹⁴ Kur'an da düşünceyi körelten, gerçekleri görmeyi engelleyen kuruntu ve hurafelerden insanları kurtarmaya özen göstermektedir.²⁹⁵ Yanlıştan dönebilen, sorgulayan ve sabırlı bir akıl eski fikirlerde saplanıp kalmayacaktır.

İnsanın bildiği işi yapmasının, bildiği hakkında konuşup amel etmesinin kolaylığı herkesçe malumdur. Bu kolaylık işi sarsaklığa vuracak denli olduğunda işler değişir. Yani bu durum hayatın her alanında işlemez. Ataların dediğinden çıkmama durumunu yeni fikir üretmeme, yeniyi üstlenme cesareti gösterememe veya eskinin gölgesindeki rahatını bozmama gibi sebeplerle sürdürülürse medeniyet ilerlemez, yeryüzünün halifesi olan insan yaratılış vazifesini gerçekleştirmemiş olur.

Yanlış istikametlere gitmek, nasıl dengeyi bozucu bir tutum ise âtıl ve pasif davranıp tembellik etmek de dengeyi bozucu bir durumdur.²⁹⁶ İnsanların kabiliyetlerini geliştirip

²⁹² Ali İmran 2/71-88; Maide 5/20-26; En'am 6/91; A'raf 7/103-162; Mehmet Atalay, *Kur'an'a Psikoloji İle Bakmak*, İz yay., İstanbul, 2017, s. 187.

²⁹³ Yaşar Kandemir, “Ebû Tâlib”, *DİA*, c. 10, s. 237.

²⁹⁴ Mevlüt Erten, Akıl-Zekâ Ayırımı Bağlamında Münafıkların Zihniyet Analizi, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2(4), 1-21, 2013, s. 10.

²⁹⁵ Necati, a.g.e., s. 128.

²⁹⁶ Yaşar Düzenli, *Kuran Işığında Evrensel Değerler ve İnsan*, İFAV, İstanbul, 2000, s.236-237.

kendilerine ve toplumlarına faydalı olabilmeleri için şimdi ve şu anı boşa geçirme tembelliğinden kurtulup ileriye dönük projeler üzerinde çalışması gerekmektedir.²⁹⁷

Bu nedenler eski fikirlerde sabit kalma eğiliminin hoş karşılanmaması için yeterli görülebilir. Bireyin aklını kullanması, eski ve yanlış fikirlerden sıyrılıp tarafsızlık kazanması ve yeni şeyler üretebilmesi aktif bir zihnin gerekliliğidir. Biz de zihnin donuklaşarak bir düşüncede takılı kalması yani zihnin kendisini negatif ya da nötr yönde kullanması şeklinde tanımlayabileceğimiz bu eğilimi, zihne ait bir eğilim olarak kabul ettik. Böylelikle bireyin çoğunlukla aile bireylerinden öğrendiği yani sonradan tecrübe yoluyla edindiği bu eğilimi tanımladık ve onun Kur'an'ın yaklaşımı baz alınarak evrensel ve kapsamlı bakış açıları edinilerek düzeltme veya sürdürme yoluyla eğitilebilir olduğunu söyledik.

2. Kalbin Eğilimleri

Kalp kelimesinin Arapça olup, sözlükte “çevirmek, değiştirmek, bir halden başka bir hale sokmak olarak tanımlandığını ve ayrıca ruh, ilim, şecaat gibi anlamalarda”²⁹⁸ da kullanıldığını önceki bölümde söylemiştik.

Kur'an-ı Kerim’de kalp, insan için önem arz eden düşünme, anlama, idrak ve ilim gibi işlevlerin yeri olan; değişip dönüşebilen ve olumsuz yönlere gidebilen bir meleke olarak tanımlanmaktadır:

* “*Akletmek için onlarda kalp yok mu?*”²⁹⁹ Akletme (düşünme) fiili kalbe nispet edilmiş;

* “*Kalpleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar*”³⁰⁰ Anlama (fikhetme) kalbin bir işlevi olduğu vurgulanmış;

* “*Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır*”³⁰¹ kalp, bilgi, anlama, iç yüzünü anlamaya çalışma ve düşünme aracı olarak ortaya konmuştur.

²⁹⁷ Sert, a.g.e., s. 349.

²⁹⁸ Mu’cemül Müfehres, s.397-399.

²⁹⁹ Hac 22/46.

³⁰⁰ A’râf 7/179.

³⁰¹ Kâf 50/37.

“Kalp Kur'an'da, “*sadr*”, “*kalb*”, “*fuad*” ve “*lubb*” olarak dört farklı şekilde yer almaktadır. Tirmizî eserinde bu dördünün farkına değinmektedir. Ona göre en dışta *sadr* bulunur, onu *kalb* takip eder, daha sonra *fuad* ve en içte ise *lubb* yer alır. Tirmizî, *lubb*ün içerisinde de daha başka makamlar olduğunu, ancak bunların kelimelerle ifade edilemeyecek derecede latif olduklarını belirtmektedir.”³⁰²

Öte yandan kalbin olumsuz yönde de değışeceğı de vurgulanmaktadır:

* “...gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (*kalp gözleri*) kör olur.”³⁰³ Kalp körlüğü vurgulanmış,

* “Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı, taş gibi; hatta daha katı oldu.” taşlaşmış yüreklerden³⁰⁴ defaatle söz edilmiş,

* “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir.” kalplerin mühürlenmesi³⁰⁵

Bizi bu çalışmaya yönlendiren bu ayetler insan eğilimlerinin bazılarına kalbin merkez olduğunu düşündürmektedir. Bu sebeple Kur'an'dan seçtiğimiz üç eğilimi kalbe ait kabul ederek açıklamaya çalışacağız.

*“Rabbimiz, bizi doğruya götürdükten sonra kalplerimizi eğriltme ve katından bize rahmet bahşet.”*³⁰⁶

a. Kıskançlık

Kıskançlık Türkçe’de iki ayrı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi erkeğin karısını kıskanması veya kadının kocasını kıskanması anlamında kullanılan, iki cins arasında gerçekleşen kıskançlıktır. İkincisi ise herhangi bir üstünlük durumuna katlanamama durumunu ifade eden Arapça asıllı hasettir.

³⁰² Abdüllâtîf Abdurrezzâk, Hakîm Tirmizî’nin Psikoloji Anlayışında Öğrenme ve Algılama, Çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı:2, 2002, s. 240.

³⁰³ Hac 22/46.

³⁰⁴ Bakara 2/74; Mâide 5/13; En’âm 6/43; Zümer 39/22.

³⁰⁵ Bakara 2/7; Nahl 16/108; Câsiye 45/23; A’râf 7/101; Yûnus 10/74.

³⁰⁶ Al-i İmran, 3/8

Güncel Türkçe sözlükte “kıskançlık; Bir kimse bir üstünlük gösterdiğinde veya sevilen birisinin, başkası ile ilgilendiği kanısına varıldığında takınılan olumsuz tutum, güncülük, hasetçilik, hasetlik, hasutluk” olarak tanımlanmaktadır.³⁰⁷

Kıskançlık tanımlanırken genellikle haset ile karıştırılır. Kıskançlık (jealousy) ile haset (envy) arasındaki ayrım üzerinde durmak, Kur'an-ı Kerim temel alınarak hazırlanan bu çalışmada iki kavramın da eğilim düzleminde değerlendirilebilmesi için gereklidir. Zira aralarındaki anlam yakınlığına rağmen birbirlerinden farklı kavramlardır. Örneğin, bir kimse hem eşini kıskanabilir hem de ona haset edebilir.

“Kıskançlık, değer verilen bir ilişki tehlikeye girdiğinde yaşanan bir duygudur. Algılanan tehlikelere verilen koruma amaçlı bir tepki olması nedeniyle hasetten ayrılır. Haset, bir bireyin, sahip olmadığı bir şeyi istemesi durumudur, kıskançlıkta ise birey sahip olduğu bir şeyi kaybetmeme, koruma yönünde güdülenmiştir.”³⁰⁸

“Kıskançlıkla haset arasındaki temel fark, kıskançlığın hasette olduğu gibi iki kişiyi değil, üç kişiyi içeren bir durum olmasıdır. Bir birey bir diğerine imrenebilir ve onun sahip olduklarına göz koyabilir; mal varlığı, güzel gözleri, kişilik özellikleri, başarısı ve benzeri. Hasetin odak noktası bir nesne ya da özelliktir. Kıskançlığın odağı ise var olan ilişki için tehdit olarak algılanan bir üçüncü kişidir.”³⁰⁹

Ayrıca, “bazı araştırmalarda kıskançlıkla hasetin farklı duygularla tanımlandığı yönünde sonuçlara da ulaşılmıştır. Örneğin, Parrott ve Smith 1987’de gerçekleştirdikleri deneysel bir çalışma sonucunda, kıskançlığın daha çok yalnızlık, aldatılmışlık, korku, belirsizlik ve kuşku duygularıyla birlikte görüldüğü; hasede ise, suçluluk, utanç, özlem, inkâr ve aşağılık duygularının eşlik ettiği belirlenmiştir.”³¹⁰

İslam literatüründe de olumsuz kişilik özellikleri arasında gösterilen kıskançlık Kur'an-ı Kerim’de hased ifadeleri ile beş defa³¹¹ geçmektedir. Arap dilinde “el-hased” kelimesi

³⁰⁷ <http://www.tdk.gov.tr> “kıskançlık”

³⁰⁸ Andaç Demirtaş, Yakın İlişkilerde Kıskançlık (Bireysel, İlişkisel ve Durumsal Değişkenler), *Doktora Tezi*, Ankara, 2004, s. 9.

³⁰⁹ H. Andaç Demirtaş, *a.g.t.*, s. 9- 10.

³¹⁰ H. Andaç Demirtaş, *a.g.t.*, s. 11.

³¹¹ Mu’cemül Müfehres, s. 143; Kasapoğlu, *a.g.e.*, s. 264.

“el-kurâd” (kene, sakırğa) anlamına gelen “el-hısd” lafzından alınmıştır. Kene nasıl deriyi delip yapışır, kanı emerse, hased duygusu da kalbi öyle kuşatır ve kemirir.³¹²

Bu ayetler farklı anlamlarda kullanılan kıskançlık eğilimine örnek teşkil etmektedir:

- * “...Nefisler ise kıskançlığa ve bencil tutkulara hazır (elverişli) kılınmıştır.”³¹³
- * “Kârûn, ziyneti ve görkemi içerisinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzu edenler, ‘Keşke Kârûn’a verilen (servet) gibi bizim de (servetimiz) olsaydı. Şüphesiz o büyük bir servet sahibidir’ dediler.”³¹⁴
- * “Ehl-i kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.”³¹⁵

Bir diğer ayette ise hasedin, nefret, düşmanlık ve acı vermeye yeltendirmesi sebebiyle Allah bizden, hasette bulunanların şerri konusunda istiaze (Allah’a sığınma)de bulunmayı istemektedir.³¹⁶

- * “(de ki) ... hased ettiği zaman hasetçinin şerrinden (Allah’a sığınırım).”³¹⁷

“Haset ettiği vakit hasetçinin şerrinden Allah'a sığınmak gerektiğini belirten bu ayetteki "hâsid" kelimesinden hasedin insanda kendi tabiatından gelen bir duygu olarak bulunduğu, "hasede" fiilinden de bu duygunun bazı kimseleri masum insanların zarara uğraması yönünde bir niyet ve temenniye sevk ettiği anlamı çıkarılmıştır.”³¹⁸

Hased bazen kardeşler arasında meydana gelmektedir: Yeryüzünde ilk hased, Habil’in kardeşi Kabil’e duyduğu kıskançlıktır. Habil, kendi kurbanının Allah tarafından kabul edilmeyip kardeşininkinin kabul edilmesi üzerine kardeşine yoğun hased duymuştur. Bu kıskançlık eğilimi Habil’in Kabil’i yani kardeşin kardeşi öldürmesi ile neticelenmiştir.³¹⁹ Yine Hz. Yusuf’un kardeşlerinin onu kuyuya atması da aynı eğilimin sonucu olmuştur.³²⁰

³¹² Kasapoğlu, a.g.e., s. 264.

³¹³ Nisa 4/128.

³¹⁴ Kasas 27/79.

³¹⁵ Bakara 2/109.

³¹⁶ Necati, a.g.e., s. 83.

³¹⁷ Felak 113/1-5.

³¹⁸ Yazır, c. III, s. 6402-6403; Mustafa Çağırıcı, “hased”, *DİA*, 1997, c.16, s.378.

³¹⁹ Maide 5/27-31.

³²⁰ Bkz. Yusuf suresi; Necati, a.g.e., s. 84.

Ayrıca İblis'in Hz. Adem'e olan hasedi de Allah'ın huzurundan kovulmalarının nedeni olarak gösterilerek bu eğilimin olumsuzluğu Kur'an kıssalarıyla vurgulanmıştır.³²¹

Gazzâlî (ö.1111) hasedin iki çeşit olduğunu söyler³²²: Birincisi İslam hukukuna göre haram olan, ne türde olursa olsun birinde görülen nimetten hoşlanmayarak onun yok olmasını istemektir. Diğer ise gıpta olarak bilinen başkasında olanı yok olmasını istemeden kendinde de olmasını istemektir. Kur'an ilk türdeki hased için Karun'un süsler içinde kavminin yanına geldiğinde bir kısım insanın ona hased ederek 'Keşke Karun'a verilenlerin bir benzeri de bize verilseydi'³²³ demelerini örnek olarak göstermektedir. Kınanan türdeki hasedi Kur'an-ı Kerim, Yahudi ve müşriklerin Hz. Muhammed'e risaletin gelmesiyle Allah tarafından müminlere verilen iman ve hidayet nimetine karşı tutumları üzerinden açıklar:

*"Yoksa, insanları; Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği şey dolayısıyla kıskanıyorlar mı? Şüphesiz biz, İbrahim ailesine de kitap ve hikmet vermişizdir. Onlara büyük bir hükümlerlik da vermiştik."*³²⁴

Kur'an'ın hoş karşılamadığı haset veya çekememezlik, "hak ettiği bir nimete kavuşan kişinin elindeki nimetin yok olmasını isteyip bunun için gayret sarf etmektir."³²⁵ "Bu tarifteki "hak edilen nimet" ifadesi çok mühimdir. Kişi haksız olarak bir nimeti elde etmişse, o nimetin onda kalmasını istememek haset değildir. Hatta o nimetin, haksız olarak elde eden kişiden alınıp hak sahibine verilmesi için gayret göstermek ve bu maksatla meşru yollarla mücadelede bulunmak, zemme değil medhe layık bir hareket olabilir."³²⁶

"İbn Hazm (ö.1064) da kıskançlığı hayvanlarda ve insanlarda doğuştan bulunan bir duygu olarak görür ve bu duygunun zaafa uğramasını veya ortadan kalkmasını fitratın bozulması, ahlaki gerileme ve çöküntü şeklinde değerlendirir."³²⁷ "Günümüzde bazı ilim

³²¹ Bakara 2/36, A'raf 7/20, Taha 20/120.

³²² Gazzâlî, İhya III. Cilt 425-426; Necati, a.g.e., s. 82.

³²³ Kasas 27/79.

³²⁴ Nisa 4/54.

³²⁵ İsfahâni, Müfredat, s. 261.

³²⁶ Sert, a.g.e., s. 354.

³²⁷ Hayatî Hökelekli, "kıskançlık", DİA, 2002, c.25, s. 496.

adamlarının kıskançlığı kültürel kökenli olarak kabul etmelerine karşılık genelde bu duygu ve eğilimin doğuştan ve evrensel olduğunu savunanlar daha fazladır.”³²⁸

“İnsan tabiatında var olan diğer fitri eğilim ve duygular gibi kıskançlık da kendiliğinden iyi ya da kötü değildir. Ancak ortaya konuş biçimine, niyete ve kişinin ahlaki olgunlaşmasına olan katkısına göre bir değer kazanır. Bu açıdan olumlu bir kıskançlık kişiliğin meydana gelmesinde ahlaki bir fazilet olarak kabul edilir.”³²⁹

“Gazzâlî’ye göre insanlar, yaratılıştan bir kıskançlık duygusu taşımalarına rağmen aklın ve dinin buyruğuna uyarak bu duyguyu baskı altında tutabilir, onun etkisine kapılmaktan kendilerini koruyabilirler; bu şekilde dini ve ahlaki sorumluluktan da kurtulurlar. Zira haset duygusunu bütünüyle yok etmek herkes için mümkün değildir.”³³⁰

“İslam ahlakçıları, haset duygusunu ortadan kaldırmanın veya etkisinden korunmanın bazı yollarına işaret ederler. Bunun için öncelikle hasedi doğuran sebeplerin bilinmesi gerekir. Ebu Bekir er-Razi hasedi, cimrilik ve aşırı ihtirasın birleşmesinden doğan psikolojik bir hastalık olarak görür ve ahlak eğitimcilerinin kötü insanı, ‘başkalarının zarara uğramasından zevk duyan kişi’ diye tanımladıklarını hatırlatarak bu tanımda hasedin esas alındığını söyler.”³³¹

“Gazzâlî (ö.1111) ise Muhasibi’nin (ö.857) er-Ri’âye’sinden de faydalanarak hasedin sebeplerini şöyle sıralar: Düşmanlık ve kin gütmeye, üstünlük duygusu, kibir, böbürlenme, ulaşılmak istenen şeylerden mahrum kalma korkusu, makam ve mevki tutkusu, nefsin kötülük ve çirkinliği. Gazzâlî, bu sonuncu halin belli bir sebebinin bulunmadığını, bu durumdaki insanlar Allah’ın nimetlerini herkesten kıskanan aşağılık bir tabiata sahip oldukları için bunlardaki haset duygusunu tedavi etmenin çok zor olduğunu belirtir.”³³²

“İslami kaynaklarda haset hastalığının ilim ve amelle tedavi edilebileceği belirtilir. İlim sayesinde kişi bu duygunun mahiyeti, sebepleri ve zararları hakkında bilgi edinir; amelle de haset duygusuna yol açan sebeplerin aksi istikametindeki davranışlara kendini

³²⁸ Konuyla ilgili çalışma için bkz. H. Andaç Demirtaş, Ali Dönmez, Yakın İlişkilerde Kıskançlık: Bireysel, İlişkisel ve Durumsal Değişkenler, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 2006; 17(3):181-191.

³²⁹ Hayati Hökelekli, “kıskançlık”, *DİA*, 2002, c.25, s. 496.

³³⁰ Gazzâlî, *İhyâu Ulumu’-d-Din*, Çev: Ahmed Serdaroğlu, Bedir yay., İstanbul. 1989, III.cilt, s. 426.

³³¹ Ebu Bekir Râzi, *Tıbbü’-r-Ruhani*, çev: Hüseyin Karaman, İz yay., İstanbul, 2004. s. 88; Mustafa Çağırıcı, “hased”, *DİA*, 1997, c.16, s. 378.

³³² Gazzâlî, *İhyâu Ulumu’-d-Din*, Çev: Ahmed Serdaroğlu, Bedir yay., İstanbul. 1989, III.cilt, s. 447; Mustafa Çağırıcı, “hased”, *DİA*, 1997, c.16, s. 379.

zorlayarak kıskançlık eğilimlerini ortadan kaldırır veya hafifletir ya da bu eğilimlerin baskısından kurtulma imkanına kavuşur.”³³³

Kıskançlık eğiliminin Kur'an'da olumsuz kişilik özellikleri olarak değerlendirildiğini görmekteyiz. Hased ve kıskançlık birbirinin yerine kullanılıyor olsa da aslında birbirinden farklı kavramlardır. Kıskançlığın sosyal yaşamda gerekli görülebileceği ve hatta faydalı olabileceği düşünülse de haset, hiçbir toplumda yer edinememiş, hoş karşılanmayan bir eğilimdir. İslam kültüründe bilhassa İslam ahlakçıları ve Gazzâlî kıskançlığın doğuştan geldiğini yani fitri olduğunu savunmaktadır. Biz de çalışmamızda kalbe ait eğilimler sınıfında ele aldığımız kıskançlık eğilimini Gazzâlî'yi ve Muhasibi'yi dayanak alarak fitri kabul ediyor ve eğitilebilir olduğunu savunuyoruz. Zira eğitilebilirlikten kastımız, olmayanı ortaya çıkarma, olanı artırma ve sürdürme olduğundan, bireyde doğuştan bulunan kıskançlık eğiliminin ilerleyen yaşlarda eğilim bilinci ile davranışa döküldüğünde eğitilip iyiye kanalize edilebileceği görüşündeyiz. Şayet bireyde kıskançlık eğilimi olumsuz bir konumda ise bu eğitilerek olumlu hale çevrilebilir; olumlu ise sürdürülebilir veya artırılabilir. Ancak kıskançlık eğiliminin fitri olduğunu düşündüğümüzde bireyde henüz davranışa dönüşmeden eğitilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çünkü psikolojik bir rahatsızlığı çağrıştıran bu eğilim, bireyde çeşitli ruhsal sorunların nedeni olarak gösterilebilmektedir. Haset duygusunun oluşması ve güçlenmesinde, kişinin kendini başkalarından daha aşağı seviyede görmesinden doğan kompleksin büyük etkisi olduğu gözlemlenmektedir.³³⁴ Böylelikle kalbe ait bir eğilim olarak kabul ettiğimiz kıskançlık eğilimini henüz bir engelle veya tecrübeyle karşılaşp bilinç düzeyine ulaşmadan ve bir eğilim davranışı haline gelmeden eğitmek gerekliliği sonucuna ulaşmaktayız.

³³³ Mustafa Çağırıcı, “hased”, *DİA*, 1997, c.16, s. 379.

³³⁴ Mustafa Çağırıcı, “hased”, *DİA*, 1997, c.16, s. 379.

b. Kibir- Üstünlük Tutkusu

Kibir, insanların kendini beğenmesinden, başkasını küçük görmekten doğan insana mahsus bir tutum/davranıştır. Bu insanın kendisini başkasından büyük görmesidir.³³⁵

“Sözlükte "büyüklük" anlamına gelen kibir (kibr), tevazunun karşıtı olarak "kişinin kendini üstün görmesi ve bu duyguyla başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunması" demektir; ancak kelimenin daha çok birinci anlamda kullanıldığı, büyüklenme ve böbürlenme şeklindeki davranışların ise bu huyların dışa yansımalarından ibaret olduğu belirtilir. Aynı kökten gelen tekebbür ve istikbar kibre yakın anlamlara gelmekle birlikte kibri büyüklük duygusu, tekebbürü ise bu duygunun eyleme dönüşmesi şeklinde yorumlayanlar da vardır.”³³⁶

Kibir, “insanı yaptıklarını alabildiğince büyük görmeye, tenkit edilemez ve kendisini yanılmaz görmeye iter.”³³⁷ Bu duruma üstünlük tutkusu denilebilir. Bu durumdaki bir birey diğer insanları küçümseyerek alt etmeye çalışır, sürekli bir rekabet içindedir.

Üstünlük duygusu, gizli kapaklı bir gayedir. Bundan dolayı gizlice gelişmek ve dostça bir maskenin altına gizlenmek zorundadır.³³⁸ Son yıllarda yapılan beden dili araştırmaları, özellikle üstünlük tutkusunun davranışa yansıyan şekilleri üzerinde çalışmakta ve çeşitli sonuçlara ulaşmaktadır.³³⁹

Bireysel Psikolojinin kurucusu, Avusturyalı psikiyatrist Alfred Adler (1870-1937), üstünlük tutkusu ile aşağılık duygusu arasında bir ilişki bulunduğunu şöyle ifade etmektedir: “Eksiklikten kurtulma çabası içinde bulunan insan, üstünlük çabası içinde demektir. Aslında üstünlük çabası, eksiklik duygusunun doğal bir sonucudur. Üstünlük eğilimi doğal olarak aşağılık duygusuyla doğrudan ilgilidir. Her insanda bu iki duygu el ele yürür. Gerek üstünlük eğilimi gerekse aşağılık duygusu, her ikisi de aslında aynı psikolojik gerçeğin iki farklı yüzüdür. Üstünlük eğilimi, bir olayın ikinci evresi, aşağılık

³³⁵ İsfahâni, Müfredat, s.830.

³³⁶ Gazzâlî, III, 343-344.

³³⁷ Mehmet Yaşar Soyalan, *Kur'an ve İnsanın "Kim"liğine Dair Bir Sorgulama*, Araştırma yay., Ankara, 1999, s. 45.

³³⁸ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Ayda Yörükhan, Türkiye İş Bankası Kültür yay., 1995, s. 295-296.

³³⁹ Örnek bir kitap için bkz. Recep Tayfun, *Etkili İletişim ve Beden Dili*, Ankara, 2007; Araştırma için bkz. Engin Karadağ, Nihat Çalışkan, Rüştü Yeşil, *Developing The Evaluation Scale To Determine The Impact Of Body Language In An Argument: Reliability & Validity Analysis. Journal Of Instructional Psychology*, 2008, 35.4: 396-405; Necati Kara, *Bir İletişim Aracı Olarak Kur'an'da Beden Dili*, Bilge yay., İstanbul, 2004.

duygusunun dengelenmesidir. Üstünlük çabasıyla aşağılık duygusu, normal duygusal tutumlar olarak birbirini bütünler. İnsan kendisini istediği derecede yeterli bulmadığı için üstün görünmek arzusunu duyar. Özellikle üstünlük duygusu, aşağılık duygusuna karşı bir tür tepkidir. İnsan, içinde yaşadığı durumda kendisinde herhangi bir eksiklik hissetmeseydi, üstünlük sağlamaya uğraşmazdı. İnsanın doğuştan üstünlük eğilimine sahip olduğu söylenemese de insan, doğası gereği kendisinde bir üstünlük eğiliminin gelişip ortaya çıkabileceği donanıma sahiptir.”³⁴⁰

Adler ayrıca, “kişinin bilinçsiz öz ereğinin temel amaçlarının baskıladığı ayrı aşamaların aşağılık hislerini üstünlüğe (veya bilakis yeterliliğe) dönüştürdüğünü ifade ederek insan kişiliğinin erek-bilimsel açıklanabileceğini iddia etti. Adler’e göre öz erek arzularına, toplumsal ve etnik gereksinimler karşı koyar, düzeltici etkenler umursanmaz ve kişi aşırı telafi ederse aşağılık kompleksi oluşabilir, kişi benmerkezci, güç düşkünü ve saldırgan veya daha kötüsü olabilirdi.”³⁴¹ Burada bireyin bilinçsiz hedefleri temel amaçlarını engellendiğinde aşağılık hissinin yerini üstünlük hissine bırakmakta olduğunu anlamaktayız. Ayrıca bireyin ihtiyaçları toplumsal veya etnik gerekçelerle engellendiğinde ve kişinin de bunu aşırı telafi etmesi halinde aşağılık kompleksinin ortaya çıktığını Adler’in yaklaşımını dayanak alarak söyleyebiliriz.

Burada Adler iki hikâye anlatıyor.³⁴² Birincisi ablasını kıskanan kızın onunla yarış yaparcasına bir hayat sürüp, ondan daha iyi olmak pahasına elindeki pek çok fırsatı kaçırdıktan sonra hâlâ sürdürdüğü üstünlük duygusu nedeniyle ellerini parçalarcasına yıkama hastalığına tutulmasının hikayesi. O hayallerinde üstündü çünkü dünyanın en temizi oydu. Ancak bu düşünce onun aşağılık kompleksinden doğan üstünlük duygusunun bir vehminden ibaretti. Diğer hikâye ise çalıştığı garsonluk işinden öğretmen olmak isteyip olamayan ve mesai arkadaşlarınca bu durumdan dolayı küçük görülen gencin kendini Napolyon’un özel görevli askeri kabul etmesinin hikayesidir. Bu iki örnek de aşağılık duygusu zemininde üstünlük duygusuna giden süreci ifade etmektedir. Psikoloji biliminde bu iki durum da ileri derece psikopatolojik hastalık sayılmaktadır.

Aşağılık duygusu iki yönde gelişme gösterebilir. Birincisinde kişi doğrudan başkaları üzerinde üstünlük kurmaya çalışabilir, ikincisinde ise dolaylı yollardan üstünlüğe

³⁴⁰ Alfred Adler, *Çocuk Eğitimi*, Çev. Kâmuran Şipal, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 32-33; Adler, *Yaşama Sanatı*, çev. Kâmuran Şipal, 43-44; Kasapoğlu, *Kur'an'da İnsan*, s. 56.

³⁴¹ Adler, *Yaşam Bilgisi*, çev. Lütfi Yarbaş, İzmir, 2013, s. II.

³⁴² Adler, *a.g.e.*, s.42-49.

ulaşmaya kalkışabilir. Birey, üstün duruma ya kendisini yükselterek ya da başkalarını küçülterek ulaşır. Her iki durum özellikle nörotiklerde belirginlik gösterir. Nörotik durumlarda kişi, çevresini kendi zulmü altında ezmeye çalışır.³⁴³

Buraya kadar kibir ve üstünlük eğilimini tanımlayıp, türlerine değinerek ünlü psikiyatr Alfred Adler'in yaklaşımını dayanak alıp konuyu genişlettik. şimdi ise konumuzun asıl çerçevesini oluşturan Kur'an verileri çerçevesinde hedeflediğimiz sonuca ulaşmaya çalışacağız.

Kur'an-ı Kerim, kibri ve büyüklenmeyi hoş karşılamaz, bu durumu kınar, yüce Allah'ın kibir sahiplerini ve insanlara üstünlük taslayanları sevmediğini defaatle söyler, çeşitli kıssalar yoluyla muhatabını eğitir:

*“Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah hiçbir kibirleneni, övüngenini sevmez.”*³⁴⁴

Bu kıssaların ilki, büyüklük tasladığı için Allah'ın huzurundan kovulan şeytan hakkındadır. Kur'an, şeytanın, büyüklenmesinin neticesinde ilahi rahmetten uzaklaştırılmasını şöyle anlatır:

- * *“Hani meleklerle, ‘Âdem için saygı ile eğilin’ demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu.”*³⁴⁵
- * *“Ancak İblis eğilmedi. O büyüklük tasladı ve kâfirlerden oldu.”*³⁴⁶
- * *“Allah, ‘şimdi in aşağı oradan. Çünkü senin orada büyüklük taslamak haddine değil! Hemen çık! Çünkü sen aşağılıklardansın’ dedi.”*³⁴⁷

Kur'an, kibir sahiplerinin özelliklerini sıralar ve bu büyüklenmelerinin hem sebeplerini hem de sonuçlarını Allah'ın ayetlerinden uzaklaşmak olarak gösterir:

“Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları ayetlerimden uzaklaştıracağım. (Onlar) her âyet görseler de ona iman etmezler. Doğru yolu görseler onu yol

³⁴³ Ali Babaoğlu, *Psikiyatri Tarihi*, Okuyan Us Yay., İstanbul, 2002, s. 171.

³⁴⁴ Lokman 31/18.

³⁴⁵ Bakara 2/34.

³⁴⁶ Sa'd 38/74.

³⁴⁷ A'raf 7/12-13.

edinmezler. Ama sapıklık yolunu görseler onu (hemen)yol edinirler. Bu, onların, ayetlerimizi yalanlamaları ve onlardan hep gafil olmaları sebebiyledir.”³⁴⁸

Ayrıca bu kimselerin akıbetlerinin ebedi cehennem olacağını hatırlatır:

*“Haydi, içinde ebedî kalacağınız cehennemin kapılarından girin. Büyüklük taslayanların yeri ne kötüdür!”*³⁴⁹

Peygamberler de büyüklük taslayan kibirli kimselerle mücadele etmiştir. Yüce Allah, Hz. Musa’ya kibirliden korunmanın yolunu Allah’a sığınmak olarak gösterir:

*“Mûsâ da ‘Ben hesap gününe inanmayan her kibirliden, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a sığınırım’ dedi.”*³⁵⁰

Kur’an, üstünlük eğiliminin aşağılık kompleksiyle birlikte hareket ettiğine işaret eder. Büyüklük çabası içerisindeki Yahudilerin nasıl aşağılık maymunlar konumuna düşürüldüğünü açıklar:³⁵¹

*“Kibirlerinden dolayı kendilerine yasak kılınan şeylerden vazgeçmeyince onlara: ‘Aşağılık maymunlar olun!’ dedik.”*³⁵²

“Üstünlük ve egemenlik dürtüsünün etkisiyle insan, devamlı olarak karşılaştığı nesnelere, varlıklara ve çeşitli durumlara hükmetmeye, onları güdüm ve denetimi altına almaya çaba gösterir. Kendini beğenmişlik, büyükleme eğilimi, her ne pahasına olursa olsun başkalarını egemenlik altına alma biçiminde ortaya çıkabilir. Diğer insanları tahakküm altına alma çabası, birey açısından, üstünlük eğiliminin farklı somut şekillerinden birisidir. Bazen kudret sahibi olma şeklinde ifadesini bulurken, bazen başkalarının yararlanabileceği yetenekleri silme, onları sifira indirme olarak dışarıya yansıyabilir. Hükmetme dürtüsüne boyun eğerek insan, dünya hegemonyasına girebilir ya da sadece eşine ve çocuklarına veya emrindeki işçilere, memurlara tahakküm etmeye kalkışabilir. Aynı arzu, bir devlet adamında, halkın kaderi üzerinde kendi kudretini gösterebilme duygusu ile; bir şoförde, otomobiline hakimiyetiyle, bir yayıncıda, insan kitleleri üzerinde yaptığı etki ile kanıtırlabilir. Alışkanlık haline getirilmiş eleştiri, öfke, çekememezlik, bir üstünlük çabasının göstergesi olabilir. Üstünlük arzusunun, kişide önü alınmaz bir

³⁴⁸ A’raf 7/146.

³⁴⁹ Nahl 6/29.

³⁵⁰ Mü’min 40/27.

³⁵¹ Abdurrahman Kasapoğlu, Kur’an’da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11:1, 2006, s. 55.

³⁵² A’raf 7/166.

tutku haline gelmesi, insanlara yönelik bir düşmanlık anlamı taşır, insandaki hâkim olma hırsı saldırganlık güdüsüyle kökten ilgilidir.”³⁵³

“Kendisini başkalarına öven kimse için Kur'an “*fahur*” nitelemesi yapar. “Fahr”, insanın mal, makam gibi bizzat kendi varlığının dışında olan şeylerle övünmek istemesidir. “Fahur”, Allah'ın kendisine bolca verdiği nimetlerle Allah'ın diğer kullarına karşı övünen kimsedir.”³⁵⁴

“Bu örneklerin özellikle kendini beğenmişlerin başka insanları aşağılayıcı tutumlarından seçilmiş olması ve bunların Allah'ın sevgisinden mahrum kalacakları uyarısında bulunulması Kur'an'ın insan onuruna verdiği değeri göstermektedir.”³⁵⁵

“Kibir, mütekebbir, istikbar gibi kavramları kullanan Kur'an, üstünlük eğilimini ağırlıklı olarak varoluşsal bir sorun olarak değerlendirir. Varoluşlarının çözümünü; bütün ilgilerini üstünlük eğilimleri üzerinde yoğunlaştırmakta bulan, bu yüzden başta Allah inancı olmak üzere kendilerine yapılan bütün önerileri derhal reddeden insan tiplerini tasvir eder.”³⁵⁶

İnsanlarda kendilerini üstün görme eğilimi olduğu gibi, milletlerde de kendi ırklarını üstün görme eğilimi vardır. Herkes mensubiyet duygusundan kaynaklanan millet şuuruna sahip olabilir, bu normal sayılabilir. Ancak bu, eğer kendi toplumunun hata ve zaaflarını meşrulaştırmaya varacak olursa, iş tehlikeli boyuta gelmiş demektir. Bu hususta da ölçülü ve dengeli olunmalıdır.³⁵⁷ İnsanlık tarihi, aşağılık duygusu ve bunu gidermek için yapılan teşebbüslerin tarihi gibi düşünülebilir.³⁵⁸

³⁵³ Alfred Adler, *Psikolojik Aktivite*, Çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı, Say Yayınları, İstanbul, 1993, s. 50; Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, s. 94-95; A. E. Mander, *Kendini Tanı*, Çev. Sual Taşer, M.E.B., İstanbul, 1950, s. 28-29; Feyzullah Eroğlu, *Davranış Bilimleri*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1995, s. 155; Paul Foulquie, *Pedagoji Sözlüğü*, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yay., İstanbul, 1994, s. 520; Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gâzâli*, İfav Yay., 2.Bsk., İstanbul, 1994, s. 112. http://darulkitap.kuranikerimde.com/kuran/v2/kuranda/108/1.htm#_Toc120782419

³⁵⁴ Mecdüddîn Muhammed İbn Yakûb el-Firûzâbâdî, *Besâiru Zevi't-Temyîz, el-Mektebetü'l-İlmî*, Beyrut, tsz., IV/176.

³⁵⁵ Mustafa Çağrı, “Övünme”, *DİA*, 2007, cilt: 34, s.103.

³⁵⁶ Kasapoğlu, *Kur'an'da İnsan*, s. 56-57.

³⁵⁷ Sert, *a.g.e.*, s. 347.

³⁵⁸ Alfred Adler, *Sosyal Duygunun Gelişiminde Bireysel Psikoloji*, Çev. Halis Özgü, Hayat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 59-60.

Üstünlük eğilimin pozitif faydalarının yanında negatif sonuçları da göz önünde bulundurulduğunda, bu eğilimin ortaya çıkarılması -gerekli durumlarda-, düzeltilmesi -eksikliği veya yanlış yönlendirilmesi halinde- veya sürdürülmesi -uygun koşullarda ve yeterli miktarda ise- çalışmamız bağlamında eğitilebilirlik bağlamında savunduğumuz görüştür.

c. Alaycılık

Alay etmek, bir kimsenin gülünç, kusurlu, eksik yönlerini ele alarak, ortaya koymak, onu küçümseyerek eğlence konusu yapmaktır.³⁵⁹ Bir başka deyişle, küçük düşürücü ve güldürücü etkinliklerle insanların ayıplarını, eksiklerini ortaya koymaktır. Bir şahıs, bir düşünce, bir durum veya toplum alaya alınabilir. Alay sözle ve davranışla olabileceği gibi, yazı ile ve beden diliyle -ses tonu, jest ve mimik- de olabilir.

Arapça bir kelime olan *sahr/sehar* kökü, esas itibariyle alay etmek, alay konusu olmak, gülmek, eğlenmek, dalga geçmek anlamındadır. *es-Suhriyye* alaycı kimsenin sergilediği davranıştır. “*et-Teshîr, tezlîl* (boyun eğdirmek, küçük düşürmek); hazırlamak, düzenlemek; bir şeyi belirlenmiş bir gayeye doğru, seçme hakkı tanımaksızın, zorunlu olarak sevk etmektir. “*Sehar*” kökünden türeyen kelimeler, boyun eğdirmek, emrine vermek, insanların yararına, hizmetine sunmak gibi manalar taşır. “*es-Sühretü*”, bir hayvanın veya hizmetçinin ücretsiz, karşılıksız birinin emrinde olması, “*sahharahu*”, istemediği şeyi birine yüklemek, ona boyun eğdirmek, “*tesahhara*”, ücretsiz binmek üzere hayvanın birinin emrinde olması, “*saharati’s-sefine*” geminin yol alması ve yol koşullarının olumlu olması manalarına gelir.³⁶⁰ “*Sehar*” kökünden türeyen kelimeler Kur'an'da kırktan fazla yerde geçer. Boyun eğdirme ve emrine verme anlamlarının yanında, özellikle alay etmek manasında kullanılır.³⁶¹

Çalışmamızda kalbe ait eğilimlerden biri olarak kabul ettiğimiz alaycılık eğilimi Kur'an'da olumsuz bir eğilim olarak çok defa geçmektedir. Bu eğilimle ilgili ayetler genellikle alaycı kimselerin nitelikleri ve onların akıbetleri, alaycılarının yaptıkları alayın

³⁵⁹ www.tdk.gov.tr “alay etmek”

³⁶⁰ İsfahânî, *Müfredat*, s.706-707.

³⁶¹ Mu'cemü'l-Müfehres, s.238.

çeşitleri, alaycılığın toplumsal yıkıcılığı ve alaycılığa karşı takınılması gereken tavır hakkındadır.

Alaycılık inkâr edenlerin genel özelliği³⁶² olarak görüldüğünden, kafirler hakkında nazil olan ayetlerin çoğunluğunda alaycılık eğilimine de rastlamaktayız. Alaycıların akılları ermeyen kimseler olmaları,³⁶³ doğru bilgiyi yalanlamaları,³⁶⁴ kendileri acınacak halde bulundukları halde başkalarıyla alay etmeleri,³⁶⁵ nefislerinin arzularına uyan kimseler olmaları³⁶⁶ itibariyle inkarcıların nitelikleri ile ortak niteliklere sahiptirler. Ayrıca her devir alaycılarının, kendi devirlerinde gelen, onları hakka çağıran peygamberlerle ve onların tebliği ile aynı şekilde alay etmeleri³⁶⁷ ve alaycıların hak ettikleri azabı gördüklerinde yüzlerinin kötüleceği yine inkârcı ve alaycı kimselerin ortak özellikleridir.³⁶⁸

Kur'an-ı Kerim'de alaycı kimselerin akıbetleri de net bir şekilde ifade edilmiştir: Alaycıların cezalarının kesin surette cehennem oluşu,³⁶⁹ alay ettikleri şeyle çepeçevre kuşatılacakları ve onunla cezalandırılacakları³⁷⁰ ve ahiret gününde haklarında mizan kurulmayacağı³⁷¹ birkaç ayette yer almaktadır. Ayrıca Kur'an'da Allah'ın alaycılara süre verdiği³⁷² ancak sonlarının hep hazin olduğu³⁷³ bilgisi de mevcuttur. Allah'ın asıl alay edenlerle alay ediyor ve edecek olması³⁷⁴ ile alaycıların kalplerinin mühürleneceği³⁷⁵ uyarısı Kur'an'ın insanları bu eğilimden sakındırmak üzere kullandığı başlıca argümanlardır.

Alaycılık Kur'an-ı Kerim'de ikiyüzlülükle birlikte görülen alay,³⁷⁶ korkulan şeyle alay etme,³⁷⁷ alaylarını basit bir şey gibi göstererek alay etme,³⁷⁸ sadaka verenlerle alay

³⁶² Meâric 70/36.

³⁶³ Mâide 5/58.

³⁶⁴ En'âm 6/5, Kehf 18/56, Enbiyâ 21/36, Câsiye 45/9.

³⁶⁵ Sâffât 37/12.

³⁶⁶ Muhammed 47/16.

³⁶⁷ A'râf 7/203, Hicr 15/11, Enbiyâ 21/2, Yâsîn 36/30, Zuhuruf 43/7.

³⁶⁸ Mülk 67/27.

³⁶⁹ Kehf 18/106, Câsiye 45/35.

³⁷⁰ Nahl 16/34, Enbiyâ 21/41, Şuarâ 26/6, Zümer 39/48, Mü'min 40/83, Câsiye 45/33, Ahkâf 46/26.

³⁷¹ Kehf 18/105-106.

³⁷² Ra'd 13/32, Sâd 38/63.

³⁷³ En'âm 6/10, Rûm 30/10.

³⁷⁴ Bakara 2/15, Bakara 2/212, Hûd 11/38.

³⁷⁵ Muhammed 47/16.

³⁷⁶ Bakara 2/14.

³⁷⁷ Tevbe 9/64.

³⁷⁸ Tevbe 9/65.

etme,³⁷⁹ nazil olan ayetlerle alay etme,³⁸⁰ verilen mühletle alay etme,³⁸¹ kıyametle, haşirle ve mucizelerle alay etme,³⁸² çeşitli ağız ve yüz hareketleri yoluyla alay etme³⁸³ şeklinde çeşitli şekillerde görülür. Özellikle Firavunun alaycı tutumu³⁸⁴ Kur'an'ın sakındırdığı bu eğilime en uygun örneklerden bir tanesidir.

Kur'an'ın toplumsal düzene verdiği önemi vurgularken sıklıkla kullandığımız ayetler, insanlar arası ilişkileri olumsuz etkileyen alaycılık eğiliminin, toplulukların birbirini alaya alması³⁸⁵ veya bedensel hareketlerle bireylerin birbirleriyle dalga geçmeleri³⁸⁶ gibi davranışların önüne geçmek üzere net ifadeler içerir.

Konunun daha da ötesinde, alaycılığın Allah'ı unutturması³⁸⁷ ve bu yolla bireyi emir ve yasaklardan sakınma konusundaki bilinç halinden uzaklaştırması da söz konusudur. Ola ki bu hataya düşen bir bireyin onu şüphesiz kuşatacak olan azap gelmeden önce derhal tövbe etmesinin vurgulanması³⁸⁸ da işin ciddiyetini ifade etmektedir. Ayrıca Yüce Allah'ın, alaya maruz kalanların yanında olduğunu³⁸⁹ söylemesi ve dini hususlarla alay edenlerle teşrik-i mesaide bulunmama, onlarla dost olmama³⁹⁰ şeklindeki uyarısı da bu eğilimin hem bireyin toplum ile hem de Rabbi ile arasındaki ilişkiyi bozacak sakıncalı bir durum olduğunun açık bir göstergesidir.

Kur'an-ı Kerim'in yasakladığı bir davranış olan alaycılık ayrıca kötü ahlak sahibi olmanın belirtisidir. Kendilerini diğer kimselerden üstün gören kimseler, değer vermedikleri bu kişilerle alay etme yoluna giderler. Genellikle kendisinde bir eksiklik bulunan kimseler bunu gizlemek, kendini güçlü ve noksansız göstermek adına başka insanları alaya alırlar ve bunu bilerek aleni yaparlar.³⁹¹ Kendi cümlelerimle yazmışım dipnot vermeyebilirim.

Toplumlarda genel ahlak kuralları içinde insanlarla alay etmeme kuralı evrensel olarak

³⁷⁹ Tevbe 9/79.

³⁸⁰ Tevbe 9/124.

³⁸¹ Hûd 11/8.

³⁸² İsrâ 17/51, Sâd 38/16, Sâffât 37/14.

³⁸³ Mutaaffî'n 83/30, Hümeze 104/1.

³⁸⁴ Şuarâ : 25,

³⁸⁵ Hucurât : 11,

³⁸⁶ Mutaaffî'n 83/30.

³⁸⁷ Mü'minûn 23/110.

³⁸⁸ Zümer 39/55.

³⁸⁹ Hicr 15/95.

³⁹⁰ Nisâ 4/140, Mâide 5/57.

³⁹¹ Kasapoğlu, *İnsanın Karakterleri*, s.187-188.

hem yazılı hem de sözlü formlarda bulunmaktadır. Farklı toplumlarda ortak niteliklere sahip şekilde görülen alaycılığın pek çok türü bulunmaktadır. Maruz kalan bireyin yaşamını türlü yönlerden olumsuz etkiliyor olması sebebiyle özelliklerine göre ayrı isimlerle anılmakta ve engellenmesi için kapsamlı çalışmalar yapılmaktadır.

Alaycılığın bir türü olarak kabul edilen, özellikle iş yaşamında “mobbing” ismiyle anılan yıldırma eylemi, “çalışanın sistematik ve sürekli olarak aşağılanması, küçük düşürülmesi, gerekli bilgilere ulaşmasının engellenmesi, hakkında dedikodular çıkarılması gibi olumsuz davranışları içeren ve bu yolla iş görenin fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan rahatsız edilerek işi bırakmasına neden olan bir süreç” olarak tanımlanmaktadır.³⁹²

Günümüzde görülen bir diğer alaycılık eğilimi de akran zorbalığıdır. “Saldırganlığın bir türü olan akran zorbalığı, kışkırtma unsuru olmaksızın aralarında fiziksel ya da psikolojik açıdan güç eşitsizliği olan birey ya da bireylerden güçlüünün, karşı tarafa bilerek ve isteyerek sistemli bir biçimde uyguladığı, aynı gruplar arasında tekrarlılık gösteren, kurbanda korku veya endişe yaratmayı amaçlayan fiziksel, sözel, psikolojik saldırı veya yıldırma içeren olumsuz davranışlar olarak tanımlanmaktadır.”³⁹³

Kadına yönelik şiddet de alaycılık eğiliminin bir türü sayılmaktadır. “Cinsiyete dayanan, kadını inciten, ona zarar veren, fiziksel, cinsel, ruhsal hasarla sonuçlanma olasılığı bulunan, toplum içerisinde ya da özel yaşamında ona baskı uygulanması ve özgürlüklerinin keyfi olarak kısıtlanmasına neden olan her türlü davranış”³⁹⁴ olarak tanımlana bu durum öfke, hased, üstünlük tutkusu gibi pek çok eğilimle ilişkili olan kompleks bir eğilim olup, kadının bedensel güçsüzlüğü ile doğrudan ve dolaylı olarak alay etmek temelindedir.

Özetle söyleyebiliriz ki, çalışmamız kapsamına kalbin eğilimlerinden biri olarak dahil ettiğimiz alaycılık eğilimi, insanda var olan diğer eğilimlerle birlikte çalışan ve çoğunlukla sonradan kazanılan bir eğilimdir. Eğilimlerin ortaya çıkışlarında engellenme

³⁹² Fatih Karcıoğlu, Ülke Hilal Çelik, Mobbing (Yıldırma) ve Örgütsel Bağlılığa Etkisi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 1, 2012, s.59.

³⁹³ Pınar Burnukara, Zehra Uçanok, İlk ve Orta Ergenlikte Akran Zorbalığı: Gerçekleştiği Yerler ve Baş Etme Yolları, *Türk Psikoloji Yazıları*, Haziran 2012, 15 (29), s. 69.

³⁹⁴ Nükhet Subaşı, Ayşe Akın, Kadına Yönelik Şiddet; Nedenleri ve Sonuçları, Akın A. (Editör), *Toplumsal Cinsiyet, Sağlık ve Kadın*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları; 2003, s.231-47; WHO Department of Gender, Women and Health, Family and Community Health, Addressing Violence Against Women and Achieving the Millennium Goals, Geneva, World Health Organization; 2005.

veya tecrübe edilmenin gerçekleşmesi halinde davranışa dönüşmesi alaycılık eğilimi için de geçerli olmaktadır. Bir kimsenin başka biri tarafından alaya maruz bırakılması bir tür tecrübe kabul edilebilir. Çalışmamızın genel bakışına göre bu eğilimin düzeltilmesi ve “iyi” yönde sürdürülmesi mümkün görünmektedir. Çünkü gerek toplumsal ilişkiler cihetiyle hoş karşılanmaması gerekse Kur'an-ı Kerim'in bu eğilime karşı sert tavrı bu yanlışlığın düzeltilmesi gerektiğini göstermektedir. Kur'an'ın uzaklaşılması için öne sürdüğü reçeteler ve toplumların kullandığı çeşitli yöntemler (mobbing- akran zorbalığı- kadına şiddet- ırkçılık için global çapta kullanılan argümanlar) insanların sonradan kazanılan bu eğiliminin eğitilebileceğini göstermektedir.

3. Nefsin Eğilimleri

İnsan nefsinin çeşitli tanımlamalarıyla beraber eğitilebilir olduğunu önceki bölümde kendi çerçevemizden söylemiştik. Bu bölümde ise Kur'an-ı Kerim temelli kaynaklara dayanarak bazı eğilimlerin nefse ait olduğunu ve bunların eğitilebilir olduklarını söylemeye çalışacağız. Zira, öfke, bencillik ve cinsellik eğilimleri günlük yaşamda bile “nefsine uydu” ve “nefsi azgınlaşmış” söylemleri ile özdeşleştirilmiştir. Biz de bu üç eğilimi nefsin eğilimleri olarak ele aldık. Ayetlerden elde ettiğimiz bilgiler ışığında insan nefsinin özelliklerine ve eğilimlerin niteliklerine değinerek çeşitli görüşlere yer vereceğiz.

a. Öfke

Türk Dil Kurumu'na göre, “engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım, hiddet, gazap” olarak tanımlanan³⁹⁵ öfke, canlının veya insanın varlığını koruma eğiliminden kaynaklanan saldırgan tabiatlı bir heyecandır.³⁹⁶ Hemen her tür canlı, fiziksel varlığını korumak üzere öfke davranışı şeklinde sert tepkiler verir. Ancak insan, diğer varlıklardan farklı olarak hem fiziksel hem de manevi varlığını korumak üzere öfke eğilimi göstermektedir. Bu bölümde insanın

³⁹⁵ www.tdk.gov.tr “öfke”

³⁹⁶ Arthur T. Jersild, *Çocuk Psikolojisi*, çev. Gülseren Günçe, A. ü. Eğitim Fakültesi yay., Ankara, 1979, s. 421.

neden öfkелendiđi, öfke halinin nasıl bir süreç izlediği, ifade ediliş biçimleri, (yer değiştirmesi) ve nihayetinde öfkenin eğitilebilirliği konularına değineceğiz.

Kendisini yeterince güvende hissetmeyen, başkaları tarafından kendisine haksızlık ve saygısızlık yapıldığını düşünen, tehdit edilen, hayal kırıklığına uğrayan, aile ve evlilik ilişkileri bozulan, onuru kırılan, küçük düşürülen, aşağılanan, hor görülen, insan yerine konmadığını önemsenmediğini, başkalarının kendisini anlamadığını, dinlemediğini sanan kimseler gündelik yaşamda öfkeli olurlar. Öfke döngüsünde bu tepkinin tetikleyicileri arasında reddedilmek, alaya alınmak, fakirlik, duygusal ya da fiziksel zarar, acı, kronik hastalıklar, uykusuzluk, yorgunluk, tükenmişlik, maddi ya da manevi kayıplar, özel yaşamla, yakın çevreyle ilgili problemler, kişilerarası çatışmalar sayılabilir. Beklenmedik bir anda gelip hayatımızı alt üst eden felaketler karşısında öfkeleniriz.³⁹⁷

Öfkelenme hadisesinde dış uyaran maddi olabileceği gibi tinsel/ruhsal da olabilir. Kişiliğimize yönelik maddi veya manevi saldırı bizi öfkелendirir. Daha önce yaşanmış, hoş olmayan, istenmeyen bir olayın çağrışım yollu hatırlanması öfke tepkisi doğurabilir.³⁹⁸ Kişilik hakları ile inançlarına, kültürel değerlerine şu ya da bu şekilde saldırıda bulunulması da öfkelenmelere sebep olur.³⁹⁹

Öfkenin yöneltildiği kimse direkt olarak öfkenin asıl muhatabı da olabilir, konuyla alakası olmayan herhangi bir kimse ya da nesne de olabilir: “Şiddetli bir haksızlığa uğramışlık, aldatılmışlık gibi duygulardan kaynaklanan ve bundan sorumlu tutulan kimse üzerine, eğer o ortada yok ise sırf deşarj olmak için başka herhangi bir kimse veya eşya üzerine saldırgan bir heyecan boşaltılır.”⁴⁰⁰ Bazı durumlarda da öfke duyulan belirli bir kişi değil, kişinin çevresi ya da tüm insanlıktır.⁴⁰¹

“Öfke duygusu ifade ediliş açısından da farklılaşmaktadır. Bireyler öfkelerini içe atma, dışa yöneltme ve kontrol etme şeklinde gösterebilirler. İçe atma, öfkeyi baskı altında tutmayı ve ifade etmemeyi içerirken; dışa yöneltme vurma, nesnelere zarar verme gibi fiziksel olarak ortaya konulduğu gibi küfür, hakaret, eleştiri gibi sözel yollarla da ifade

³⁹⁷ Clifford T. Morgan, Psikolojiye Giriş, Çev. Hüsnu Arıcı ve Diğerleri, H.P.B. Yayınları, Ankara, 1995, s.230; Kasapoğlu, *İnsanın Karakterleri*, s. 284.

³⁹⁸ Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, İstanbul 82. S.184; Cavit Binbaşioğlu, *Eğitim Psikolojisi*, Kadioğlu matbaası, Ankara, 1992, s.149; Dyer, Wayne W., *Hatalı Alanlarınız*, çev: T. Nizamettin Bilgiç, İstanbul, Profil Yayıncılık, 2006, s. 249; Kasapoğlu, a.g.e., s. 284.

³⁹⁹ Engin Geçtan, *İnsan Olmak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s.55.

⁴⁰⁰ Paul Foulquie, *Pedagoji Sözlüğü*, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994, s. 373.

⁴⁰¹ Geçtan, a.g.e., s.59.

edilmektedir. Öfkenin kontrol edilmesi ise, bireyin başkalarıyla olan ilişkilerinde genelde sabırlı, soğukkanlı, hoşgörülü, anlayışlı davranması ve çoğu zaman öfkesini kontrol etme ve sakinleşme eğilimi içinde olmasıdır.”⁴⁰² Öfkenin içe atma şeklindeki ifadesi, bireyin öfkesini yönelttiği varlığa doğrudan etki edemediği durumlarda kızgınlık duygusunu kendi üzerine çevirmesi şeklinde de görülebilir. Bu durum depresyon⁴⁰³ adı verilen duygu durum bozukluğudur. Dışa yöneltme halini de ileride değineceğimiz saldırganlık tutumu ile ifade edeceğiz.

“Günlük yaşamda öfke türlü belirtilerle dışa vurulur. Başka bir deyişle, öfkeli bir insanın öfkesini belirtmek için kullandığı değişik yollar vardır. Bunların başında öfkenin sözlü olarak anlatımı gelir. İnsanın karşındakini küçük düşürücü, kırıcı, alay edici sözler kullanması, doğrudan ya da dolaylı olarak onu aşağılaması, kötülemesi, kişiliğine saldırması, umudunu, beklentisini kırması, türlü söylentiler çıkarması, sert kaba konuşmalarla sürekli engellemeler yapması, öfkenin sözlü saldırganlıkla birlikte geniş bir yelpaze içinde anlatım olanağı bulduğunu gösterir.”⁴⁰⁴ “Öfkenin bir başka anlatım biçimi de ağlamaktır. Bağırıp çağırarak, yaygara kopararak gürültülü biçimde ağlama öfkenin dolaylı biçimde ortaya çıkmasıdır.”⁴⁰⁵

“Öfkenin önemli bir özelliği, onu diğer kişilerde görmek istemememizdir. Başkalarının mutlu ve iyi huylu olmalarını isteriz; onların korku ve düş kırıklıklarına anlayış gösterebilir fakat öfkelenmelerini istemeyiz. Zira birisi bize öfkelendiği zaman kendimizi tehdit altında hisseder ve karşılığında biz de öfkeleniriz. Bu basit gerçek bazı sonuçlara yol açar. Sonuçlardan biri, ana-babanın öfkeye ilişkin davranışları ortadan kaldırmak için cezalandırması veya en azından ödüllendirmemesidir. Böylece toplum bize öfkelenmemeyi öğretir. İkinci sonuç, öfkemizi veya en azından bunun ifadesini bastırmaya çalışmamızdır; zira kişilerin bize öfkelenmesini istemeyiz. Her iki şekilde de öfkemizi göstermeme yönünde bir baskı altında bulunuruz.”⁴⁰⁶

“Belirli bir sınır içinde öfke, karşılaşılan engeli aşmak, hoş olmayan durumdan kurtulmak için gerekli tutum ve davranışta bulunma olanağı verir. Başka bir deyişle, insanın

⁴⁰² Coşkun Arslan, Öfke ve Öfkeyi İfade Etme Biçimlerinin, Stresle Başa Çıkma ve Kişiler Arası Problem Çözme Açısından İncelenmesi, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri / Educational Sciences: Theory & Practice* 10 (1) Kış / Winter 2010, 7-43, s. 10.

⁴⁰³ Geçtan, *a.g.e.*, s.58.

⁴⁰⁴ Köknel, *a.g.e.*, s. 155.

⁴⁰⁵ Köknel, *a.g.e.*, s. 155.

⁴⁰⁶ Morgan, *a.g.e.*, s. 231.

uyumunu sağlayan yönde iş gören bir niteliği vardır.”⁴⁰⁷ “Sağlıklı yaşandığında öfke son derece fonksiyonel bir duyguyken kontrol edilmediği zaman hem kişi hem de çevresi için oldukça zararlı bir duyguya dönüşmektedir.”⁴⁰⁸

“oğunlukla öfke hatalı, kötü duygulanım ve coşku durumu olarak değerlendirilir. Oysa fke bir sınır içinde bireyin kendi varlığını koruması, tanıtması ve çevreye kabul ettirmesi için gereklidir. Bu durum özellikle çocukluk çağında önemlidir. Çocukluk ve gençlik çağında belirli engeller karşısında öfkelenmek kişiliğin korunması, saygınlık kazanması ve bu saygınlığın sürdürülmesi açısından geliştirici, yapıcı yönde rol oynar. Ayrıca gencin özerkliği, özgürlüğü ve sorumluluğu arasındaki sınırın belirlenmesinde de öfkenin ve öfkeye karşı çevrede oluşan tepkinin önemli bir yeri vardır. Çocukluk ve gençlik çağında bir duygulanım ve coşku biçimi olarak yaşanılan öfkenin kişilik üzerinde bıraktığı olumsuz etkiler daha sonraki yaşamda kin, nefret, kıskançlık, düşmanlık gibi duygulara dönüşebilir. Bu tür duyguların etkisi altında olan insan daha sık ve şiddetli öfkelenir. Böylece fkeden kaynaklanan kimi davranışlar öfkeyle sonuçlanır.”⁴⁰⁹

Saldırđanlık: “fke duygusunun yol açtığı dürtü “saldırđanlık” olarak değerlendirilir.”⁴¹⁰ “Agresyon (saldırđanlık), bedensel ve ruhsal açıdan başkalarına zarar verme amacıyla, kızgınlık, öfke ve nefret dolu yıkıcı davranış olarak tanımlanır. Hostil (düşmanca) saldırđanlık ise, kişinin aşağılandığını ve kasıtlı bir şekilde tahrik edildiğini algıladığı durumlara karşı gösterdiği tepkidir. şiddet (violence) ise, bir kişi ya da grubun başkalarına karşı fiziksel olarak zarar vermesidir. Patlayıcı olması ve yaralama, yok etme amacını gütmesi nedeniyle saldırđanlık eyleminin u noktasıdır.”⁴¹¹

Saldırđanlığın kaynağına ilişkin varsayımları iki grupta toplayabiliriz. “Birinci grup içinde toplanan görüşler, saldırđanlığın içgüdüsel ve dürtüsel; ikinci grup içindeki

⁴⁰⁷ Köknel, a.g.e., s. 154.

⁴⁰⁸ Hüseyin İ. Yeğin, “fke Duygusu ve Dini Açıdan Baş Edebilme Yolları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2010, sayı:2, s. 256.

⁴⁰⁹ Köknel, a.g.e., s. 154-155.

⁴¹⁰ Frederikson, 1988, 2002; Frederikson ve Branigan, 2001; Frijda, 1986, Lazarus, 1991; R. S. Lazarus, From Psychological Stress To The Emotions: A History of Changing Outlooks, *Department of Psychology, University of California, Berkeley*, California 94720, Annu. Rev. Psycho., 1993; 44: 1-21, p.14.

⁴¹¹ Ercan ABAY, Cengiz Tuğlu, “şiddet ve Agresyonun Nörobiyolojisi”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı Klinik Psikiyatri Dergisi*, 2000; s.3, s.21-22.

görüşlerse toplumsal niteliğini kabul ederler. Başka bir deyişle saldırganlık doğuştan gelen ya da sonradan kazanılan bir güdü olarak iki değişik yaklaşımla yorumlanabilir.”⁴¹²

“Freud’un ilk psikanalitik kuramına göre, eylemlerimizin birçoğu içgüdüler, özellikle de cinsel içgüdü tarafından belirlenir. Bu içgüdülerin ifade edilmesi engellendiği zaman, saldırganlık dürtüsü ortaya çıkar. Psikanalitik geleneğin daha sonraki kuramcıları, bu engelleme- saldırganlık varsayımını genişlettiler ve bir kişinin herhangi bir hedefe ulaşma çabası engellendiğinde, engeli (kişi ya da nesne) incitme davranışını güdüleyen bir saldırganlık dürtüsü ortaya çıktığını iddia etti.”⁴¹³ “Bu önermenin iki önemli özelliği vardır; biri, saldırganlığın olağan nedeninin engellenme olması, diğeri ise saldırganlığın temel bir dürtünün -doğuştan gelen tepkiler (açlık, seks ve bu özellikleri taşıyan diğer temel dürtüler) gibi hedefe ulaşana kadar süren bir enerji biçimi- özelliklerini taşımasıdır. Yani, engellenme-saldırganlık varsayımının dürtü özelliği tartışılmalıdır.”⁴¹⁴

*Daha önce hiç küçük bir fare öldürmemiş ya da vahşi bir farenin küçük bir fareyi öldürüşünü hiç görmemiş bir laboratuvar faresi, küçük bir fareyle aynı kafeste barış içinde yaşayabilir. Ancak farenin hipotolamusu uyarıldığında, hayvan kafes arkadaşı olan küçük fareye saldırır ve vahşi bir farenin gösterebileceği tepkilerle onu öldürür (omuriliğini koparacak şekilde onu ısırarak). Uyarımın, daha önce etkisiz olan, doğuştan gelen bir öldürme tepkisini tetiklediği görülür. Öte yandan, farenin kafes arkadaşını gördüğü anda öldürmesine yol açan uyarılmış beyin bölgesine nörokimyasal bir engelleyici enjekte edildiğinde, fare geçici olarak sakinleşir. Öyleyse bu vakada saldırganlık doğuştan gelen tepkileri kapsadığı için dürtülerin bazı özelliklerini taşır.*⁴¹⁵

Saldırganlığın sonradan kazanıldığını savunan görüşe göre bu eğilim, “gözlem ya da taklit yoluyla öğrenilebilir ve ne kadar sık pekiştirilirse o kadar sık gerçekleşir. Bir hedefe ulaşmak isterken engellenen ya da stres yaratan bir olay tarafından durdurulan kişi hoş olmayan bir duygu yaşar. Bu duygunun yarattığı tepki, kişinin stres yaratan durumlarla başa çıkmak için kullanmayı öğrendiği türden tepkilere bağlı olarak farklılaşacaktır. Engellenen kişi başkalarından yardım isteyebilir, saldırganlaşabilir, geri çekilebilir,

⁴¹² Morgan, *a.g.e.*, s.391; Köknel, *a.g.e.*, s. 158.

⁴¹³ Dollard, J., Doob, L.W., Miller N.E., Mowrer O.H., ve Sears, R.R., *Frustration and Aggression*, New Heaven, Yale University Press., 1939.

⁴¹⁴ Atkinson ve Hilgard, *Psikolojiye Giriş, Genişletilmiş ve Güncelleştirilmiş 14. Edisyon*, çev: Öznur Öncül, Deniz Ferhatoglu, Arkadaş yay., Ankara, 2016, s. 414.

⁴¹⁵ Atkinson ve Hilgard, *a.g.e.*, s. 415.

kendini engeli aşmak için daha zorlayabilir veya uyuşturucu madde ve alkole başvurabilir. Seçilen tepki, geçmişte engellemeyi en başarılı biçimde ortadan kaldıran tepki olacaktır. Bu görüşe göre, engellenme esas olarak olumsuz şartlara saldırgan davranışla tepki göstermeyi öğrenmiş kişilerde saldırganlığı kışkırtır.”⁴¹⁶ Kısacası birey engellendiğinde engellemeyi öfke ve saldırganlık tepkisiyle ortadan kaldırırsa bundan sonra her engellenişinde öfkeye ve saldırganlığa eğilim gösterir.

Öfke gibi hem bireyi hem de toplumu etkileyen bir eğilimin eğitilmesi elbette gereklidir. Doğuştan veya kazanılmış ne türde olursa olsun bireydeki öfke ve saldırganlık eğilimleri, azaltma yoluna gidilerek eğitilebilmektedir. Günümüzde öfkenin yönetilmesiyle ilgili pek çok modern çalışma⁴¹⁷ mevcuttur.

Öfke heyecanı da dahil olmak üzere, doğuştan getirilen heyecanların eğitilmesi, hayat uyumu içerisinde etkili rol oynayabilecek duruma sokulması eğitimin en önemli aşamalarındandır. Kontrolsüz öfkenin birey ve toplum için geri dönülmez zararları dikkate alındığında, bireylerin kendilerini öfkeye karşı eğitmelerinin önemi ortaya çıkar.

418

Ayrıca öfke yönetimi herkesin öğrenmesi zorunlu olan bir yaşam becerisidir. Sağlam bir eğitim, güçlü bir kişilik, keskin bir irade ile kontrol altına alınan öfke eğilimi, insanı huzur dolu bir hayata taşır. ⁴¹⁹

Konumuzun diğer yönünde yani Kur'an perspektifinde, “öfke Kur'an-ı Kerim’de “gazap – الغضب” kelimesi ile on dört yerde geçmektedir. On ayette aynı kökten türeyen isim ve fiil şekilleri ile yer almakta; bunların çoğunda da gazap, Allah'a nisbet edilmektedir. İki ayette ise Hz. Musa'nın kendisi Tur-i Sina'da bulunduğu sırada yoldan sapan kavmine üzüntülü ve öfkeli olarak çıkıştığı anlatılmaktadır.⁴²⁰ Bir ayette de müminlerin üstün

⁴¹⁶ Bandura, 1977; Atkinson ve Hilgard, a.g.e., s. 416.

⁴¹⁷ Fulya Cenkseven, Öfke Yönetimi Becerileri Programının Ergenlerin Öfke ve Saldırganlık Düzeylerine Etkisi, *Eğitim Bilimleri ve Uygulama*, 2003, 2.4: 153-167; Özer, 1994, Coşkun Arslan, Öfke ve Öfkeyi İfade Etme Biçimlerinin, Stresle Başa Çıkma ve Kişiler Arası Problem Çözme Açısından İncelenmesi, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi / Educational Sciences: Theory & Practice* 10 (1) Kış / Winter 2010, 7-43; Shannon Rae Sharp, "Effectiveness of an Anger Management Training Program Based on Rational Emotive Behavior Theory (REBT) for Middle School Students with Behavior Problems. " *PhD diss.*, University of Tennessee, 2003. http://trace.tennessee.edu/utk_graddiss/2372

⁴¹⁸ Vedide Baha Pars ve diğerleri, *Eğitim Psikolojisi*, M.E.B., İstanbul, 1970, s.66; Kemal Sayar, Feyza Bağlan, *Koruyucu Psikoloji*, Timaş yay., İstanbul, 2010, s.114; Hamdi Kalyoncu, *Mutluluk İçin Duygu Eğitimi*, Yediveren yay., İstanbul, 2010, s.102; Kasapoğlu, a.g.e., s. 299.

⁴¹⁹ Kasapoğlu, a.g.e., s. 299.

⁴²⁰ A'raf 7/150, Taha 20/86.

nitelikleri sayılırken kızdıkları zaman bile kusurları bağışladıklarından övgüyle söz edilmektedir.”⁴²¹

*İslam’da, kin, nefret, husumet, intikam gibi karakterler, kişiliğe sonradan bulaşmış olumsuz huylar olarak kabul edilmiştir. Hilm, yumuşaklık, şefkat ve merhamet gibi karakterler ise ahlaki erdemlerin başında sayılmıştır.*⁴²²

“Ahlak kitaplarında *gazap* hem ahlaki hem de psişik bir duygu olarak ele alınmıştır. Bu eserlerde *gazap* genellikle "intikam alma isteğiyle, arzusuyla kalbin kanının yüzde belirmesi, yüze sıçraması; çok sinirlenip öfkelenmek, kanın beyne hücum etmesi" şeklinde fizyolojik etkisi dikkate alınarak tanımlanmıştır.⁴²³ *Gazap* sırasında kalp atışının hızlanması ile kanın damarları ve beyni zorlaması aklın normal görev yapmasını önler, yanlış ve zararlı işler yapılmasına yol açar. Bu sebeple Rağıb el-İsfahâni (ö.1108) ve Gazzâlî gibi İslam düşünürlerince "*Gazap muvakkat bir deliliktir*" denilmiştir. Ayrıca *gazap* duygusu bakımından insanların dört farklı karaktere sahip olduğunu söylerler: "*Bazıları çabuk öfkelenir, çabuk yatıştır; bazıları nadiren öfkelenir, fakat zor teskin edilir; bazıları da çabuk öfkelenir, zor yatıştır; nihayet nadiren öfkelenip çabuk yatışanlar gelir ki en iyi olanlar bunlardır.*" İsfahâni ayrıca *gazap* duygusunun mizaçlara, alışkanlıklara (eğitime), yaş ve cinsiyete göre değiştiğini de belirtir.”⁴²⁴

Kur'an-ı Kerim, öfke eğiliminin kontrol edilmesi ve yönlendirilmesi gerekliliğini hem “örnek bir rol model” hem de “olumsuz bir model” göstererek vurgulamaktadır. Örnek olarak vereceğimiz iki ayetten ilki, takvâ sahiplerinin bir özelliği olan “öfkelerini yenmek” iken diğeri münafıkların niteliği olan “Müslümanların başarılarına yönelik duydukları gereksiz öfke” ile ilgilidir. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim’de “olması gereken - olmaması gereken davranış biçimi” şeklinde iki uç örnek vererek bizlere bir eğitim yöntemi örneği⁴²⁵ sunmaktadır.

⁴²¹ Şura 42/37.

⁴²² Süleyman Uludağ, *İslam’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V. Yay., Ankara, 2007, s. 109-110.

⁴²³ İsfahâni, *Müfredat*, s. 1089.

⁴²⁴ Mustafa Çağrı, “*Gazap*”, *DİA*, 1996, c. 13, s. 436.

⁴²⁵ Eğitimde kullanılan Özendirme-Sakındırma (Terğib-Terhib) Metodu için bkz. Prof. Dr. Suat Cebeci, Din Öğretimi Yöntemleri, http://www.ebsad.org/img/20140407_6321527362.pdf erişim tarihi 02.01.2018

Ayrıca “Kur'an-ı Kerim, yerine göre öfkeyi yenmeyi salık verirken⁴²⁶, yerine göre de doyurulmasını öngörür.”⁴²⁷

“Gazzâlî’ye (ö.1111) göre öfkenin merkezi kalptir. İnsan intikam hırsıyla dolduğunda kan dolaşımı hızlanır ve gelecek muhtemel tehlikeleri önlemek için harekete geçer. Tehlike sonrasında intikam almaya yönelir. Çünkü bu öfkenin arzu ettiği bir şeydir. Kişi ancak intikam sonrası sakinleşir.”⁴²⁸ Biz de öfke eğilimini Gazzâlî’nin bu yaklaşımından dolayı kalbin eğilimleri arasında kabul etmekteyiz.

Öfkenin olumlu yönde kullanılmasının söz konusu olduğu durumlar da vardır: “İnsanın kutsal değerler uğruna -vatan savunması gibi- gösterdiği direnç ve savunma, öfkenin varlığının ve onun ne şekilde kullanılacağına önemini de ortaya koymaktadır.”⁴²⁹

Sonuç olarak, kimi görüşe göre doğuştan gelen kimine göre de sonradan kazanılan bir eğilim kabul edilen öfkenin, insanlarda hem fiziksel hem de manevi bütünlüğü korumak amacıyla, çoğunlukla engellenme nedeniyle ortaya çıktığını ve sosyal çevreden alınan tepkilere göre artma veya eksilme özelliği gösterebilir bir yapıda bulunduğunu ve genellikle yine engellenme sonucunda saldırganlığa kadar gidebilen bir davranış olduğunu söylemekteyiz.

İslam geleneği de Kur'an'ın öngördüğü üzere, öfke eğiliminin eğer fazla ve yersiz ise eğitimini gerekli görmektedir. Bizim eğitilebilirlik teorimize göre de bireydeki öfke eğiliminin zararlı yönünün azaltılarak faydalı hale getirilmesi esastır. Bu eğilimin doğuştan gelmiş olduğunu varsaydığımızda bile, insanın sosyal bir varlık olması nedeniyle çevresine ve şartlarına göre evrilebileceğini, öfkenin daha şiddetli ve kesif halde görünebileceğini yahut sindirilmiş halde korkaklığa varan sorunlara ulaşabileceğini söylemekteyiz. Ancak biz, gerek Kur'an'ın yöntemini esas alan İslam geleneğindeki öfke yönetimi metotları gerekse modern çalışmalardaki tavsiyeler kullanıldığında öfke eğiliminin ya azalma ya da sürdürme hedefiyle eğitilerek doğru miktara ulaşacağını savunmaktayız.

⁴²⁶ Âl-i İmran 3/134.

⁴²⁷ Tevbe 9/14-15.; Kasapoğlu, *Kur'an'da Kişilik*, s. 42.

⁴²⁸ Gazali, İhyau Ulumid-din, III, 376; Süleyman Pak, Kur'anın Duyguları Eğitmesi Bağlamında Öfkenin Kontrolü Meselesi, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, Cilt: XVI, Sayı: 1, s. 90.

⁴²⁹ Pak, *a.g.m.*, s.87.

b. Bencillik

“Kişinin çeşitli özellikleri hakkında olumlu ya da olumsuz yönde geliştirdiği kendine özgü yargıları benlik kavramı ile açıklanır. Benlik, kişinin kendi kişiliğine ilişkin kanıları ve kendi görüş tarzıdır. Kişinin içinde kendisini gözetleyen, yargılayan, değerlendiren ve davranışlarını düzene koyup onu yöneten bir güç olan benlik, “ben neyim, ben ne yapabilirim, değer yargılarım nedir, hayatta ne istiyorum” gibi soruların cevaplarından oluşur.”⁴³⁰

Diğer açıdan bakıldığında benlik; bireyin, çevre ilişkilerinde ve davranışlarında kendi isteklerini ve eğilimlerini kayırma ve başkalarından üstün tutma halidir. Bir içgüdü ve duygu niteliğindedir. Yaşamı sürdürmenin ve canlı kalabilmenin, yaşamın bireysel ve kişisel olmasının gereğidir. Benlik aynı zamanda, bireyin kendine güveni ve bilinci oranında güçlü olan bir yaşam gücü olarak tanımlanır. Hem kendine hem çevreye yönelik tutumlarının bütünüdür. Normal şartlarda bilinçle ve çevreye uyumlu olduğu için olumlu yaşam güçlerinin başında görülürken aşırı hallerinin olumsuz davranışlar yarattığı söylenir. Ayrıca kendine güvenme ve üstünlük duygularının, gurur ve bencilliğin kaynağı olarak ve bu gibi duyguların ve dürtülerin kişilikte toplanmış şekli olarak görülür.⁴³¹

“Benliğin gelişiminin doğuştan hatta döllenmeden itibaren başladığı görüşü yaygındır. Doğumdan önce ve sonra bedensel gelişim, doğum sonrasında sırasıyla bedensel, ruhsal ve toplumsal gelişimin gözlemlendiği ve bu üçünün benliğin oluşmasını etkilediği ifade edilir. Bedensel özelliklerin benlik üzerinde az da olsa bir etkisinin bulunduğu ancak benliğin gelişmesinde ruhsal ve toplumsal etkenlerin öncelikli rol oynadığı; bireyin çevresinde bulunan kişilerle kurduğu ilişkilerin, iletişimin ve etkileşimin bir yandan bireyin toplumsallaşmasını, öte yandan kendi benliğini tanımasını sağladığı düşünülür”⁴³²:

“İnsanın başkaları tarafından değerlendirilişi, bu değerlendirmenin kişilik tarafından algılanışı ve benimsenmesi, benlik kavramının değer sistemini saptar. Bütün bunlar

⁴³⁰ Feriha Baymur, *a.g.e.*, s.268.

⁴³¹ Karakuşçu, s. 130.

⁴³² Karakuşçu, *a.g.e.*, s. 130.; Köknel, *a.g.e.*, s. 66.; Mevlüt, Kaya, Ailede anne-baba tutumlarının çocuğun kişilik ve benlik gelişimindeki rolü, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, 9: 193-204., s. 195.

insanın çevresindeki olaylara, nesnelere kişilere karşı oluşturduğu tutumu, davranışı, eylemi biçimlendirir ve renklendirir."⁴³³

Yukarıdaki tanımlara göre olumlu- olumsuz, iyi- kötü, eksik fazla, nasıl ifade edersek edelim, herkes bir benliğe sahiptir. Bu sahiplik durumu bireyin kendine, bireyin çevresine ve bireyin hem kendine hem çevresine karşı takındığı tavır, yani 'diğer'den kendini ayrı tutmasıdır. Benlik bu denli önemli iken, bencillik bireyin hem kişisel hem sosyal hem de dinî yaşantısını etkileyecek hassas bir eğilimdir.

Bencillik ise sözlükte *"Ben düşkünlüğü; kendine düşkünlük, başkalarını göz önüne almadan yalnız kendini, kendi çıkarını düşünme"* olarak tanımlanır. Thomas Hobbes' göre *"İnsanın bütün eylemleri 'ben sevgisi'yle belirlenmiştir. Buna göre ahlaklılık da yalnızca kendini koruma içgüdüsünün bir biçimidir ve insanın bütün eylemleri kendini koruma içgüdüsünden ve 'ben sevgisi'nden çıkmıştır."*⁴³⁴ Ayrıca Ruhbilim Terimleri Sözlüğünde de *"Kendi çıkarını düşünmenin bütün bilinçli eylemlerin temel güdüsü olması durumu"* olarak tanımlanır.⁴³⁵ Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere bencillik, bir yaratılış özelliği olan ve her bireyde bulunan benlik duygusunun yalnızca bireyin kendisine yönelerek, çevre-koşul gözetmeksizin yalnız kendi faydası için çalışması halidir.

Çalışmamızda nefse ait bir eğilim olarak ele aldığımız bencillik eğilimi, bireyi tanımlarken söylediklerimizin aksi yönünde seyreden, yani bireyi diğer kişilerden ayıran belirleyici özellikler toplamı olan benliğin ötesinde, bireyin kendini diğer bireylerden tamamen üstün tutarak sadece kendine yönelmesini, kendi çıkarına uğraşmasını ifade etmektedir. Bu bölümde benliğin asıl amacından sapmasının ve insanın kendinde takılıp kalmasının olumsuzluğunun eğitilebilir olup olmadığını Kur'an-ı Kerim temelli olarak güncel psikolojik yaklaşımlarla birlikte değerlendireceğiz.

Kişinin insanî kimliğini unutmaması, kendi nefsini ön plana çıkarmasına sebep olur, böylece insan, kendini ve yaptıklarını güzel ve hatasız görmeye başlar. Kendisini merkeze koyan insan, her şeyin ölçüsünün kendisi olduğunu zannederek kendisi dışındakileri küçümser, hatta onları yok sayabilir. Böylelikle her şeyi kendi bilgi ve becerisi sayesinde elde

⁴³³ Köknel, a.g.e., s. 66.

⁴³⁴ www.tdk.gov.tr "bencillik"

⁴³⁵ BSTS / Ruhbilim Terimleri Sözlüğü, 1974.

ettiğini düşünmeye başlar.⁴³⁶ Diğer insanlara karşı büyüklenir. “*Büyüklenmecilik kuvveti, insanı kibirli olmaya sevk eder; insan, sevmekten, övülmekten, zenginlikten gurur duyar. İsmi kalıcı hale gelmesi için uğraşır.*”⁴³⁷ “Ayrıca, bağımsızlık, üstünlük, hâkimiyet, başarılı olma, engelleri yenme, amacına ulaşma, önder olma, sevilme, beğenilme gibi eğilim ve isteklerin çıkış kaynağı bu kuvvettir.”⁴³⁸

Bencil insan sadece maddi kıymetleri paylaşma konusunda değil, başkalarına sevgi ve şefkat gösterme noktasında da güçsüzdür. İnsanın bencilliği, onun düşünce biçimini de etkiler. Kendi görüşünün dışında ne varsa onları dışlamak bencil kişilerin tipik özelliklerindendir. Bencil insan davranışlarını değer yargılarına göre değil, daha çok dürtülerine göre ayarlama yönünde tercih kullanır. “Bencilliğin dayanağı, bireyin kendi özüne bağlılığı, başkalarına karşı kendini üstün görme duygusudur.” En dar görüşlü, okumamış kimselerden en hoşgörülü bilgelere kadar bütün insanlarda bu eğilimin varlığından söz edilebilir. Bencil dürtüleri dolayısıyla kişi, kendi ben’ini bütün çevresinin odağı olarak algılama eğilimindedir. Bencil tutum ve davranışların kontrol altına alınabilmesi için verimli bir eğitime ihtiyaç vardır.⁴³⁹

Bencillik eğiliminin kaynağı hakkındaki görüşlerin çoğu bencilliğin köklerinin insan doğasında mevcut olduğu üzerindedir. Özellikle evrim teorisine göre, bireyler tamamıyla kendilerini koruma eğiliminin temelinde bencildirler. Ancak bunun açıklanamayan noktaları vardır; annenin yavrusunu koruması, sürüye saldırı halinde dayanışma ile bireylerin kendilerini feda etme vs.⁴⁴⁰ Hatta Kur'an-ı Kerim de insanın özelliklerini sıralarken onun bencil olduğunu söyler:

* “...Nefisler de cimriliğe meyillidir.”⁴⁴¹

* “(Gelseler de) size karşı pek hasistirler. Hele korku gelip çattı mı, üzerine ölüm baygınlığı çökmüş gibi gözleri dönerek sana baktıklarını görürsün. Korku gidince ise, mala düşkünlük göstererek sizi sivri dilleri ile incitirler. Onlar iman etmiş

⁴³⁶ Sert, a.g.e., s. 340-341.

⁴³⁷ Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi*, Andaç Yayınları, 2003, İstanbul, s. 50

⁴³⁸ Hayati Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, 2006, s.40. http://www.gazali.net/forum_posts.asp?TID=35 (Uludağ Üniversitesi Din Psikolojisi Bölüm Başkanı Prof. Dr. Hayati Hökelekli danışmanlığında hazırlanmıştır. 6. ulusal pdr öğrencileri kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.)

⁴³⁹ Kasapoğlu, *İnsanın Karakterleri*, s. 113-116.

⁴⁴⁰ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Aslıhan Gevrekçi, Gen mi Bencil, Birey mi?, *PİVOLKA*, 7(24):4-5. 2017.

⁴⁴¹ Nisa 4/128.

değillerdir; bunun için Allah onların yaptıklarını boşa çıkarmıştır. Bu, Allah'a göre kolaydır.”⁴⁴²

Ancak ayetlerden anlaşılacağı üzere, bencillik doğuştan gelen ve değiştirilemez mutlak bir eğilim olarak görülmemiştir. Bilakis insanın bencil tutumlara yatkın oluşu vurgulandığı gibi cimrilikten korunabileceği de vurgulanmıştır, çözüm olarak Allah’a isyandan uzak durma ve malını paylaşma gösterilmiştir:

* “O halde gücünüz yettiğince Allah'a isyandan kaçının. Dinleyin, itaat edin, kendi iyiliğinize olarak harcayın. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁴⁴³

* “Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁴⁴⁴

Kur'an-ı Kerim bencilliğin bir çeşidi olarak şuhh'u gösterir; Şuhh Kur'an'da hırsla şiddetli bir arzuyla, açgözlülükle birlikte cimrilik etmek adet halini almış cimrilik olarak açıklanmıştır.⁴⁴⁵

*“Şuhh insanın doğal yapısında (hamurunda) var olan bir eğilimdir. Bu eğilim insanı erdem dışı arayışlara, geçici hazlar peşinde koşmaya güdüleyebilir. Şuhh'un ayette “nefs”e izale edilmesi, nefsin bu yönüyle -kontrol altına alınmadığı takdirde, yoksa nefis salt tek başına kötülük merkezi olarak nitelenemez- her türlü kötülüğün, çirkinliğin, erdemsizliğin kaynağı olduğuna işaret eder. Ayete göre, özgeci bir karakter geliştirmek, nefsin şuhh'undan korunmuşluğu ifade eder. Nefsin şuhh'undan korunabilmek için kişinin kendisini bütün içtenliğiyle emir ve yasak türünden Allah'ın koyduğu değerlere bağlanmaya, uymaya yönetmesi, Allah'ın hoşnutsuzluğunu kazanmayı amaç edinerek sahip olduğu kıymetleri başkalarıyla paylaşmayı nefsine benimsetmesi gerekir.”*⁴⁴⁶

Kur'an'ın bencillığe sunduğu çözüm olan îsâr, dinî açıdan en büyük paya sahip olmak amacıyla, manevi hazları maddi hazlardan, ahiretteki hazları bu dünyadaki hazlardan üstün tutmak niyetiyle, kendisi muhtaç ve yoksulluk içerisinde bulunmasına rağmen, dünya ve ahirete ilişkin bütün gereksinimler hususunda, “maddesel ve ruhsal alanlarda, diğer insanları nefsine tercih etmek”, başkasının ihtiyacına öncelik tanımaktır. Bu

⁴⁴² Ahzab 33/19.

⁴⁴³ Teğabün 64/16.

⁴⁴⁴ Haşr 59/9.

⁴⁴⁵ İsfahânî, Müfredat, s. 788.

⁴⁴⁶ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, işaret yay., İstanbul, 1997, s. 1131.

anlamdaki îsârın kaynağı sağlam, güçlü bir iman, aynı inancı paylaşanları birbirine bağlayan derin sevgi ve fedakârlık duygusudur.⁴⁴⁷

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, bencilce tutum ve davranışlar verimli bir eğitimle kontrol altına alınabilir. İnsan kendini yetiştirerek, zihniyle, kalbiyle kendini yeniden planlayarak bencillikten kurtulabilir. Kur'an şuhh'un benlikte bir karakter olarak yerleşmesine engel olmak için alternatif eğilimler önerir. Kur'an insanların bencil duygularını eğitmede dinî motivasyondan yararlanır.⁴⁴⁸ Örneğin, şuhh yerine hoşgörü ve özgeciliği tavsiye eder. Kur'an'a göre, bencillikten kurtulmanın yolu, Allah'ın koyduğu değerlere bağlı kalmak, onun hoşnutluğunu kazanmayı amaç edinmek, sahip olunan değerleri başkalarıyla paylaşmayı nefse benimsetmektir. Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket etmeyi öğrenen kimse, aynı zamanda nefsinin şuhh'undan korunmayı da öğrenir. Çünkü Allah'ın emirleri bencilliğe zıt uygulamalara yer verir. Örneğin Allah yolunda, iyi amaçlar uğrunda harcama yapmak bencilliğe engel olur.

c. Cinsellik

Burada, Kur'an perspektifinde hevâ ve heveslere düşkün olmak bağlamında değerlendirilen cinsellik eğilimini “şehvete düşkünlük” ve “cinsel kimlik tercihi” konuları üzerinden ele alacağız. Çünkü cinsellik eğilimi bizim tüm yönleriyle bu çalışmanın hacmine sığdıramayacağımız nitelikte geniştir ve hemen tüm beşerî bilimleri ilgilendirecek kadar çok yönlü bir konudur. Bu sebeplerle konuyu yalnızca bu iki açıdan değerlendirmeye yetineceğiz. Meseleye Kur'an'ın bakışı ile baktıktan sonra çeşitli ilimlerden yararlanarak görüşümüzü dile getireceğiz.

Cinsellik eğilimi Arapçada “hevâ” kavramı ile karşılık bulmaktadır. Bir Kur'an terimi olarak hevâ, sözlükte “arzulamak, gönlü kalmak, canı çekmek, sevdalanmak, heveslere kapılmak”⁴⁴⁹ anlamlarına gelir. Kur'an-ı Kerim hevâ kavramını, insanın yaratılışından gelen nefsi/iğreti istekleri⁴⁵⁰ ve “insan şahsiyetinin oluşmasına etki eden, nefsi etkileyen

⁴⁴⁷ Zülfikar Durmuş, “Sosyal Dayanışmanın Sağlanmasında Kur'an'ın Öngördüğü İdeal Model: İsar” Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2003, sayı:1, s.22.

⁴⁴⁸ Kasapoğlu, a.g.e., s. 137.

⁴⁴⁹ Mu'cemü'l Müfrehes, s.538.

⁴⁵⁰ Mustafa Cora, Kur'an'a Göre Hevâ, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*- 2 (2014): 55-89 s. 55, <http://www.itobiad.com/issue/8757/109258>

ve kötü yola doğru yönlendiren en önemli faktörlerden biri olan insan tabiatının istek ve arzusu”⁴⁵¹ olarak tanımlar. Bu tanımlardan cinsellik eğiliminin fitri olduğu, kişiliğin oluşmasına etki ettiği ve çoğunlukla olumsuz bir faktör olarak nitelendirildiğini görmekteyiz.

Terim olarak “hevâ, “nefsin, akıl (akl-ı selîm) ve (tahrîfe uğramamış hak) din tarafından yasaklanan kötü arzulardan yana olan eğilimi” veya “doğruluk, hak ve faziletten saparak haz ve menfaatlere yönelen nefis” mânasına gelir.”⁴⁵² “Hevâ tabiri her zaman aşağılayıcı anlamda kullanılan teknik bir ifâde olmuştur”:⁴⁵³

* “Hayır, zulmedenler, hiçbir bilgiye dayanmaksızın kendi hevâ (istek ve tutku)larına uymuşlardır. Allah'ın saptırdığını kim hidayete erdirebilir? Onların hiçbir yardımcısı yoktur.”⁴⁵⁴

* “Kendi istek ve tutkularını(hevâsını) ilah edineni gördün mü?”⁴⁵⁵

Çalışmamızın bir boyutunu oluşturan şehvete düşkünlük aslında hevâyı tam anlamıyla kapsamamaktadır: “Hevâ, şehvî arzulara meyletme anlamına gelse de şehvetle aralarında şöyle bir fark vardır. Hevâ genellikle düşünce ve inanca has iken; şehvet, haz ve lezzet elde etmekle ilgilidir. Bu bakımdan şehvet hevânın sonuçlarından biridir ve daha hususîdir. Hevâ ise asıl ve geneldir.”⁴⁵⁶ Yani bu ayrıma göre, hevâ yalnızca cinsel şehveti değil aynı zamanda düşüncede aşırılıkları da ifade edebilmektedir. Bu bağlamda kadınlar/erkekler gibi mallar, yiyecekler, makam ve mevkiler de şehvete nesne olabilirler. Bir kimsenin karşı cinse, paraya veya güce düşünce boyutunda saplantılı olmasını şehvete düşkünlük olarak kabul edebiliriz.

* “Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de onun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir.”⁴⁵⁷

⁴⁵¹ Ahmet Ögke, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İstanbul, 1997, s. 68.

⁴⁵² İsfahânî, s. 849; Cora, a.g.m., s.62.

⁴⁵³ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz, İstanbul: 1997, s. 191.

⁴⁵⁴ Rum 30/29.

⁴⁵⁵ Furkan 25/43.

⁴⁵⁶ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş yay., 1984 s. 255.

⁴⁵⁷ Rum 30/21.

- * “Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi.”⁴⁵⁸
- * “Şehirde birtakım kadınlar, ‘Aziz’in karısı, (hizmetçisi olan) delikanlısından murad almak istemiş. Ona olan aşkı yüreğine işlemiş. Şüphesiz biz onu açık bir sapkınlık içinde görüyoruz’ dediler.”⁴⁵⁹

“Hevâ ve şehvetin yaratılışı boşuna değil, insanların yaratılış gayelerine ermeleri için Yüce Allah tarafından birer yönlendirici ve sebeptir” diyen Elmalılı, şeytanî bulduğu insan zekâsının insanı asıl amacından uzaklaştırarak ilmin aksine ve sadece zevk için bu hissi israf ettireceğini söyler. Ona göre “iffetli olmak ve çoğalmak niyetiyle evlenme arzusu, yaratılış gayesine uygun ve dolayısıyla ilme mutabık bir meyildir. Zina ve gayrimeşru münasebet meyli ise ilme aykırı sadece bir hevâdır. Hevâ da genellikle böyle şeylere denir.”⁴⁶⁰ “İnsan, sadece açlık duyan, uyuyan, susayan, şehvetini tatmin eden yani sadece biyolojik yapıya sahip olan bir varlık değildir. Aynı zamanda o, sırlarla dolu olan, hiçbir canlıda bulunmayan ruhsal motifleri, kompleksleri, duyguları, kendisinde barındıran ve derinliğine ulaşamayan bir varlıktır.”⁴⁶¹

Cinsellik eğiliminin kaynağı ve özellikleri hakkında Gazzâlî’nin (ö.1111) görüşleri şöyledir: Bu kuvvet doğuştan gelir. “İnsanda bulunmakla birlikte hayvan ve bitkilerde de bulunmaktadır. İki yönü vardır. Bunlardan ilki, kişinin kendi hayatını korumasına yöneliktir. İkincisi ise, neslinin devamı içindir. Yine Gazzâlî’ye göre, bu kuvvetin fayda ve zararları bulunmaktadır. Gazzâlî ayrıca, cinsellik kuvvetinin insanı kontrolü altına aldığı anda, insana zarar vereceği, onu saptıracağı, ahlaksızlaştıracığı, hürriyetinden ve iyi işlerden alıkoyacağı düşüncesindedir. Bu, cinselliğin olumsuz yanıdır. Oburluk, hırs gibi durumlar, cinsellik güdüsünden kaynaklanmaktadır. Bu kuvvetin yararı ise, bedenin korunması ve hayatın devamı için ona gereken enerjiyi beslenme, yeme – içme faaliyetleriyle sağlamaktır. Cinsellik kuvvetini kontrol altına almak ve etkisiz hale getirmek diğer dürtülere nazaran daha güçtür. Çünkü insanda bulunan kuvvetlerin en şiddetlisi, cinsellik kuvvetidir.”⁴⁶² Ayrıca İslam canlı yaşamında normal ve gerekli

⁴⁵⁸ Ali İmran 3/14.

⁴⁵⁹ Yusuf 12/30.

⁴⁶⁰ Yazır, a.g.e., c. VI, s. 253.

⁴⁶¹ Cora, a.g.m., s.68.

⁴⁶² <https://terapistim.tr.gg/Gazali-h-nin-Motivasyon-Teorisi.htm> Erişim tarihi: 15.08.2017
http://www.gazali.net/forum_posts.asp?TID=35 (Uludağ Üniversitesi Din Psikolojisi Bölüm Başkanı Prof. Dr. Hayati Hökelekli danışmanlığında hazırlanmış, 6. ulusal PDR öğrencileri kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.)

görülen cinsel motivu kabullenir, inkâr etmez. Doğal olarak İslam, cinsel dürtüyle beraber bulunan cinselliği de kabullenmektedir.⁴⁶³ Böylece cinsellik eğilimini, fitrî, -hem bireyin hem türün devamı için- gerekli, -kontrol edilmediği takdirde- tehlikeli ve -pek çok eğilimden daha- şiddetli bir eğilim olarak tanımlayabiliriz.

Modern psikolojinin, insanın eğilimlerinin ya doğuştan geldiğini ya da sonradan kazanıldığını savunduğunu eğilimi tanıttığımız bölümde söylemiştik. Cinsellik konusunda da yine aynı görüşler ve görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ama ortak bir nokta vardır ki cinsellik eğilimi hem insanlarda hem de hayvanlarda doğuştan gelen, fitri bir eğilimdir. Bir eğilimin davranış olarak ortaya çıkması engellenmeye veya tecrübeye bağlı olduğu görüşümüze göre cinselliğin yalnızca bir boyutu olan şehvete düşkünlük de çevresel faktörlerin etkisiyle ve tecrübe sonucu bir eğilim haline gelmektedir. Bu eğilimin eğitilebilir olup olmadığının da İslam geleneğinde sıklıkla üzerinde durulan nefis terbiyesi başlığı altında incelendiğiniz görmekteyiz. Bilhassa Gazzâlî gibi İslam düşünürleri şehvete düşkünlüğün “*kalp hastalıklarının*” kaynağı olduğunu ve bu hastalıklardan kurtulmanın çaresinin şehvetlerden kurtulmak olduğunu söyler.⁴⁶⁴

Özellikle Freud (1856-1937), insan davranışının temelinde saldırganlık ve cinsellik dürtülerinin bulunduğunu sistemli bir şekilde ortaya koyan ilk psikologdur. Freud’dan sonra batıda cinsellik eğilimi hakkında çeşitli görüşler ortaya koyan diğer psikolog Alfred Adler (1870-1937) olmuştur. Adler, Freud’dan ayrılarak davranışın temelini cinsellik değil aşağılık/eksiklik duygusu olduğunu söyler. Bu fiziksel, zihinsel veya sosyal her tür eksiklik ile ilişkilendirilebilir. Cinselliğin de yine aşağılık kompleksine bağlı olarak sapmalara uğrayacağını iddia eder.⁴⁶⁵

Adler, cinsel kimlik edinme sorunlarının doğuştan değil yanlış veya eksik eğitim sonucu ortaya çıktığını düşünmektedir. Bir çocuğun karşı cinsten çok kendi cinsine ilgi duyması durumunun doğuştan gelen bir başarısızlık değil aslında çocukluktaki kişisel eğitimin eksiklik veya yanlışlığından kaynaklanan bir sorun olduğunu savunur. Ona göre cinsel

⁴⁶³ Necati, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁶⁴ Gazzâlî ihya, c.III, s.148-157.

⁴⁶⁵ Alfred Adler, *İnsan Doğasını Anlamak*, s. 80.;

<https://books.google.com.tr/books?id=aetBCQAAQBAJ&lpg=PT74&ots=KFu-BQuZ-M&dq=alfred%20adler%20cinsellik&hl=tr&pg=PT74#v=onepage&q=alfred%20adler%20cinsellik&f=false> erişim tarihi: 15.08.2017.

eğitimin yarım bırakılması veya yanlış yönlendirilmesiyle birey ya aşağılık kompleksine girerek başarısızlıktan korkar ya da üstünlük kompleksi gelişir ve aşırılıklara kaçabilir.⁴⁶⁶

Ayrıca cinsel dürtülerin çevresel faktörlerle (resimler, kitaplar, filmler ve belirli sosyal ilişkiler) körüklenmesi de söz konusudur. Yani Adler, cinsel kimlik sapmalarını kalıtımla değil eğitimle ve çevresel şartlarla açıklar. Günümüzde her şeyin cinselliğe aşırı derecede bir ilgi uyandırmaya yönelik olması, türün devamını sağlama ve sevgi-evlilik konusundaki rolünü küçümsemeyi gerektirmeyeceğini savunur.⁴⁶⁷

Adler aynı zamanda “şımartılmış bir çocuk cinsel açıdan çok iyi gelişmez” tezini ortaya atmaktadır. Hayata dair doyumsuzluğun cinsel sapmalara neden olacağını söyler. Cinsel açıdan anormal davranışın asıl sebebinin aşağılık kompleksi olarak gören Adler, aşağılık kompleksi olan bir kişinin sürekli olarak en kısa yolu bulmaya çalıştığını ve zaman zaman kendini geniş yaşam alanlarından soyutlayıp yönünü aşırı bir cinsel hayata çevirmek ona kestirme gibi göründüğünü söyler.

Ayrıca Adler ebeveynleri çocuktaki aşırı cinsel eğilimlere karşı koruma konusunda uyarmaktadır. Sık sık konuşmak, sorular sorarak çocuğun sürekli bu konuyla meşgul olmasına sebebiyet vermek çocuğu bu eğilime daha da yakınlatacaktır. Adler’e göre başkalarına egemen olmak ve onlara sahip olmak isteyen üstünlük tutkusu sahibi bireylerde ereğe ulaşılmadığında hayatın yarasız faaliyet gösteren bölümüne geçip, hayatın olanakları ve sorunlarının bir kısmını dışarıda bırakarak diğer cinse tamamen sırtını dönüp (kendi cinslerine ulaşmak daha kolay olduğu için) eşcinsel davranış pekiştirirler.⁴⁶⁸ Adler’in bu yaklaşımı, engellenme ya da tecrübenin eğilimin davranışa dönüşmesine neden olması bakımından şimdiye dek söylediklerimize dayanak oluşturmaktadır. Henüz cinsel kimliğinin ayırımında olmayan bir çocuğa bedeninin cinsiyetinin aksinde bir tavır takınılırsa çocuk çevresinden edindiği bu bilgilerle büyüdüğünde bir cinsel kimlik kargaşasına girecektir. Adler’in verdiği örnekte olduğu gibi çocuğun aklında olmayana henüz bilmediği ve tecrübe etmediği şeyleri söyleyerek onu uyarmak da cinsel kimlik karmaşasının bir nedeni olmaktadır.

⁴⁶⁶ Adler, *Yaşam Bilgisi*, s. 154.

⁴⁶⁷ Adler, *a.g.e.*, s. 155.

⁴⁶⁸ Adler, *a.g.e.*, s. 154.

Cinsel sapmalara ya da kimliksel kargaşalara neden olan bir diğer durum da aşırı baskıcı aile bireyleridir. Sahip olduğu bedenden aksi her tavrı eleştiri konusu yapılan, yasaklamalara maruz bırakılan çocuk da engellendiği için bu duruma karşı bir davranış geliştirecektir. Örneğin çok sık eleştiren ve baskıcı bir anne veya abla figürü erkek çocuklarında karşı cinse tamamen kendisini kapatması ve bir genelleme yaparak tüm cinse baskıcılık ve eleştiricilik özelliklerini aktarmasıdır. Bunu eşcinselliğin bir diğer nedeni olarak gören Adler'e göre bu yanlışlıkları çocuklukta fark edip düzeltmek gerekmektedir; yetişkin bireyde bu tür değişim çok zorlaşmaktadır.

Cinsel kimlikte sapmanın, bedeninin aksi cinsiyette hissetme, bedenine ve hislerindeki cinsiyete rağmen aynı cinsiyetten kişilere cinsel istek duyma, iki cinsiyete birden sahip olduğu kanısında olma gibi farklı şekilleri olan bir durum olduğu bilinmektedir. Toplum içinde “farklı olma” algısıyla cinsiyet sapması yaşayan gençlerin, kendilerini asıl hayattan soyutlayarak kendi kurdukları dünyada yaşadıklarını gözlemlemekteyiz. Bu kişiler toplumun normlarına uygun cinsel kimlik sergilemek örneğin baba olmak, eş vazifelerini yerine getirmek yerine, sonradan sahip olmak istedikleri kimlik ile kendilerinin kurdukları ve istedikleri yöne çevirebilecekleri bir hayatı yaşamayı tercih ederler. Biz de Adler'in yukarıdaki yaklaşımına dayanarak, son dönemde popüler olan ve dünya genelinde haklar elde etmeye çalışan LGBT (lezbiyen, gay, biseksüel, transseksüel) bireylerin de cinsel eğitim eksiklikleri veya yanlışlıkları dolayısıyla hatalı cinsel kimlik ediniminde bulunduğunu düşünmekteyiz. Belki bir eğitim zafiyeti olarak görülebilecek bu durumun medya yoluyla meşrulaştırılıp “hak” meselesine getirilmesi toplumsal bir soruna çevirmiştir. Aynı cinsiyet ile evlenmelerin ülke hukuklarında yasallaşması ile pek çok sorun baş göstermiş hem milli hem de uluslararası düzlemde tartışılıp karara bağlanması gereken pek çok mesele ortaya çıkmıştır. Örneğin bazı bireyler çocuklarını eşcinsel ailelerde yetişen çocuklarla aynı okullara göndermek istememektedir. Ayrıca aynı cins evliliklerde eşlerin her birinin çocuğu veya eşcinsel evliliklerde evlat edinme halinde çocuğun büyüdüğünde bu durumu kabullenip kabullenmeyeceği belirsizlik içinde kalmıştır. Kardeş- ebeveyn ilişki sorunları başka çeşitlerde sorun oluşturmaktadır. Meselenin bu denli genişlemesine sebep olarak medya dünyası gösterilebilir. Çünkü hemen her toplumda görülen kolay yoldan para kazanma, şöhret olma gibi istekleri hep medya desteklemiş, çeşitli reklam ve propagandalarla ahlaki yozlaşmanın tetikleyicisi olma görevini üstlenmişlerdir.

*“Hevâya tabi olma, nefsin eğilimleri ve tepkisel halin etkisinde kalma, insanın görüşünde ve yargıda bulunurken yanlı davranmaya neden olmakta ve bu da genel olarak fikir yarılgısına yol açmaktadır. Bundan dolayı düşünen kimsenin, gerçeğe ulaşmak için düşüncesini prangaya vuran, doğruya ulaşmaktan onu engelleyen eğilim, tepki ve taassuptan kurtulması zorunludur.”*⁴⁶⁹

Sonuç olarak, cinsellik eğilimi içinde ele aldığımız şehvete düşkünlük ve cinsel kimlik tercihi sorunlarının insani birer eğilimdir. Bu eğilimler, insanın doğasına ait üreme ve bireysel kimlik gerekliliklerinden doğan fitri durumlar oldukları gibi çevresel koşullar nedeniyle gelişip başkalaşabilen aynı zamanda da eğitilebilir olma özelliği gösterebilen bireysel özelliklerdir. Şehvete düşkün olma şeklinde İslami kültürde yer alan cinsellik eğiliminin, “nefis terbiyesi” başlığı altında eğitilebilir kabul edildiğini görmekteyiz. Bu durumda cinsel tercih sapmalarının da eğilimlerin özellikleri itibariyle tecrübe veya engellenme sonucunda ortaya çıktığını kabul ettiğimizde eğitilebilir kabul edilebileceğini söyleyebiliriz. Çünkü bu durumlar ortaya çıkarma, geliştirme ve sürdürme şeklinde olumlu yönde ilerle sağlanması itibariyle eğitilebilir olma özelliği göstermektedir.

⁴⁶⁹ Necati, a.g.e., s. 128.

SONUÇ

Eğilim, zaman zaman insanları tanımlamada kullandığımız dilimizde aktif olan bir kelimedir. Ancak çalışmamız bize göstermiştir ki eğilimler, pek çok disiplinle ilgili olduğundan çok yönlü ve girift; eğitilmesi söz konusu olduğunda da insan için kaçınılmaz bir kavramdır. İnsan, içgüdüleriyle, duygu ve heyecanlarıyla, hem bedensel istek ve arzularının pençesindeki hali hem de ruhani alemle iletişime geçebilecek yüksek örnekliği ile bir bütün olarak sükûnet halinde bir varlık sayılamamaktadır. Ruhundaki devinimlerin bir yönünü de eğilimleri oluşturmaktadır.

Çalışmamızda insana ait, davranışa dökülebilen ve eğitime konu olabilecek psikolojik eğilimlerin eğitilebilir olup olmadıklarını araştırdık. Konumuzun perspektifini Kur'an-ı Kerim'in belirlemesi sebebiyle bu özellikleri gösteren ve ayetlerden tespit ettiğimiz dokuz eğilimi ele alarak bu eğilimlerin birbirleri arasındaki derin ilişkilere, etki ve yakınlığa dikkat çekmek istedik. Çalışmamız sonucunda ulaştığımız anlayışa göre, Kur'an'ın insan eğilimleri olarak gördüğü merak, doğruyu benimseme, eski fikirlerde sabit kalma, kıskançlık, kibir, alaycılık, öfke, bencillik ve cinsellik eğilimleri “eğitilebilirliğe” verdiğimiz tanım çerçevesinde eğitilebilirdir. İnsan eğilimlerinin bazıları olumsuz ifade taşısa da ortaya çıkarılma, düzeltilme, geliştirilme, korunma ve sürdürülme şeklindeki tanımımıza göre eğitilebilir olma durumuna uygun kabul edilebilir.

Kur'an-ı Kerim'in insanın hiçbir özelliğinin yok edilmesi yoluna gitmediği, bunların öncelikle olumsuzluklarının bildirilerek terbiyesine çalıştığı görülmüştür. Ayetlerdeki ceza tehdidi ve aşağılanma gibi sert ifadeler müfessirlerce, aslında insanlık için problematik görülen davranış ve eğilimlerin düzeltilmesine yönelik ön uyarı niteliğinde kabul edilmektedir. Aynı şekilde, olumlu eğilimlerin teşvik edilmesi, eğitilebilir olma tanımında verdiğimiz gibi artırma veya sürdürme niteliğini ifade etmesi bakımından

eğilimlerin eğitilebilir olduğuna yönelik bir bakış ifade etmekte ve bireyler açısından müjdeleyici bir tutum olarak görülebilmektedir. Ayrıca, Kur'an'ın eğitici üslubuna uygun olarak verdiği örnekler- Hz. Musa ve Hz. İbrahim kıssaları gibi- Kur'an'ın eğitime bakışını ortaya koymaktadır. Bu durumda Kur'an perspektifinin, eğilimlerin eğitilebilir olduğu yönünde olduğu -en azından seçtiğimiz bu dokuz eğilim itibarıyla- ifade edilebilir. Yine Kur'an'da insan eğilimlerinin zihne, kalbe ve nefse ait olmalarına işaret edecek kelime ve kelime gruplarıyla yer alması bize bir sınıflandırma yolu açmıştır. Seçtiğimiz dokuz eğilimi bu üç başlık altına ele alınmasına rağmen aralarında kesin sınırlar bulunmamaktadır.

Genetik yatkınlıklar, çevresel koşullar ve bireysel tutumlar eğilimi etkileyen faktörler olsa da eğilimlerin ortaya çıkışı için gerekli olan şartların sağlanması halinde -tasavvur, ihtiyaç, engellenme veya tecrübe- bireysel eğilimler ortaya çıkabilmektedir. Bu, eğilimlerin davranışa dökülmesinden sonra eğitime konu olabileceği sonucunu doğurmaktadır. Böylelikle davranış halini almış, bireysel ve psikolojik eğilimlerin eğitilmesi gündeme alınmıştır.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, insana ait çok sayıda eğilimden Kur'an-ı Kerim kaynaklı olan yalnız dokuzunu ele alarak yaptığımız bu çalışmada eğilimler eğitilebilirliğe verdiğimiz yeni tanım ile eğitilebilir kabul edilmektedir. Zira, eğilimin yapısal özelliğinden ileri gelen bir ortaya çıkış süreci vardır ve bu sürecin ardından eğilim davranışa dökülmektedir. Bunun yanı sıra, eğitim kavramının pozitif yönde ilerlemeyi ifade etmesinin ötesinde eğitilebilir kavramına verdiğimiz ortaya çıkarma, artırma ve sürdürme anlamları eğilimler için kullanıldığında hem olumlu hem de olumsuz anlam taşıyan eğilimlerin bu üç yöndeki herhangi bir duruma uygun kabul edilebilir olduğunu göstermektedir. Bu eğilimler olumlu ve davranışa dökülmemişse eğitim yoluyla ortaya çıkarılabilir. Mevcutsa artırılabilir ve sürdürülebilir. Olumsuz eğilim ise düzeltilmesi ve geliştirilmesi bakımından yine eğitime tabi tutulduğunda hedef gerçekleştirilebilecektir.

KAYNAKÇA

ABDULBAKİ, Muhammed Fuâd Abdülbâki, *Mu'cemü'l-Müfehres li-elfazi'l-Kur'an*, Çağrı yay., İstanbul, 1986.

ACAR, Nilüfer Voltan, *Çocukla İletişim*, Meb Yay., İstanbul, 1998.

ADASAL, Rasim, *Medikal Psikoloji*, İstanbul, 1977.

ADLER, Alfred, *İnsan Tabiatını Tanıma*, Çev: Ayda Yörükhan, Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

_____, *İnsan Doğasını Anlamak*, çev. Deniz Başkaya, İzmir, 2013.

_____, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Ayda Yörükhan, Türkiye İş Bankası Kültür yay., 1995.

_____, *Çocuk Eğitimi*, Çev. Kâmuran Şipal, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996.

_____, *Yaşama Sanatı*, çev. Kâmuran Şipal, Say yay., 2016.

_____, *Yaşam Bilgisi*, çev. Lütü Yarbaş, İzmir, 2013,

_____, *Psikolojik Aktivite*, Çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı, Say Yayınları, İstanbul, 1993.

_____, *Sosyal Duygunun Gelişiminde Bireysel Psikoloji*, Çev. Halis Özgü, Hayat Yay., İstanbul, 2000.

AKÇAY, Mustafa, İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü, *SAÜİFD*, sayı 1, 1996.

ALLPORT, Gordon, *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*, New York: Macmillan, 1950.

_____, *Pattern and Growth in Personality*, Harcourt College Pub. ISBN 0-03-010810 1,1961.

_____, The Religious Context of Prejudice, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, ss.447-457, 1966.

ALUSÎ, Şihabuddin, *Ruhu'l-Meânî fi't-Tefsiri'l-Kur'ani'l Azîm ve's-Seb'l-Mesânî*, Beyrut, 1415/1994.

APAYDIN, Halil, Ruh Sağlığı-Din İlişkisi Araştırmalarına Bir Bakış, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt 10, sayı 2, s. 59-77, 2010.

ARSLAN, Coşkun, Öfke ve Öfkeyi İfade Etme Biçimlerinin, Stresle Başa Çıkma ve Kişiler Arası Problem Çözme Açısından İncelenmesi, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri / Educational Sciences: Theory & Practice* 10 (1) Kış / Winter 2010.

ASLAN, Selçuk, “Kişilik, Huy ve Psikopatoloji”, *RCHP, Psikiyatride Derlemeler, Olgular ve Varsayımlar Dergisi*, 2008.

ATAY, Hüseyin, “Nefis”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, c. 1, sy.37, 1997.

ATKINSON ve HILGARD, *Psikolojiye Giriş*, Genişletilmiş ve Güncelleştirilmiş 14. Edisyon, çev: Öznur Öncül, Deniz Ferhatoğlu, Arkadaş yay., Ankara, 2016.

ATTAS, Seyyid Muhammed Nakib, *Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*, (çev. Mahmut Erol Kılıç), İnsan yay., İstanbul, 1989.

_____, The Concept of Education in Islam: A Framework for an Islamic Philosophy of Education.: *International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC)*, Kuala Lumpur, 1991.

_____, *İslam ve Laisizm*, (çev. Selahattin Ayaz), Pınar yay., İstanbul, 1994.

AYASBEYOĞLU, Nevzat, *İslamiyet'in Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in Eğitim ile İlgili Ayetlerinin Tahlili*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

AYDIN, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul, 1999.

AYHAN, Halis ve dğr, *Din ve Ahlak Eğitime Yeni Yaklaşımlar*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2004.

BABAOĞLU, Ali, *Psikiyatri Tarihi*, Okuyan Us Yay., İstanbul, 2002.

BAYMUR, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap yay., İstanbul, 1994.

BAYRAKLI, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kuran Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2007.

_____, *İslam'da Eğitim*, İstanbul, 1983.

BEYZÂVÎ, Nasirüddin Abdullah b. Ömer, *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*, Dar Sader yay., tsz. Beyrut, 2001.

BİLGİLİ, Fatih Menderes, Din Eğitiminde Çocuğun Tabiatından Kaynaklanan Bireysel Eğilimlerin ve İsteklerin Karşılınması Problemi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5(2), s. 163-186, 2005.

BİLGİN, Beyza, *İslam'da Çocuk*, D.İ.B. yay., Ankara, 1987.

_____, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün yay., Ankara. 1998.

BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, İstanbul 1986.

BUDAK, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Ve Sanat yay., Ankara, 2000.

BURNUKARA, Pınar, UÇANOK Zehra, İlk ve Orta Ergenlikte Akran Zorbalığı: Gerçekleştiği Yerler ve Baş Etme Yolları, *Türk Psikoloji Yazıları*, Haziran 2012, 15 (29).

CEBECİ, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara, 1996.

CERTEL, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Andaç Yay., İstanbul, 2003.

CORA, Mustafa, Kur'an'a Göre Hevâ, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*-2, 2014.

CÜCELOĞLU, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, 1992.

ÇALIK, Fatma, Bir Semantik Analiz Denemesi: Kur'an'da 'Kalp' Kavramı, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2011.

ÇALIŞKAN, İsmail, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2002.

ÇAMDİBİ, Mahmut *Din Eğitiminin Temel Meseleleri*, Çamlıca yay., İstanbul, 1994.

_____, *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik*, Çamlıca yay., İstanbul, 2007.

ÇANGA, Mahmut, Kur'an-ı Kerim Lügati-İlavelerle Mu'cemü'l Müfehres. *İstanbul: Timaş Yayınları*, 2005.

ÇANTAY, Hasan Basri, *Kuran-ı Hakîm ve Meal-i Kerim*, İstanbul, 1980.

DALAT, Ziya, *Çocuk ve Genç Ruhu*, Ankara, 1956.

DEHLEVİ, Şah Veliyyullah, *Hüccetullahi'l-Baliğa*, İz yay., 2002.

DEMİRTAŞ, Andaç, DÖNMEZ Ali, Yakın İlişkilerde Kıskançlık: Bireysel, İlişkisel ve Durumsal Değişkenler, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 2006; 17(3):181-191.

DURMUŞ, Zülfikar, "Sosyal Dayanışmanın Sağlanmasında Kur'an'ın Öngördüğü İdeal Model: İsar" *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2003.

DÜZENLİ, Yaşar, *Kuran Işığında Evrensel Değerler ve İnsan*, İFAV, İstanbul, 2000.

DÜZGÜN, Şaban Ali, *Din Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yay., 1997.

DYER, Wayne W., *Hatalı Alanlarınız*, çev. T. Nizamettin Bilgiç, İstanbul, Profil Yay., 2006.

ERDEM, Ali Rıza, Süreç Kuramlarının Eğitim Yönetimine Katkıları, *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1998.

ERTEN, Mevlüt, Akıl-Zekâ Ayırımı Bağlamında Münafıkların Zihniyet Analizi, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(4), 1-21, 2013.

ERTÜRK, Selahattin, *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara, 1993.

ESED, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, çev: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yay., İstanbul, 1990.

FERSAHOĞLU, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet yay., İstanbul, 1998.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Daru'l-Marife yay., Beyrut, 2007.

- GAZZÂLÎ, *İhyâu Ulumu 'd-Din*, Çev: Ahmed Serdaroğlu, Bedir yay., İstanbul, 1989.
- _____, *İhyâ-u Ulumi 'd-Din*, Çev: Mehmet Yavuz Şeker, Işık Yay., İstanbul, 2013.
- GEÇTAN, Engin, *İnsan Olmak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.
- GÖKA, Erol, BEYAZYÜZ, Murat, *Geçimsizler*, Timaş yay., 2012.
- GUİLLAUME, Paul, *Psikoloji*, çev. Refia Şemin, İstanbul: İÜ Yay., 1970.
- GÜNDÜZ, Turgay, *İslam, Gençlik ve Din Eğitimi*, İstanbul, 2003.
- HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara, 1998.
- _____, *Psikoloji, Din, Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, Değerler Eğitimi Merkezi yay., İstanbul, 2013.
- _____, *Eğitim ve Edeb İlişkisi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme*, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dem Dergi*, yıl 1, sayı 4.
- İSFAHÂNÎ, Rağîb, *Müfredât, Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev: Yusuf Türker, Pınar Yay., İstanbul, 2007.
- İZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1997.
- JASPERS, Karl, *Felsefeye Giriş*, Çev: Mehmet Akalın, İstanbul, 1981.
- JERSİLD, Arthur T., *Çocuk Psikolojisi*, çev. Gülseren Günçe, A. ü. Eğitim Fakültesi yay., Ankara, 1979.
- JUNG, Carl Gustav, *Psikoloji ve Din*, çev. Raziye Karabey, Okyanus Yay., İstanbul, 1998.
- KARA, Necati, *Kur'an'da Beden Dili*, Bilge yay., İstanbul, 2004.
- KARA, Osman, *Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler*, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIV, Sayı: 25 (2012/1).
- KARACÖŞKUN, Davut, *Dini İnanç-Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik*

Yaklaşımlar, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. IV, Sayı: 2, 23-36(2004).

KARAKUŞÇU, Nail, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, Ankara, 1998, s.188.

KARCIOĞLU, Fatih, Ülke Hilal ÇELİK, Mobbing (Yıldırma) ve Örgütsel Bağlılığa Etkisi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 1, 2012.

KASAPOĞLU, Abdurrahman, *Kur'an'da İnsan*, Nursan yay., İstanbul, 2002.

_____, Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur'an'da "Sadâkat", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi Bahar 2010/ 1(1)* 119-155.

_____, İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2005, 3.1

_____, *Kur'an'a Psikolojik Yöneliş İnsanın Karakterleri*, Kendini Bilmek yay., Malatya 2013.

_____, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*, İzci yay., 1997.

_____, Kur'an'da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11:1*, 2006.

KATİPOĞLU, Bedri, *Din Psikolojisi Açısından Freud Psikanalizi ve Din*, Psikososyal Araştırmalar, Manisa, 2016,

KERSCHENSTEINER, Georg, *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*, M.E.B yay., Ankara, 1977.

KILIÇ, Sadık, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Hibaş yay., 1984.

KIZILÇELİK, Sezgin- ERJEM, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Konya, 1992.

KÖKNEL, Özcan, *Akıl ile Düşünce Gücü*, İstanbul, 2003.

KULAKSIZOĞLU, Adnan, *Ergenlik Psikolojisi*, İstanbul, 2000.

KUTUB, Muhammed, *İslam'da Eğitim Metodu*, çev. D. A. Kayapınar, İstanbul, 1977.

KUTUB, Seyyid, *Fî Zilâl-il Kur'an*, çev: V. İnce- S. Uçan, Dünya yay., İstanbul, 1991.

MEHMEDOĞLU, Yurdagül, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi*, Rağbet Yay., İstanbul, 2001.

MEVDÛDÎ, Ebu Alâ, *Kurana Göre Dört Terim*, Çev. Osman Cilacı- İsmail Kaya, 15.bs., Beyan Yay., İstanbul, 1989.

MİLLER, J. P., *Education And the Soul Towards A Spiritual Curriculum*, New York, 2000.

MORGAN, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, Çev. Hüsnü Arıcı ve Diğerleri, H.P.B. Yayınları, Ankara, 1995.

MORRİS, Charles, *Psikolojiyi Anlamak*, çev. ed. Belgin Ayvaşık, Melike Sayıl, Türk Psikologlar Derneği Yay., 2002.

MUNN, Norman L., *Psikoloji İnsan İntibakının Esasları*, II, (Çev: Mâhid Tander), İstanbul, 1975.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık yay., İstanbul, 1995.

NARLI, Nilüfer, “Psikoloji Bağlamında Eğilim Bildiren Sözcüklere İlişkin Kavramsal Sorunlar”, *A.Ü. Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1982.

NECATİ, Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, Çev: Hayati Aydın, Fecr yayınları, Ankara, 1998.

ÖGKE, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İstanbul, 1997.

ÖZYILMAZ, Ömer, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, İstanbul, 2003.

PAZARLI, Osman, *İslam'da Ahlak*, İstanbul, 1980.

RAZİ, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, Akçağ yay., Ankara, 1989.

_____, *Tıbbü'r-Ruhani*, çev: Hüseyin Karaman, İz yay., İstanbul, 2004.

ROSNANİ, Hashim, Islamisation of the Curriculum, *the American Journal of Islamic Sciences*, c. 16, Summer, 1999.

ROUSSEAU, J.J. *Emil*, (çev. Hilmi Z. Ülken), İstanbul, 1961.

RUSSELL, Bertrand, *Eğitim Üzerine*, Çev: Nail Bezel, Say yay., İstanbul, 1996.

SANCAK, Seyyid, Kur'an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde "Empati" Kavramı, *DergiAbant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, Cilt:3, Yıl:3, Sayı:6, 3:42-71, 2015.

SELÇUK, Mualla, *Çocuk Eğitiminde Dini Motifler*, Din Öğretimi Dergisi Şubat, Ankara, 1991.

SENEMOĞLU, Nuray, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*, Ankara, 2005.

SERT, Hüseyin Emin, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, Bilge yay., İstanbul, 2003.

SEZEN, Yümni, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İFAV, İstanbul. 1990.

SHAFFER, Jerome A., *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç Ruh ve Ötesi*, çev: Turan Koç, İz yay., İstanbul, 1991.

SİRAJ, S.- ARSHAD, M. A., Ibn Miskawayh and Al-Ghazali Viewpoints on Children's Character Development and Education, Psychology of Education, Published by Global Vision Publishing House ISBN 10: 8182202124, 2008.

SOYALAN, Mehmet Yaşar, *Kur'an ve İnsanın "Kim"liğine Dair Bir Sorgulama*, Araştırma yay., Ankara, 1999.

SUBAŞI, Nükhet, Ayşe AKIN, Kadına Yönelik Şiddet; Nedenleri ve Sonuçları, Akın A. (Editör), *Toplumsal Cinsiyet, Sağlık ve Kadın*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları; 2003, s.231-47

TAYLAN, Necip, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul, 1989.

TOPÇU, Nurettin, *Psikoloji*, Dergâh yay., 5. Baskı, İstanbul, 2016.

TOSUN, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem Akademi yay., Ankara, 2012.

ULUDAĞ, Süleyman, *İslam 'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V. Yay., Ankara, 2007.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1969.

_____, *Eğitim Felsefesi*, Ülken yay., Ankara, 2001.

VARIŞ, Fatma, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, 1978.

YAVUZ, Kerim, *Günümüzde Din Eğitimi*, Adana, 1998.

YILDIRIM, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kuran Tefsiri*, İzmir, 1986.

YÖRÜKOĞLU, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı*, Ankara, 1987.

ZEMAHŞERÎ, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakāiki Gavâmidı't-Tenzil*, Beyrut, Daru'l-Kitab al-İlmiyyah, 2003.
